

МИРЈАНА ПЕТРОВИЋ

ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО У СРБИЈИ (1945 — 1953)

Задруге као друштвено - економске организације уопште, па и у пољопривреди, појавиле су се на југословенској територији релативно рано, почињући свој развој у веома различитим историјским, друштвено - економским и политичким условима. Обзиром на неравномеран економски развој појединих делова данашње југословенске територије, задруге су се у одређеним подручјима јављале и у различитим временским периодима.

Специфичност у појави задруга била је и у томе што су се оне јављале у неким подручјима (Босна и Херцеговина и Македонија) у условима када су још увек у пољопривреди били присутни феудални аграрни односи, иако је познато да су задруге творевине капиталистичког система, настале у одређеној етапи његовог развоја, као организације експлоатисаних најамних радника и ситних робних произвођача.

Задруге су се код југословенских народа појавиле у тренутку када су у пољопривреду почели да продиру капиталистички односи. Под њиховим утицајем село се диференцира, ситна сељачка производња се трансформише у робну и повезује са тржиштем, а на селу почињу да се развијају робно-новчани односи. Да би се заштитили од експлоатације зеленашког и трговачког капитала, ситни робни произвођачи су тражили и налазили излаз у удруживању, како би лакше долазили до бољих средстава за производњу, финансијских средстава, могли лакше да пласирају своју робу, односно искористе неке предности крупне производње. Задруге су, према томе, представљале организације самопоћи ситних робних произвођача помоћу којих су на тај начин настојали да поправе свој економски положај, или да се заштите од пропадања у условима продора капитализма у пољопривреди и на село уопште.

Историја задругарства код југословенских народа у своме развоју показује три карактеристична периода: први обухвата време од појаве првих задружних организација до 1914. године; други, период између два светска рада и, трећи, почиње по ослобођењу.

У Србији, где је задружни покрет имао велику и дугу традицију, можемо разликовати два раздобља крајем прошлог и почетком двадесетог века: прво раздобље карактерише појава занатских произвођачких задруга, потрошачких и кредитних у граду, 70-тих година прошлог века, а друго раздобље обележава појава земљорадничких задруга на селу 90-тих година. Појава градских задруга у Србији

била је условљена процесом националног ослобођења, превазилажења феудалне експлоатације и социјално, економским променама насталих продором робно-новчаних односа на село и дејством објективних друштвених-економских услова, односно достигнутим нивоом развитка привреде и капитализма уопште. Процес преласка са натуралне на робно-новчану привреду пратиле су значајне појаве на српском селу: распадање породичних задруга, презадуженост, раслојавање и миграција становништва у градове и првобитна акумулација капитала. Ови процеси су у основи вршили негативан утицај на развој пољопривреде. Сеоски посед је и иначе био мали, а делењем породичних задруга и грубим облицима првобитне акумулације он је све више ситњен.

У Србији се задруге оснивају под утицајем идеја Светозара Марковића, у виду занатско-произвођачких, потрошачких и кредитних у граду и кредитно-земљорадничких на селу.¹ Марковићев поглед на улогу и карактер задругарства не могу се одвојити од његових општих погледа на целокупни друштвени развој Србије онога времена, а посебно на бројне проблеме пољопривреде и српског села. Идеје о удруживању и задругарству представљале су саставни део његовог концепта о социјалистичком развоју друштва и привреде Србије у 19 веку.

У условима заостале привреде Србије, у коју су продирали капиталистички односи и где су у граду доминирале занатлије, а у пољопривреди ситни сељаци, Марковић је излаз из такве ситуације видео у брзом развоју крупне производње, која се, по његовом схватању, могла остварити удруживањем (уједињавањем) »ситних средстава и ситних капитала«. Иако је радио на организовању пре свега произвођачко-занатских и потрошачких задруга у ванпољопривредним делатностима, он је имао концепцију и о оснивању кредитних задруга, као и произвођачких у пољопривреди. Марковић је сматрао да се и у пољопривреди, по угледу на »руски мир«, може помоћу задруга приватна својина над земљом превести у општедруштвену и на тој основи организовати крупна колективна пољопривредна производња. У задругама разних облика он види организациону форму и средство за превазилажење постојеће економске заосталости и прелазак на крупну и савременију производњу у граду и на селу, тј. у индустрији и пољопривреди. Тиме би се, уједно, избегле све негативне последице које носи са собом капиталистички развој. Марковић је, наиме, сматрао да је на овај начин могуће у Србији прескочити једну читаву етапу друштвеног развитка — капитализам и прећи на изградњу социјалистичког друштва, непосредно из патријархалног начина живота и привређивања.

Патријархална задруга је првенствено економска организација, независна од тога што је међу њеним члановима постојала и родбинска веза. Уосталом, Марковић говори и о задрузи заснованој на удруживању сељака, при чему наводи пример сточарских задруга, за које каже да су праве асоцијације, које се по својим начелима и организацији поклапају са савременим појмовима о асоцијацији.

У разматрању и формулисању основних гледишта на друштвени развој у Србији, Марковић полази од затеченог стања које карактерише неразвијена привреда с претежно ситном производњом у граду и заосталим поседом натуралног карактера који преовлађује на селу.

¹) Слободан Сивчев — Видан Ранђеловић, Развој пољопривредних задруга и њихова улога данас, Београд, 1966, 4.

За њега као социјалисту постојало је само једно решење чијем остварењу треба приступити, а то је: изградња крупне производње како у граду тако и на селу. (Што се тиче овог последњег, Марковић је до краја живота остао веран идеји муниципализације земље, тј. њеног претварања у друштвену, односно пштинску својину). На тај начин он изграђује свој минимални и максимални програм друштвеног преображаја, који би се морао извести путем уједињавања многобројних ситних средстава, малих снага, «ситних капитала» — пре свега удруживањем у разне облике асоцијација или задруга.

Гледајући у произвођачким задругама средство за изградњу крупне социјалистичке индустрије, Марковић је 1870. године пришао оснивању првих произвођачких занатских задруга у Београду. Међутим, како није било основних услова за развитак задружних организација, поготову не оваквих какве је он замишљао, ове задруге су биле кратког века.

Развој земљорадничког задругарства у Србији, (у другом раздобљу), карактеришу кредитни облици, чија је појава везана за продор капитализма у пољопривреду и прелазак са натуралне на робно-новчану привреду.² С обзиром да се доста брзо ширио задружни покрет и повећавао број задруга, долази већ 1895. године до формирања првог задружног савеза у Србији. (Савез српских замљорадничких задруга), а нешто касније, 1898. године, донет је Закон о земљорадничким задругама. Поред кредитних, у овом периоду се јављају и други облици земљорадничког задругарства; то су биле разне специјализоване произвођачко-прерађивачке задруге, набавно-продајне и друге.

Земљорадничко задругарство у Србији, крајем 19. и почетком 20. века, допринело је повезивању натуралног сеоског газдинства на тржишту и њиховом претварању у робне произвођаче, као и продору самог капитализма на село.

Чињеница да улогу и карактер задруга одређују друштвено-економски услови и политичке прилике у којима се оне јављају и развијају, нашла је своју потврду и на примеру задругарства Краљевине Југославије. Нерешеним националним питањем, верском нетрпељивошћу, политичком хетерогеношћу и мноштвом грађанских странака, а, при том, привредно заостала земља, неразвијене пољопривреде, као доминантном привредном граном, Краљевина Југославија је давала одговарајућа обележја и задругарству између два рата. Заостала технологија производње, ниски приноси и продуктивност рада, изузетно високи степен латентне незапослености, низак животни стандард огромне већине пољопривредних произвођача и високи процент аграрне пренасељености, нарочито у појединим крајевима, представљали су основне карактеристике пољопривреде предратне Југославије. У оваквој средини, где, између осталог, нису постојала ни основна демократска права и слободе, оснивају се и развијају задружне организације, које су, по правилу, у већини попримиле низ негативних црта друштвено-економске средине у којој су постојале.³

²) Да је овај облик земљорадничког задругарства одговарао тадашњим друштвено-економским условима, доказује и чињеница да је био добро примљен од стране земљорадника (крајем 1900. г. било је 219, а 1912. г. било је у Србији 650 ових задружних организација), — Исто, 85.

³) Говорећи о карактеру и развиту задругарства у Краљевини Југославији, посебно земљорадничког, Кардељ истиче следеће: »... У старој Југославији су постојале извесне разлике у структури и развиту земљо-

Задруге су се оснивале и удруживале у одговарајуће савезе на националној и верској основи,⁴ без обзира што је 1919. године основан Главни задружни савез Југославије, у чему су се огледале исте централистичке концепције код обједињавања задругарства као и код стварања државне творевине. Задругарство Краљевине Југославије је, без обзира на прокламовано начело реформистичког схватања о политичкој неутралности,⁵ постало »привесак« свих могућих странака и средство за ширење њиховог утицаја међу сеоским масама.⁶

Све до 1937. године, када је уведено јединствено задружно законодавство, доношењем Закона о привредним задругама, у Краљевини Југославији било је на снази четрнаест разних закона и уредаба који су се односили на задругарство и важили у разним крајевима земље.

С обзиром да је предратна Југославија била претежно пољопривредна земља, огромну већину у задругарству представљале су земљорадничке задруге: набавно-потрошачке, произвођачко-прерађивачке, кредитне⁷ и друге. Набављачко-потрошачке задруге окупљале су сеоско становништво, бавећи се, по правилу, куповином индустријске робе е њеном продајом својим члановима. Произвођачко-прерађивачке задруге по свом карактеру су биле строго специјализоване, јер су се бавиле само једном врстом привредне делатности (винарске, воћарске, млекарске, сточарске и друге задруге).

Закључујући овај кратак преглед основних облика земљорадничког задругарства Краљевине Југославије, може се констатовати да постојећи друштвено-економски услови нису били повољан оквир за раз-

радничког задругарства у појединим покрајинама. Несумњиво је постојала разлика између задругарства у Словенији које је управо типичан пример капиталистичког развитка земљорадничког задругарства и које је било потпуно и посве очигледно у рукама финансијског капитала, а са друге стране, задругарство у Србији — где су поједине задруге понекад задржавале извесну самосталност, где су биле у мањој мери непосредно везане за крупну капиталистичку буржоазију, па су зато и демократске политичке тенденције овде лакше могле да дођу до изражаја... Очигледно је да све горе поменуте разлике ни у ком случају не представљају разлике у задружним »идеологијама«, него у првом реду произилазе из различитих политичких услова, различитог политичког руководства и различитог степена развитка задругарства и привредног развитка уопште. Међутим, говорити о томе да у капитализму може да постоји неко земљорадничко задругарство, које није капиталистичко, него социјалистичко, јесте, наравно, обична обмана маса ситних и средњих сељака, који траже ослобођење од капиталистичке експлоатације». — Е. Кардељ, н.д., Комунист, бр. 3, 1947, 39—40.

⁴) У предратној Југославији задружне организације су биле издвојене на много савеза: само у Србији било је 18 разних савеза...

⁵) Задругарство Краљевине Југославије се у основи ослањало на идеалистичка схватања, мада су у томе постојале извесне нијансе. Тако, на пример, творац српског земљорадничког задругарства, Михаило Аврамовић, може се уврстати у реалисте, јер је сматрао да задругарство у капитализму игра одређену улогу у његовом развоју, посебно у области пољопривреде на селу. По њему, задругарство ублажава оштрицу капитализма, али не служи као инструмент против капиталистичког развоја. — Ристо Паријез, Земљорадничко задругарство, Сарајево, 1964, 123.

⁶) Тако, нпр. пред други светски рат у српском земљорадничком задругарству појављује се и Љотићева странка... — Исто, 126.

⁷) Ликвидацију земљорадничких дугова проузроковао је крах најраспрострањенијег и најбројнијег задружног облика Краљевине Југославије — кредитних задруга. После ове »мере« кредитне задруге на селу постојале су само на папиру. — Задругарство Југославије, издање ИЗС ФНРЈ, 1953, 6.

вој задругарства које би, пре свега, служило економски слабијим слојевима села и града. Развијајући се у приликама готово непрестане политичке и економске кризе, задружне организације су морале по-примити низ недемократских и других карактеристика.⁸

Јаснија представа о карактеру задругарства предратне Југославије може се добити на основу анализе принципа на којима су основане задруге, односно, како су у пракси спровођена поједина задружна начела (слободе уласка у задругу, самопомоћи, демократичности и друга). Њих је санкционисао и сам Закон о привредним задругама из 1937. године, али у пракси она нису примењивана. За поједине задружне облике постојала су професионална и имовинска ограничења, (у занатским задругама, на пример, чланови су могли бити само они који поседују мајсторску диплому, а код произвођачких задруга учлањење је било условљено одређеним имовинским стањем, што је онемогућавало ситним и сиромашним сељацима улазак у задруге).⁹ Начело демократичности се, такође, у пракси није поштовало,¹⁰ а што се тиче неутралности задругарства, ње уопште није било, нити је могло бити,¹¹ с обзиром на познате друштвено - политичке и економске прилике у Краљевини.

Задругарство није могло да избегне судбину потчињености финансијском капиталу; услед недостатака сопствених средстава, задружни савези су се задуживали не само код државних, већ и код приватних банака; често под најтежим условима.

Међутим, када се даје оцена о карактеру земљорадничког задругарства предратне Југославије, треба истаћи да је оно имало и позитивних страна, дајући, мада у скромним размерама, допринос развоју пољопривредне производње и њеним везивањем за капиталистичко тржиште. Задруге „сељачке самопомоћи“ одиграле су нарочито значајну улогу у побољшању економског положаја сиромашних сељака, посебно у пасивним крајевима, организованим снабдевањем робом широке потрошње.

х х х

У условима окупације, задругарство Краљевине Југославије, дезорганизовано и уништено, доживљава судбину државне заједнице. У многим крајевима земље, где су се у току рата водиле тешке и дуготрајне борбе, непријатељ је, између осталог, опустошио и задружне организације. Знатан број задружних руководилаца и задругара учествовао је у редовима народноослободилачког покрета. Задружна имовина је растурена и уништена.

⁸) Земљораничке задруге су се по правилу налазиле у рукама економски јачих слојева села. У произвођачким задругама долазило је до експлоатације човека од стране човека. Банке, разне политичке странке, па чак и црква, настојале су да преко задружних организација дођу до утицаја на најшире сеоске и градске слојеве. Држава је, са друге стране, показивала веома мало пажње задружним организацијама.

⁹) Пред сам други светски рат појавила се у околини Смедерева и једна »љотићевска« задруга, која је у своја правила унела услов да њени чланови могу постати само »чисти аријевци«. — Ристо Паријез, н.д. 131.

¹⁰) Законом је био прописан принцип: један човек, један глас; међутим, у неким задружним облицима примењивало се и плурално право гласа при одлучивању на бази броја уписаних удела. У Управном одбору ГЗС Југославије било је инжењера, доктора, професора, пензионера, професионалних политичара и других, али ни једног земљорадника.

¹¹) Исто, 132.

У неким областима земље, које нису биле нарочито изложене ратним разарањима, задругарство се налазило у стању мировања, а задружни рад готово потпуно замро или се обављао у најскромнијим размерама. Често је то био резултат несташице робе и материјала, финансијских и других средстава за рад, али је било и случајева свесне саботаже против настојања непријатеља да задругарство искористи за своје циљеве, итд.

Међутим, било је доста примера свесне сарадње задружних радника и руководства са непријатељем. Војства задружних савеза свесно и добровољно у великом броју се стављају у службу окупатора попут других издајника. То је, на пример, био случај у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Србији и Војводини. Поједини задружни савези у Србији и Војводини су служили као изразите окупаторске организације. У Београду су савези Љотићевих задруга постављали експозитуре немачких трговачких представништва. Неки су, опет, ишли тако далеко да су преузимали и продавали својим задругарима опљачкане ствари из других суседних земаља и лиферовали из задружних магацина робу издајницима и окупатору. Да би своју верност и оданост показали окупатору, неки савези су изграђивали и специјалне графиконе помоћу којих је доказивано како је у појединим окрузима Србије испуњаван план прикупљања пољопривредних производа са 180%.¹²

Готово сви задружни савези у Југославији су обновили рад за време рата захваљујући реакционарним руководствома које је већином постављао окупатор, наравно, служећи својим оснивачима и њиховим сарадницима. С друге стране, задружне организације на терену или су уништене од стране непријатеља или су се деорганизовано повукле већином у потпуну пасивност. Тако је остала само форма, без садржаја.

Када је реч о улози земљорадничког задругарства и плановима који су у вези са њима стварани за време окупације, интересантни су покушаји генерала Милана Недића и његове квислиншке владе око образовања (у оквирима Немачког Рајха) нове српске државе, на сељачко-задружној основи.

Нова Србија, по концепцији Недића и његових министара, замишљала би се на старом српском задружном духу, прилагођеном потребама и захтевима новог времена. Свој план генерал Недић је служећи се модерном политичком терминологијом називао — српски национални социјализам. Овај велики национални план за обнову Србије на задружној основи базирао би се на изградњи новог српског економско - социјалног поретка. Темеље нове државе, коју је називао српском сељачком задружном државом, Недић је налазио у старој патријархалној српској традицији чије су основе почивале на крвним (патријархалним) задругама. У том смислу, Недић је посебно истицао: „Сматрам да ће ово бити право српско домаћинско задругарство и да ће та организација бити најјача привредна организација у Србији и у Српском народу. Зато кроз то задругарство треба да иде цео национални живот, цео социјални и економски живот. Кроз ту орга-

¹²⁾ Максим Горановић, Развој задружних организација у ФРНЈ од ослобођења до данас, Народна задругарство, Београд 1947, 14.

низацију има да се спроведе и усаврши диригована, или тзв. планска привреда. . .¹³

Осим тога, по Недићевој концепцији, на задружној основи требао је да почива целокупан државни и друштвени поредак у новој заједници, каква је требала да буде нова српска држава у оквирима Немачког Рајха.

Задружне организације на српском селу заснивале би се на старом строгом патријархалном моралу, дисциплини и послушности старешинама задруга. Таква задружна и патријархална организација српског сељачког друштва, која се враћала старој „здрој традицији“, имала је за циљ »националну обнову« и стварање »новог поретка социјалне правичности и економског благостања«. Наглашавајући у многим говорима улогу задружних организација, као темеље нове сељачке задружне државе, Недић је често истицао у чему се састоји суштина његовог плана: „Пред нама стоји задатак да целокупни наш економски и социјални живот наше нове државне организације спроведемо у оквиру великог европског простора у нашем народном духу према условима нашег економског развитка и наше социјалне структуре. Ако се води рачуна о свима овима чињеницама, онда је јасно да морамо поћи путем стварања задружне државе, која најбоље одговара нашим посебним приликама и која може најпре и најбоље да учини да постанемо способан произвођач у колу европских народа ради свога добра и ради извршења своје дужности члана европске заједнице. . .¹⁴

Осим тога, Недићев задружни план имао је за циљ да заустави процес дељења сеоских газдинстава, да кроз задругарство разних облика поврати силу његову стару виталност и стваралачку снагу и омогући му да, применом „модерних средстава савремене пољопривредне производње“, постигне „максимум своје произвођачке моћи“.

Идеје и планови о стварању нове српске сељачке државе на задружној основи, имале су своју практичну потврду у низу уредби, помоћу којих се влада народног спаса са Миланом Недићем на челу отпочела реализацију ових планова. Најпре, Уредба о увођењу планске пољопривредне производње у Србији (донета фебруара 1942. године) није имала само за циљ да обезбеди нормално снабдевање и исхрану становништва, већ и да целокупну српску привреду, у првом реду пољопривреду, као њен саставни и најважнији део, постави на нове темеље који би осигурали развој и напредак српског села. Земљорадничко задругарство је у новој планској организацији пољопривреде и привреде уопште, требало да преузме на себе веома важне задатке. На тај начин, задругарство је требало да постане темељ нове сељачке задружне државе.¹⁵

У настојању да реализује своје планове, влада је такође једном Уредбом сменила старо руководство највиших задружних организација у Србији (Главног задружног савеза и Главног савеза српских земљорадничких задруга и свих осталих задружних савеза) и на њихово чело довела људе који су, као присталице напред изложених идеја и планова, требало да укључе задружне организације и уопште целокупни задружни покрет у њихово реализовање.¹⁶

¹³) »Српски народ«, 29. V 1943.

¹⁴) »Српски народ«, 8. V 1943, 1.

¹⁵) »Ново време«, 4. V 1943, 3.

¹⁶) Исто.

Међутим, од доношења ових уредби и неколико меморандума, упућених немачком војно-управном команданту (1943.) за Србију, у којима се тражило одобрење за организовање српског становништва на националној, односно задружној основи, у реализацији планова генерала Недића и његове владе у вези са организовањем српске државе онако како су је они замишљали, није се даље отишло.

ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ОБНОВЕ

1. Земљорадничко задругарство у новом друштвено-економском систему

У новом привредном систему после ослобођења припало је важно место задругарству, коме су у условима револуционарне смене власти и изградње нових друштвено-економских односа дате нове организационе форме, циљеви и задаци. То је, пре свега, потврђено и у Уставу ФНРЈ, који је предвиђао „да држава посвећује нарочиту пажњу и пружа помоћ и олакшице народним задружним организацијама”.¹⁷ Задругарство се, по концепцији КПЈ, појављивало као спона између државног и приватног сектора, наспрот ранијим схватањима о „задружној држави” и „интегралном задругарству”, која су, уствари, водила образовању два упоредна, самостална друштвено-економска система.

У пољопривредној политици народна власт није пошла линијом унификације задругарства, већ су, у његовом обављању и даљем развоју, коришћена позитивна искуства предратног задружног наслеђа, уз поштовање локалних специфичности и економских потреба. Задружне организације наслеђене из ранијег система постепено усклађују свој карактер и организационе форме карактеру власти и привреде уопште, у социјалистичким условима послератне Југославије,¹⁸ представљајући средство економске политике у борби против заосталости и последица окупација.

У погледу организационих форми, по ослобођењу су у Југославији створени услови за појаву низа нових задружних облика, нарочито земљорадничког произвођачког задругарства (сељачке радне задруге и опште земљорадничке задруге). Поједини задружни облици, наслеђени из прадратног периода, прилагођавају свој рад новонасталим друштвено-економским условима.

У погледу социјалне садржине и карактера, задруге (као друштвено-економске организације) ослобађају се свих оних елемената који су им у предратном периоду утискивали недемократски карактер. Нови облици произвођачког задругарства (као и они стари, наслеђени, земљорадничке произвођачке или специјализоване задруге), не базирају се у новим условима на експлоатацији »човека по човеку», већ на заједничким, друштвеним средствима за производњу, на делимичној или потпуној заједничкој производњи и расподели, првенствено према уложеном раду и средствима за производњу. У

¹⁷) Устав ФНРЈ 1946. г. чл. 17.

¹⁸) У прво време после ослобођења задругарство је у првом реду имало значај оружја радних маса у борби против капиталистичке шпекулације, против општих привредних тешкоћа, у којима смо се нашли после ослобођења и за опште учвршћивање народне власти на подручју привреде. — Едвард Кардељ, Земљорадничко задругарство у планској привреди, »Народно задругарство«, Београд 6/1947, 2.

теоријском погледу, југословенско задругарство после рата се ослања на научно-марксистичко схватање, по коме је задругарство само инструмент владајућег система, односно инструмент социјалистичког развоја у конкретним, југословенским условима.

Основне карактеристике таквог задружног покрета, у смислу његовог развоја и основних задатака, јасно су представљене у познатој студији Едварда Кардеља „Земљорадничко задругарство у планској привреди“: „Ценећи у највећој мери од самог почетка задругарство као једно од најважнијих и безусловних оружја за обнову, за реконструкцију наше пољопривреде, за најелементарнију привредну консолидацију и за изградњу наше земље на основу тековина народно-ослободилачког рата, ми ипак нисмо могли и нисмо смели да се аутоматски ослонимо на задругарство какво смо наследили из старе Југославије. Има додуше и данас код нас другова који не виде битне разлике између задругарства у старој и новој Југославији, који гледају на данашње задругарство као на непромењен продужетак старог задругарства. Полазећи са тог становишта, наравно неки другови нису могли да схвате организационе мере које је предузимало, наше државно руководство у циљу реорганизације нашег задругарства. Ми смо далеко од тога да поричемо многе демократске и напредне елементе у нашем предратном задругарству, нарочито врло драгоцену политичку, економску искуства управо јесу разлог зашто смо од самог почетка одредили задругарству тако важно и тако почасно место у изградњи наше земље”.¹⁹

У новим друштвено-економским условима задругарство је требало да мобилише најшире слојеве развојем производне и потрошачке иницијативе, да постане чврст ослонац народној власти у привредној политици, оствари сарадњу са државним сектором, допуњујући га у производњи и расподели, као и у снабдевању. Оно је у новим условима и подлога за савез радника и сељака и смањивање противуречности између села и града, у погледу задовољавања основних потреба за материјалним добрима пољопривреде и индустрије.

Оваква оријентација новог задружног покрета изазвала је нападе грађанске опозиције, која је посебно осуђивала његову сарадњу са владајућим политичким поретком, као противно здравој задружној политици. Везивање задругарства за Народни фронт, чији су програм његови чланови прихватили као основ своје политике, економске и социјалне еманципације, грађанска опозиција је отворено нападала. Задругарство по њеном уверењу морало је да буде засновано на принципу неполитичности, почивајући искључиво на економској основи.²⁰

Организација задругарства у Југославији, непосредно по ослобођењу, спровођена је на принципима добровољности, организовања задруга по врсти пословања, њиховог јачања као базе задружног покрета и на федеративној основи, по којој је у свакој федералној јединици постојао земаљски или главни ревизијски савез. Сагласно федералној структури земље, задржао се и даље Главни задружни савез Југославије, као репрезентативна установа целокупног задругарства и ревизијски савез за земаљске задружне савезе. Све одлуке и акције општег карактера морале су да иду преко Савеза, ради јединственог решавања за све земље. На тај начин је Главни задру-

¹⁹) Исто, 3.

²⁰) »Демократија«, бр. 2, 4. X 1944, 2.

жни савез Југославије обједињавао, преко републичких савеза, све задружне организације у земљи.

Када је у питању спровођење опште политике државе према земљорадничком задругарству, на основу података које имамо за Србију, долазимо до закључка да су се на терену, у појединим окрузима и срезовима, дешавала одступања и гршке у схватању карактера и улоге задружног покрета у новим условима; задруге су схватане као заостао облик привредног организовања од појединих окружних и среских народних одбора, што је доводило до делимичне или потпуне забране рада задружних организација у тим окрузима.²¹ Израз таквих тумачења и одбацивања задружних организација и неповерења према њима од стране појединих органа народне власти, било је формирање посебних привредних предузећа, као непосредних организација извршних органа народних одбора; то су била тзв. окружна набављачка предузећа, народни магацини, градска набављачка предузећа — ГРАНАП, Воћар и друга.²² Ова предузећа, у области у којима су оснивана, преузимају све послове око откупа пољопривредних производа и дистрибуције робе, потискујући на тај начин земљорадничке задруге. „Отуда је дошло до тога да у појединим окрузима постоје само окружна набављачка предузећа, док се у другим привредна делатност пренела 100% на постојеће задружне организације, додуше у почетку са неповерењем и са мањим или већим сметњама...“²³

Било је већ речи о томе да је земљорадничко задругарство у предратној Југославији било доста развијено, како по броју задруга, тако и по разноврсности облика. С обзиром на своју богату традицију, оно је у посператним условима пружало драгоцену организациона искуства. Међутим, у измењеним политичким и друштвено-економским условима, после изведене социјалистичке револуције, оно се није могло просто „пресадити“. „Ценећи у највећој мери од самог почетка задругарство као једно од најважнијих и безусловно потребних оружја за обнову, за најелементарнију привредну консолидацију, за реконструкцију наше пољопривреде и за изградњу земље на тековинама НОР, ми ипак нисмо могли и нисмо смели да се аутоматски ослонимо на задругарство какво смо наследили из старе Југославије“²⁴ Да би се остварили постављени задаци у пољопривреди и задругарство послужило као средство економске политике, оно је морало да измени свој карактер и методе рада, добијајући на тај начин нову, социјалистичку садржину.

По ослобођењу, заједно са реорганизацијом постојећих задруга које су преживеле окупацију и настављањем њиховог рада у новим

²¹⁾ Отприлике све до средине 1945. године у моравском округу је био потпуно забрањен задружни рад; у Смедеревској Паланци задружни магацини са пшеницом су били запечаћени; у подрињском округу се преговарало месец дана са народним властима око дозволе за почетак рада задружних организација; у београдском округу власти нису дозвољавале рад произвођачким задругама, итд. — Извештај Главне земљорадничке произвођачке задруге о пословању и општим привредним проблемима, 12. VIII 1945, АС, Фонд Главне земљорадничке произвођачке задруге, фасц. 26.

²²⁾ Исто.

²³⁾ „Тако имамо да је у округу ваљевском основано набављачко предузеће, где задружне организације уопште не раде...« и низ других примера лошег става према задругама. Исто.

²⁴⁾ Едвард Кардељ, н.д, 3.

условима, осниване су масовно и нове задруге. С обзиром да се у наслеђеним задружним организацијама из предратног периода за-текло једним делом и и старо руководство, које је било оптерећено старим схватањима о улози и карактеру задругарства, затим појединци и групе које су пре рата служили противнародним режимима, а у току рата окупаторима, као и то што је у задругама и њиховим пословним савезима било реакционарно оријентисаних елемената, шпекулативно настројених и сл. — све је то захтевало велике напоре око сређивања, рашчишћавања, односно, довођења у склад стања и развоја задругарства са општим привредним и друштвеним поретком у земљи.

У овом периоду, одмах у почетку се приступило коренитој ре-организацији старих и оснивању нових задружних облика, углавном оних који би у датим условима требало да помогну решавању одређених проблема (дистрибуција индустријске робе и артикала исхране, ликвидација приватних трговаца шпекулаторски оријентисани и сл.); другим речима, читав овај период обнове карактерише настојање народне власти и других друштвених фактора ка сређивању и учвршћивању задружних организација, било оних које су наслеђене или ново-основане и њиховом укључивању у предстојеће привредне токове.²⁵

Још пре завршетка рата самоиницијативно су се стварале за-дружне организације у опустошеним крајевима. Шта више, на слобод-ним подручјима оснивали су се и виши задружни органи, као што је био случај у Словенији и Хрватској, (пре завршетка рата форми-ран је у Словенији, на слободној територији, Иницијативни задружни одбор Словеније, а у Хрватској Привремени одбор за сређивање за-другарства). По окончању рата слични одбори су формиран и у другим крајевима земље, (Главни пословни задружни одбор у Србији, Главни задружни пословни одбор у Црној Гори, Комисија за коопе-ративно дело у Македонији, Задружни одбор при Председништву владе Босне и Херцеговине).

Ови органи су на територијама својих подручја активно пома-гали обнављање рада старих задруга и пружали свестрану помоћ у оснивању нових задружних организација и оспособљавали једне и друге за активно учешће у обнови ратом опустошене земље. Током времена, ови одбори су прерасли постепено у задружне савезе народ-них република.

Земљорадничко задругарство по ослобођењу карактерисала је, за разлику од предратног периода, једна нова организациона форма удруживања месних задруга, преко окружних и среских савеза.

Од фебруара 1945. године почело је у свим федералним једи-ницама, сем Словеније, оснивање нижих задружних организација, у својству среских пословних савеза, (с тим статусом се у Србији ства-рају и „среске задруге“), који су представљали облик удруживања земљорадничког задругарства, с једне стране, и као спона за његово повезивање са државним трговачким предузећима и, уопште, са др-жавним сектором привреде, с друге стране. Ови савези су се показали и као погодни облици непосредног повезивања са органима народне

²⁵) Број задружних организација непосредно по ослобођењу у Југославији био је више него преполовљен у односу на 1939. годину. Док их је те године било 11.309, одмах после ослобођења њихов број износио је 5.149 и то са доста оскудним средствима. — Ристо Паријез, Земљорад-ничко задругарство, Сарајево 1964, 211—212.

власти и другим друштвено-политичким и економским факторима, чиме се у фази обнове омогућавало непосредно укључивање задруга у процес решавања актуелних привредних проблема, пре свега, исхране и снабдевања становништва. Они су дали одговорајући допринос повезивању и организовању рада задруга — својих чланица и њиховом укључивању у актуелне привредне токове. „Друга је ствар што су срески савези као младе организације имали почетничких недостатака. Од најкрупнијих треба поменути тенденцију одвајања од месних задруга и монополизам према истима”.²⁶

Политика народне власти према задругарству, које се, у југословенским условима, карактерише обиљем и разноврсношћу задружних облика и организационих форми и одређивањем његовог места у новом привредном систему, дефинисани су у низу званичних докумената и јавних изјава највиших представника ДФЈ, односно ФНРЈ. У Великој антифашистичкој скупштини Србије, Сретен Жујовић је будућу улогу задругарства овако окарактерисао: „У НОП-у предстоји задругарству широк развој и расцвет и оно треба да израсте у моћну привредну радну организацију народног и демократског карактера која ће вршити позитивну и корисну улогу у нашем народном и државном животу, организујући производњу, промет и потрошњу по плану наше државне управе”.²⁷

Државни и задружни привредни сектор означавају се као „два главна стуба” на којима ће се у привреди ослањати демократска власт. Декларација Владе ДФЈ, 9. 3. 1945. такође наглашава да ће задругарству припасти важна улога у обнови земље. Позитиван став државне заједнице према задругарству у условима развоја социјалистичких друштвено-економских односа после ослобођења нашао је своју конкретизацију у низу законских аката. Први међу њима, као што је већ истакнуто, су Устав ФНРЈ и устави република. Устав ФНРЈ посвећује неколико својих чланова задружним организацијама. У једном од њих (чл. 14) говори се о друштвено-економској структури земље која почива на државном и задружном сектору и о трима облицима својине (државној, задружној и приватној); следећи члан (15) односи се на планирање у чијем остваривању задружни и државни сектор представљају два ослоња „преко којих држава даје правац привредном животу и развиту”,²⁸ док се у чл. 17 подвлачи да „држава посвећује нарочиту пажњу и пружа помоћ и олакшице народним задружним организацијама”.²⁹ У Уставу се не утврђују само позиције и улога задругарства, већ се и држава обавезује према њему у виду пружања помоћи и разних олакшица. „У овим кратким одредбама је, уствари, формално санкционисано фактичко стање, њима је дата правна форма оној дубокој промени која се десила са нашим задругарством после ослобођења, за кратко време његовог развоја под новим условима”.³⁰

²⁶) Реферат са оснивачке скупштине Савеза земљораднички задруга Србије, 19. X 1947. АС, Фонд Савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 6.

²⁷) Стенографске белешке са Оснивачке скупштине АСНОС-а, одржане новембра 1944. године.

²⁸) Народне задружне организације и нацрт Устава ФНРЈ, »Задруга«, 16. XII 1945, бр. 21.

²⁹) Исто.

³⁰) Исто.

На овај начин држава се кроз Устав, као највиши закон, и формално обавезала да ће помагати развој задругарства. Формално-правна подлога за његов развој била је, међутим, дата још раније, пре доношења Устава, у Закону о аграрној реформи и колонизацији у коме је предвиђено оснивање задружних организација новог типа, до чије ће појаве ускоро доћи у виду првих сељачких радних задруга: „Уколико извесна група лица, која по овом Закону имају право на додељивање земље не поднесу појединачне захтев за додељивање земље, већ заједнички захтев да им се као већ основаној пољопривредној произвођачкој задрузи додели комплекс земљишта према њиховом броју и величини њихових породица, земљиште ће им се доделити као њихова задружна заједничка имовина”.³¹

Даља разрада основне идеје изречене у Уставу о ставу државе према задругарству извршена је у Основном закону о задругама. Овим Законом сј задругарству дају, не само правни статус, већ и мотиви који су руководили државу да га донесе, о чему се у уводном делу посебно истиче: „Да би се остварили уставни прописи о посвећивању нарочите пажње и о пружању помоћи народним задружним организацијама; да би се ојачала изградња задруга, како би оне могле постати чврст ослонац државе у заштитивању интереса радног народа; да би се задружним организовањем привредна снага сеоске и занатске привреде корисно употребила и укључила у општи државни план, Народна скупштина ФНРЈ доноси Основни закон о задругама”.³² Овај Закон имао је за циљ, између, осталог, да усклади организацију и рад задруга са новим друштвеним уређењем.

Кроз дефиницију задруге која је дата у тексту Закона (чл. 1) одређени су не само циљеви и задаци већ и карактер нових задружних организација. То су, наводи се у дефиницији, добровољне организације радног народа, чији је циљ организовање производње, снабдевање и расподела робе, које на тај начин помажу држави у спровођењу привредног плана и јачању савеза радних маса села и града.³³ Дајући, затим, правну материју, која регулише унутрашњу организацију пословања задруге као привредне јединице, Закон предвиђа и читав низ повластица и помоћи задружним организацијама од стране државе.

У овом Закону дошла су до изражаја сва битна задружна начела. Нарочито је истакнут принцип добровољности и демократски карактер задруге као економске организације радног света. У духу својих демократских одредаба, Закон прекида се предратном праксом, по којој је чланство, нарочито у земљорадничким задругама, било везано за једног члана породице, (док остали чланови обично нису имали никаква права). По новом Закону сви грађани оба пола

³¹) Закон о аграрној реформи и колонизацији, чл. 23, став 2.

³²) О Основном закону о задругама види:

1) Збирка закона ФНРЈ, бр. 54, Издање Службени лист ФНРЈ, 1947, 36;

2) Павло Растовчин, Право земљорадничких задруга, Загреб, 1950, 99;

3) Закон о задругама, АС, Фонд Главног савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. без броја;

4) Прокопије Миленковић, Однос државе и задругарства у ФНРЈ, Београд 1961, 78;

5) Образложење Закона које је написао Борис Кидрич, »Задруга«, 26. VII 1946, бр. 29.

³³) Основни закон о задругама, чл. 1, Службени лист ФНРЈ, бр. 54, 1946.

изнад осамнаест година старости могу бити пуноправни чланови задруге, чиме је омогућено свим слојевима на селу — нарочито женама и омладини — активно учешће у раду и управи задруге.

Законом су постављени правни темељи једном новом задружном облику: сељачким радним задругама, које су се одмах после ослобођења почеле самоникло јављати готово у свим републикама. С обзиром на велику заосталост рационалне пољопривредне производње, коришћења тековина савремене агротехничке науке и употребе модерних пољопривредних справа и машина, сељачке радне задруге ће наићи на пуну подршку државе.

У Закону су дате основе организацији задругарства у складу са новим државним уређењем. У њему су предвиђени принципи реорганизације задружних савеза, с обзиром на делокруг њиховог рада, нарочито у територијалном погледу, што је у пракси у знатној мери већ било извршено, тако да се и у овом погледу формално санкционисало стварно стање. У том погледу, Закон је предвиђао јачање оних савеза који су ближи самим задругама, као што су то, пре свега, срески пословни савези и, с друге стране, налагао чврсту повезаност задружних организација, не само са органима државне привреде, него и са органима народне власти.

Треба истаћи и то да се нови Закон о задругама ограничавао само на одредбе које су биле од општег значаја и које су одређивале оквири и смернице задружног рада. (отуда и име: Основни закон о задругама), остављајући пуну могућност републикама да на основу њега доносе своје законске прописе који ће регулисати развој задружних организација према њиховим специфичним условима.

Овај Закон формално је санкционисао, с једне стране, позитивне промене у развоју земљорадничког задругарства после ослобођења (на примеру развоја основних задружних организација и њихових савеза у Србији, без обзира на многе недостатке и слабости, видимо потврду основних ставова из Закона), а, с друге стране, омогућавао даље спровођење основних уставних одредаба.

Да би се ближе схватио карактер односа државе према задругарству уопште, у условима развоја социјалистичких друштвених односа после слобођења, потребно је дати неке најважније карактеристике саме државне заједнице која је настала као резултат револуционарне смене власти. У првим годинама свог постојања она је морала да се бори на два фронта — на једној страни, да гуши отпор свргнуте буржоазије, а на другој, да успостави нове друштвено-економске односе, посебно у области привреде. У циљу реализовања ових задатака, држава је организовала јаку политичку власт, извршила експропријацију и претворила средства за производњу у државну својину, поставши на тај начин управљач тих средстава и организатор привреде на социјалистичким принципима.

Преко низа организационих, административних и економско-политичких мера, држава је усмеравала развој производних снага, давала правац и темпо развоју земље. Она је, према томе, имала по ослобођењу читав низ одлучујућих функција. Појављивала се као једина снага способна да изврши потпуну концентрацију свих материјалних потенцијала, неопходних за развој земље у правцу развоја социјалистичких друштвених односа. Отуда је и њена улога у овим условима несумњиво прогресивна и неопходна.

Уништена привреда, недовољна материјална база и недостатак сировина за њено нормално функционисање, оскудица у прехранбеним артиклима, као и осталим средствима за потрошњу, самим тим и потреба за што рационалнијом расподелом тих средстава, за мобилизацијом свих снага на кључним привредним тачкама од којих је зависио даљи развој земље, представљали су основне разлоге због чега је држава наступала као регулатор читавог живота земље и, у име друштва, преузела командне позиције. Зато је она после ослобођења и била одлучујућа снага која је регулисала читав друштвени развитак.

Задругарство је, после ослобођења, морало да усклади свој карактер, организацију и задатке са оваквим условима. У периоду обнове земље извршена је његова реорганизација, обнова уништених и формирање нових задружних облика, што је представљало базу за оријентацију на одређене облике земљорадничког задругарства у периоду планске изградње земље.

За процес обнове задругарства (који се поклапа са периодом обнове земље), а који је отпочео још пре коначног ослобођења земље, било је карактеристично изразито ангажовање државних органа у оснивању и консолидовању задружних организација. Још у току 1944. године формиран су на територијама будућих федералних јединица — држава, при привременим скупштинама, одбори за задругарство, чији је задатак, као државних органа, био да раде на обнови уништених као и формирању нових задруга на ослобођеној територији. Ови одбори су одиграли значајну улогу у оживљавању рада задружних организација и током времена су прерасли у републичке задружне савезе.

Даља акција државе на пољу развоја задругарства огледала се у формирању Комисије за задругарство при Привредном савету ДФЈ.³⁴ Ова Комисија је добила веома одговорне задатке који су се састојали између осталог и у следећем: „1) да руководи задругарством и контролише његов рад; 2) да проучава и припрема мере за организацију и полизање задругарства; 3) припрема и подноси законске предлоге који се односе на задругарство; 4) проучава стање у коме се налази задругарство и услове под којима се оно развија;”³⁵ итд. Ова Комисија је дала допринос изради Основног закона о задругама, угледних правила за разне врсте задруга, затим, у организацији и уклањању недостатака у раду задруга, итд. У републикама су, такође, при председништвима влада, основана одељења или одсеци који су имали исте задатке. Тако је у НР Србији, већ у јулу 1945. формирано Одељење за задругарство при председништву владе.³⁶ Задатак овог Одељења био је: „1) да проучава стање у коме се налазило задругарство и услове под којима се оно оснива у Србији; 2) да помаже, контролише и координира пословима савеза и задруга у интересу народне републике; 3) да припрема и предлаже Председништву владе НР Србије мере за унапређење задругарства у Србији; 4) да

³⁴) Решење привредног савета о установљењу Комисије за задругарство, Службени лист ФНРЈ, бр. 63, 1945.

³⁵) Исто.

³⁶) Одлука о оснивању Одељења за задругарство при Председништву владе НРС, Службени гласник НРС, бр. 22, VII 1945.

спроводи смернице и мере одређене од стране надлежних органа за задругарство ДФЈ,³⁷ итд.

При републичким министарствима пољопривреде оснива се посебан апарат у циљу помагања око организовања и рада задруга. У том смислу је основан и Одсек за сељачке радне задруге при Одељењу за пољопривредне организације, штампу и пропаганду, Министарства пољопривреде НР Србије.³⁹

Држава је, што се види из наведених примера, преузела иницијативу да обнови задругарство, јер је, у датој ситуацији, била најпозванија да то учини. Прилично несређено стање у задружним савезима, „постојање доста елемената са шпекулантским тенденцијама и схватањима страним новом друштвеном поретку, нису обезбеђивали привилну оријентацију у развоју задругарства. У задружним савезима било је доста и таквих задружних радника који су, оптерећени кооперативистичким схватањима, тражили за задругарство неки посебан статус, а било је и таквих који су развијали тезу о могућности аутоматског развитка задругарства у правцу социјализма. То је наметало потребу да се питањем обнове задругарства позабави и држава, поред осталих друштвених снага, и да га постави тако да буде у складу са општим развојем нашег друштвеног живота”.³⁹

После ослобођења развијани су сви, мање-више, задружни облици, како земљораднички тако и неземљораднички, који су могли да допринесу обнови и изградњи земље, док ће каснији период, период петогодишњег плана у привреди, бити карактеристичан по претежној оријентацији на земљорадничко задругарство и то само одређене облике: опште земљорадничке задруге и сељачке радне задруге.

2. Основни облици земљорадничког задругарства и његови задаци у периоду обнове

Основне карактеристике развоја задругарства ФНРЈ односе се и на задругарство НР Србије као целине, иако се између саме Србије, АП Војводине и АКМ области могу запазити разлике, које су биле резултат не само економских, већ и низа других, пре свега, наслеђених фактора. Што се тиче броја и распрострањености појединих облика земљорадничког задругарства, НР Србија је била на првом месту у Југославији. Земљорадничке задруге су биле најбројније у Србији, (свакако да је у том смислу велики утицај имала дуга и развијена традиција земљорадничког задругарства и богато задружно наслеђе), док је Војводина била у предности по броју сељачких радних задруга.⁴⁰

После рата задржавају се многи облици земљорадничких задруга, наслеђених из предратног периода, који су, сем набавно-продајних, као најниже и најраспрострањеније форме, обухватале кредитне, произвођачко-прерађивачке и стварају се нови — сељачке рад-

³⁷) Исто.

³⁸) Види: 145.

³⁹) Прокопије Миленковић, Однос државе и задругарства у ФНРЈ, Београд, 1961, 33.

⁴⁰) Табеларни прикази бројног стања земљорадничког задругарства у Југославији. — Михаило Вучковић, Бројно стање задружних организација у ФНРЈ, »Народно задругарство«, Београд, 1/1947, 37; Статистички пописи стања земљорадничких задруга у НР Србији у 1946. и 1947. години, АС, Фонд Главне управе за пољопривреду НРС, фасц. 229.

не задруге. Ове последње су третиране као највиши тип земљорадничког задругарства, чијем се развоју тежило у перспективи. Непосредно по ослобођењу, у разореној и опустошеној земљи поред обезбеђења храном, снабдевање становништва индустријском робом широке потрошње било је најважнији задатак. Пошто робе није било довољно, она се делила контингентирањем, тј. планском расподелом. У граду се становништво снабдевало преко трговачке мреже — државних продавница и радничко-службеничких потрошачких задруга. У условима недовољно организоване трговачке мреже на селу и несташнице робе (који су били изванредна подлога за појаву шпекулације), за снабдевање сеоског становништва показале су се као погодан облик набавно-продајне задруге. Међутим, функције ових земљорадничких задруга на селу биле су вишеструке. Оне су добијале задатак да развијају сеоску трговину без приватних посредника, снабдевајући своје чланове средствима за производњу и потрошњу и прикупљајући вишкове пољопривредних производа ради заједничке продаје. Другим речима, ове задруге су се, преко система дистрибуције индустријске робе и откупа пољопривредних производа, укључивале у државну трговачку мрежу.

Тежиште рада задружних организација у току 1945. и 1946. године почивало је, углавном, на снабдевању својих чланова. С обзиром на улогу задружног сектора у снабдевању и расподели добара, значајну улогу требало се да одиграју следеће врсте задруга: 1) земљорадничке набављачке (тј. набавно- продајне) задруге, са задатком да набављају индустријске и монополске артикле, као и земљорадничке производе ради заједничке продаје; 2) градске набављачко-потрошачке задруге за снабдевање градског становништва; 3) земљорадничке произвођачко-прерађивачке задруге; 4) занатске произвођачко-прерађивачке; 5) кредитне задруге, које су имале задатак да мобилишу новчана средства из приватног сектора. (Кредитне задруге се касније напустиле као сувишан облик, јер су земљорадничке набавно-продајне задруге преузеле на себе и штедњу и кредитирање својих чланова).

Одмах по ослобођењу у Србији се приступа детаљној реорганизацији задругарства, са циљем да се његово руководство очисти од капиталистичких и профашистичких елемената и да се формира ново, које ће преузети на себе задатке постављене у новим условима. На удару је био Главни савез српских земљорадничких задруга, иначе најстарији задружни савез у Србији (основан 1895. године у Смедереву, као Савез српских земљорадничких задруга). Између два рата, овај Савез је својом делатношћу обухватао целу територију бивше монархије, сем Словеније; у том периоду он је извршио своју пословну специјализацију, оснивањем Главних задруга за поједине уже привредне делатности⁴⁾ и филијала, на које је пренео своје материјално пословање, тако да је за себе задржао само општу контролу над њиховим радом, ревизију и вођење опште задружне политике.

⁴⁾ Главна земљорадничка набављачка задруга (која је вршила набавку индустријске робе). Главна земљорадничка произвођачка задруга и Главна земљорадничка сточарска задруга су обављале централну продају пољопривредних производа; Главна земљорадничка кредитна задруга којој је поверено кредитирање пословања. — Задружни лексикон ФНРЈ, књ. I—II, Загреб, 1956, 1957, 314.

Захваљујући свом реакционарном руководству, које је поставио окупатор, Главни савез је за време окупације наставио свој рад. Међутим, одмах по ослобођењу Београда, 24. X 1944. године у њему су се састали чланови управних и надзорних одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга и Главних задруга, изабрани на последњим скупштинама уочи 6. IV 1941. године, а који се нису компромитовали за време окупације. На овој заједничкој седници формирана је Дирекција за привремено руковођење радом Главног савеза и Главних задруга,⁴² која је одмах преузела мере за заштиту имовине и отпочињање рада ових руководећих задружних органа, циљ њиховог укључивања у заједничке напоре за успешно окончање народно-ослободилачке борбе и за обнову земље.

Одлуком Главног народно-ослободилачког одбора Србије, од 9. XI 1944. године, именован је Пословни одбор Главног савеза српских земљорадничких задруга,⁴³ који је, преузевши дужност од привремене Дирекције, својим првим актом сменио управу постављену од стране окупатора и њен рад ставио под истрагу.⁴⁴ Ово је био први руководећи орган земљорадничког задругарства у НР Србији постављен од стране народне власти. Истом одлуком ГНОО Србије стављено је у задатак именованом Пословном одбору да прихвати имовину Главног савеза српских земљорадничких задруга и Главних задруга и да организује настављање њиховог рада, затим, да измени или смени управе Главних задруга, као и да припреми сазивање скупштина ради избора нових управа највиших задружних форума.

Међу важне задатке, које је морао да решава Пословни одбор, спадала је, нарочито, организација снабдевања најважнијим артиклима, преко земљорадничких задруга. Тај посао организовала је Главна земљорадничка набављачка задруга, а откуп пољопривредних производа, ради снабдевања Народноослободилачке војске, становништва Београда и пасивних крајева, су организовале Главна земљорадничка произвођачка⁴⁵ и Главна земљорадничка сточарска задруга. Поред снабдевања војске и становништва Београда животним намирницама, Главна земљорадничка произвођачка задруга је, на другој страни, добила задатак да врши откуп тих производа на терену, преко постојећих земљорадничких произвођачких задруга. У том правцу она ће касније нарочито организовати своју делатност.

Почетком октобра 1946. године основан је Главни задружни савез Србије, који је од Главног савеза српских земљорадничких задруга преузео све функције, изузев пословних, обједињавајући на тај начин рад свих задружних организација, како земљорадничких тако и неземљорадничких, на територији републике. Његов задатак је био да „руководи планирањем и израдом планова у задружним организацијама у оквиру Првог петогодишњег плана привредног развика ФНРЈ. Овим плановима били су обухваћени сви облици задруга, зем-

⁴²) Исто, 315.

⁴³) Исто, 315.

⁴⁴) »Политика«, 14. XI 1944.

⁴⁵) Извештај Главне земљорадничке произвођачке задруге о пословању и о општим привредним приликама, 12. VIII 1945, АС, фонд ГЗПЗ, фасц. 26.

љорадничке задруге општег типа,⁴⁶ специјализоване земљорадничке задруге, радничко-службеничке, занатске здравствене и друге".⁴⁷ Тако је Главни задружни савез постао највиши задружни форум у НР Србији, који је обједињавао све облике земљорадничког и неземљорадничког задругарства.

У Србији је, као што је то био случај и у многим другим крајевима земље, а земљорадничко задругарство у погледу чланства представљало масовну организацију у чијем се саставу налазио огроман број сеоске сиротиње, ситних и средњих сељака. Задаци задружних организација у области земљорадничког задругарства састојали су се, као и код других видова задругарства, у њиховом ослобађању од недемократског наслеђа, бирократизма, о трговачко-шпекулативног начина рада и свих других непријатељских елемената, преко сарадње са задружним савезима, народном влашћу, синдикатима и руководством задружних организација у другим федералним јединицама.⁴⁸

Народна гласност је пружила активну помоћ обнављању рада старих и оснивању нових задруга свих облика. У том смислу гласила је и Одлука Повереништва пољопривреде Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије о одржавању скупштина задруга, о оснивању нових задруга и стварању Главног задружног пословног одбора за Србију, донета 12. XII 1944. године.⁴⁹ У Одлуци се, најпре, констатије да се укидају сви прописи и одредбе донете за време окупације од стране окупатора и његових помагача. За даљи рад задруга и задружних савеза важила су постојећа правила и одредбе Закона о привредним задругама из 1937. године, све док се не буду допуниле или замениле од стране надлежних власти. Иако је овај Закон још увијек био у примени, одлука Основног закона о задругама, средином 1946. године. Одлука Повереништва пољопривреде АСНОС-а је прописивала одржавање редовних или ванредних скупштина код задружних организација, наравно по претходном одобрењу о оснивању задруга од надлежних народних одбора. Новоосноване задруге су биле дужне да се пријаве у чланство и региструју код одговарајућег ревизијског савеза.

Основна упутства о оснивању и раду нових задруга детаљније су разрађена у Сложеном саопштењу Председништва АСНОС-а,⁵⁰ у коме се посебно подвлачи слобода оснивања задруга свих облика и препоруке органа народне власти за оснивањем задруга свуда где их није било, и где су постојали услови за њихов рад. „За оснивање једне нове задруге потребно је и даље да се о томе договоре и сложе најмање десет лица, која правоснажно располажу својом имовином. Они ће за оснивање и за сазив скупштине збратити одобрење од среског НОО-а (у градовима од градског НОО-и), а од Главног савеза правила са осталим упутствима и обрасцима и целокупним матери-

⁴⁶) То су задруге којима се од 1947. године, а нарочито 1948. па надаље посвећује нарочита пажња. Прерастајући уске оквире и функције набавно-продајних задруга, овај облик — јединствене земљорадничке задруге — имао је за задатак да се бави комплетном организацијом и унапређењем пољопривреде и развијањем свих привредних грана на селу.

⁴⁷) Задружни лексикон ФНРЈ, књ. I-II, Загреб 1956, 1957, 320.

⁴⁸) Михаило Вучковић, Општи поглед на задругарство код нас, Архив за правне и друштвене науке, 3—4—5, 1945. г.

⁴⁹) АС, Фонд Главне земљорадничке произвођачке задруге, фас. 35.

⁵⁰) »Задруга«, 1. I 1945, бр. 1, 9—10.

јалом, који је за оснивање потребан. По одржаној скупштини, на којој ће усвојити правила прописана од Савеза и изабрати управни и надзорни одбор, задруга ће се регистровати и зачланити код Главног савеза српских земљорадничких задруга као свог ревизијског савеза, од којег дана ће она стварно правно постојати и моћи да послује. Главни савез ће примити у своје чланство све облике земљорадничких задруга, али за сада нарочито препоручује оснивање свих врста произвођачких и набављачких задруга”.⁵¹

Пратећи развој земљорадничког задругарства у периоду обнове, можемо констатовати да су набавно-продајне и, у знатној мањој мери, произвођачко-прерађивичке задруге биле најмасовнији задружни облици, не само на српском селу, већ и на целој територији ФНРЈ. Оваква структура земљорадничког задругарства била је, свакако, последица одређених привредних околности, у условима превазилажења тешког економског наслеђа и решавања основних потреба по ослобођењу.

Непосредно по завршетку рата владала је велика оскудица у пољопривредним и индустријским артиклима, као и у осталим производима, због чега се на селу заводи обавезан откуп од индивидуалних произвођача а у градовима рационирано снабдевање. У таквим условима, ове мере су биле једини начин да се на селу избегне слободна трговина пољопривредним производима, спречи шпекулација и црна берза, онемогући монополизам приватног произвођача и да се у граду изврши правилна и једино могућа расподела неопходних добара са којима се у датим условима располагало.

Пошто је снабдевање било једна од најкрупнијих потреба коју је требало што пре задовољити, почеле су се у селима масовно оснивати набавно-продајне задруге, које су у земљорадничком задругарству представљале најнижи облик. Повезујући ситну, индивидуалну сеоску са индустријском производњом, сузбијајући и искључујући шпекулацију у трговини, ове задруге су биле ослонац народној власти у расподели производа за исхрану и средства за широку потрошњу. У почетку свога рада оне су се углавном бавиле продајом жита, семена, пољопривредних справа и алата, текстила, обуће, шећера, соли итд. а касније су делатност шириле и обухватале све већи број послова, оснивајући своја помоћна предузећа ради успешнијег снабдевања сеоског становништва и откупа пољопривредних производа. Оспособивши се за те послове, набавно-продајне задруге представљале су главну трговачку мрежу за размену добара између села и града. „Набављачко задругарство, настало као реакција на злоупотребе у области снабдевања, имало је у редовним приликама за задатак да правилним радом у снабдевању потрошача уклони злоупотребе из овога посла. Данас је та његова улога утолико драгоценија зато што су се прохтеви и могућности за злоупотребе и шпекулације услед несташнице робе знатно повећали. Зато набавку и расподелу робе, где год је могуће, препустити набављачким задругама. . .”⁵²

⁵¹) Исто, 9—10.

⁵²) Писмо Главног задружног пословног одбора Министарству трговине и снабдевања Србије, 6. VII 1945, — АС, Фонд ГЗПЗ, фасц. 26.

Већ средином 1945. године Србија је по броју земљорадничких набавно-продајних задруга била на првом месту у Југославији. У близу 90% општина у Србији основане су ове задруге.⁵³ Оне су биле учлањене у Главну земљорадничку набављачку задругу, (као свој пословни савез на републичком нивоу). Главна земљорадничка набављачка задруга имала је у свим срезovima на територији Србије своја стоваришта или среске задруге, преко којих је организовала систем расподеле робе сеоским задругама и њиховим члановима из једног центра.

Набавно-продајне задруге су се у почетку бавиле искључиво дистрибуцијом индустријске робе на селу, али убрзо оне добијају још један важан задатак, а то је био откуп пољопривредних производа у циљу њихове заједничке продаје у граду. „Тада ће тек задруга бити у могућности да спречи повезивање шпекуланата са селом и да пружи сељаку најбоље и најповољније услове за уновчавање и продају њихових производа”.⁵⁴ Народна власт је нарочито била заинтересована да се у том правцу активирају набавно-продајне задруге, гледајући у прикупљању слободних вишкова пољопривредних производа и њиховој продаји у граду, заједно са дистрибуцијом индустријске робе на селу, главне задатке ових задруга.⁵⁵ Ишло се ка томе да се целокупан промет између села и града укључи у задружни апарат. Пошто су за откуп пољопривредних производа била потребна задругама већа финансијска и материјална средства, превозна средства, магацини за смештај, стручно особље и др. набавно продајне задруге нису показале значајне резултате на овом пољу.⁵⁶ „Осим неколико лепих примера у Београду и унутрашњости (Крагујевцу, итд.), који показују да је то у потпуности остварљиво, готово се није коракнуло напред”.⁵⁷

Што се тиче откупа пољопривредних производа, ову улогу презимају Главна земљорадничка произвођачка задруга (која је и иначе по ослобођењу Београда преузела обавезу снабдевања храном његово становништво, војску и пасивне крајеве) и Главна земљорадничка сточарска задруга које организују откуп (пшенице, кукуруза, поврћа, воћа, вина, ракије, сена, сламе, стоке, живине, јаја, млека, сира, масти итд.)⁵⁸ преко својих експозитура и откупних станица у већим откупним местима Србије (Чачку, Пожаревцу, Крагујевцу, Јагодини, Крушевцу, Нишу, Ђуприји, Шапцу, Параћину, Неготину, Лесковцу, Прокупљу, Пироту и другим).⁵⁹ Откуп је у 1946. години обављен углавном преко откупних станица; међутим, искуство је показало да су задруге биле погоднија форма од откупних станица.

⁵³) Исто.

⁵⁴) »Задруга«, 31. V 1943, бр. 21, 1—2.

⁵⁵) Овој функцији набавно-продајних задруга изузетно важну улогу придаје и Основни закон о задругама.

⁵⁶) У односу на индустријску, промет земљорадничким производима код набавно-продајних задруга у Србији у првом полугођу 1946. године износио је свега 6%. — Извештај Секретаријата Главног задружног савеза Србије о рдау Савеза од оснивања до 30. IV 1947., — АС, фонд Главног задружног савеза Србије, фасц. 175.

⁵⁷) »Задруга«, 28. VI 1946, бр. 25, 1—2.

⁵⁸) »Задруга« 1. I 1945, 9—10.

⁵⁹) Исто, 9—10.

У таквим условима, срески задружни савези и њихове задруге (среске задруге) преузимају на себе дужност организовања откупа пољопривредних производа од стране својих чланица и њихов пласман на градско тржиште. Осим откупа, срески савези преузимају улогу организатора расподеле индустријске робе месним задругама, „претварајући се тако једним делом, у среска стоваришта и експозитуре“.⁶⁰ „Већ има неколико случајева да су среске задруге оспособљене и већ преузеле откуп земљорадничких производа од откупних станица. Такав случај је са житарском задругом „Стиг“ и Крајинском житарском задругом у Неготину, Житарском задругом у Горњем Милановцу...“⁶¹

Послове око откупа пољопривредних производа и расподеле робе задругама, преко среских задруга и стоваришта, организовали су окружни⁶² и срески пословни савези земљорадничких задруга. Наиме, робу која им је плански додељивана од стране органа народних власти, окружни савези су даље расподељивали среским задругама, а ове, опет, месним. Тако је систем планске расподеле попримао хијерархијски карактер.

Један од карактеристичних примера таквог пословања пружа нам рад Окружног савеза набавно-продајних задруга у Ужицу у 1945. години.⁶³ Овај Савез је имао 128 чланица и по једно стовариште у сваком срезу.⁶⁴ Његов задатак је био да врши снабдевање становништва Ужица и војске животним намирницама, а, с друге стране, да откупљује вишак пољопривредних производа и набавља робу додељену од стране органа народне власти за ужички округ. У самом почетку, Савез је вршио целокупну продају робе намењену граду и селу. Касније, када је радничко-службеничка задруга развила своје пословање, Савез је њој предао све послове око продаје робе намењене граду, што му је омогућило да у свом пословању посвети већу пажњу продаји робе сеоском становништву. У почетку Савез је имао своје магацине само у Ужицу и Пожеги; преко ових срезова су снабдевани и остали срезови (ариљски, црногорски, златиборски и рачански).⁶⁵ Како се пословање Савеза нагло развијало, указала се потреба да се у сваком срезу оснују стоваришта, којима је роба додељивана према диспозицијама Министарства трговине и снабдевања и окружног НОО. Среска стоваришта су директно распродавала робу сеоским задругама по административној расподели свог среског народног одбора.⁶⁶ Тешкоћа и слабости око расподеле робе било је највише у лошем материјалном стању сеоских задруга и великом недостатку у

⁶⁰) »Задруга«, 10. V 1946, бр. 18, 3.

⁶¹) Исто, 3.

⁶²) Основни закон о задругама (донет јула 1946. године) укинуо је окружне задружне савезе, чије послове преузимају срески савези.

⁶³) Основан на иницијативу Окружног НОО-а, на оснивачкој скупштини 22. IV 1945. — Извештај Окружног савеза земљорадничких набавно-продајних задруга у Ужицу за 1945. годину, АС, Фонд Главне земљорадничке набављачке задруге, фасц. 28.

⁶⁴) Исто.

⁶⁵) Расподела робе после ослобођења вршена је на целој територији земље административно-планским путем од стране Министарства за трговину и снабдевање и органа народне власти. У окрузима и срезovima то је био задатак окружних и среских НОО-а.

⁶⁶) Извештај Окружног савеза земљорадничких набавно-продајних задруга у Ужицу за 1945. годину. — АС, Фонд Главне земљорадничке набављачке задруге, фасц. 28.

стручном и управном особљу, slabом вођењу задружног књиговодства⁶⁷ и другим слабостима субјективне и објективне природе. Што се тиче откупа пољопривредних производа, Савез је у том погледу показао запажене резултате. У току 1945. године откупио је 276 вагона разних пољопривредних производа у вредности од 13.944.465 динара.⁶⁸

Пошто се откуп пољопривредних производа одвијао неплански,⁶⁹ почетком 1947. године Главни задружни савез Србије, у сагласности са Министарством трговине и снабдевања, преузео је мере да овај посао постави на планске основе и да га масовно развије. У том циљу извршен је попис количина свих врста пољопривредних производа, који су као слободни вишкови, долазили у обзир за откуп.⁷⁰ „На основу ових пописа увелико се већ врше контрахирања између среских савеза и задруга. Предузете су, исто тако, мере за обезбеђење кредита за откуп и за инвестиције. И у овом погледу извршен је попис потреба за кредитима и план потребних кредита за ову годину, достављен Министарству финансија. . .”⁷¹

У циљу даљег организационог јачања набавно-продајних задруга на селу и што успешнијег обављања њихових основних задатака, на самом почетку 1947. године Извршни одбор Главног задружног савеза Србије прописао је, на основу Основног закона о задругама, нова угледна правила за ове задруге, која су, уствари, пре доношења Закона о задругама НР Србије, представљала разраду најважнијих принципа оснивања и организације ових задруга.⁷² Нова правила настоје да од набавно-продајних задруга на селу створе једино тржиште за земљораднике — њихове чланове, такво „привредно предузеће”,⁷³ које ће на све преузети улогу јединог снабдевача задругара, како потрошним намерницама и средствима за пољопривредну производњу, тако и продају пољопривредних производа својих чланова.⁷⁴ Новим правилима земљорадничке набавно-продајне задруге су добиле задатак да се, у циљу што бољег, бржег и јефтинијег снабдевања, повезују са државним предузећима и другим задружним организацијама. Ово повезивање је нужно наметало набавно-продајним задругама неопходност планирања свога рада. У чл. 3. ових Правила се, у том смислу, истиче: „Своје задатке задруга ће остварити у складу са општим државним привредним планом и привредним задацима добијеним од надлежних државних органа”.⁷⁵

Други важан облик земљорадничког задругарства, коме је у време обнове земље придавана такође велика пажња, биле су производачко-прерађивачке задруге, које су, у односу на набавно-продајне

⁶⁷) То су биле слабости свих савеза и задруга на терену.

⁶⁸) Извештај Окружног савеза земљорадничких набавно-продајних задруга у Ужицу за 1945. годину. — АС, Фонд, Главне земљорадничке набављачке задруге, фасц. 28.

⁶⁹) Рад на откупу није био детаљно организован и несталан (без комплетних прегледа стања и планова).

⁷⁰) Извештај Секретаријату Главног задружног савеза Србије о раду Савеза у времену од оснивања до 30. IV 1947, — АС, Фонд, Главног задружног савеза Србије, фасц. 175.

⁷¹) Исто.

⁷²) Задаци земљорадничких набавно-продајних задруга по новим правилима, — »Задруга«, 21. II 1947, бр. 8, 2.

⁷³) Исто.

⁷⁴) Исто.

⁷⁵) Исто.

задруге, бројно биле мање заступљене у Србији. Ове задруге (житарске, виноградарске, воћарске, сточарске, млекарске, пчеларске, свиларске, пиринчарске, памучарске, рибарске и др.) биле су, уствари, специјализоване задруге, јер су обухватале само једну одређену врсту привредне делатности својих чланова. Сам назив ових задруга може нас навести на погрешан закључак о карактеру њихових основних делатности. То су биле задруге за заједничку продају, евентуално прераду пољопривредних производа, а не за заједничку производњу, која се и даље обављала индивидуално на поседима чланова ових задруга. „Сваки задругар производи сам за себе, на свом газдинству и удружује се или да производе преко задруге лакше и боље прода, или да задруга ове производе у извесној мери преради и опреми, па тек овако прерађене прода”.⁷⁶

Поједине врсте специјализованих задруга обнављале се по ослобођењу свој рад, или су се оснивале нове свуда где су за поједине врсте привредних делатности постојали одговарајући услови. Тако је, на пример, у Југославији 1938. године било 56 виноградарских задруга, а у самој Србији почетком 1946. године било је 37 ових задруга.⁷⁷ У многим крајевима становништво се готово искључиво бавило само једном граном пољопривредне делатности и оснивало одговарајуће задруге. То су били познати воћарски, виноградарски, сточарски крајеви и др. Пошто се основна делатност произвођачко-прерађивачких (специјализованих) задруга састојала у преради и заједничкој продаји пољопривредних производа, (произведених на индивидуалним газдинствима), мора се подвући важан допринос који су ове задруге дале у откуп пољопривредних производа. Тако се у селима, у периоду обнове, упоредо оснивају набавно-продајне и произвођачко-прерађивачке задруге, као два основна облика земљорадничког задругарства.

Земљорадничке кредитне задруге, чија улога је била усмерена у правцу мобилисања новчаних средстава из приватног сектора у циљу „ситне штедње” и давања краткорочних кредита, у овом периоду губе свој смисао,⁷⁸ јер послове штедње и прикупљања новчаних средстава преузимају на себе набавно-продајне задруге. Кредитирање земљорадника, нарочито у погледу обнове живог и мртвог инвентара, обављало се преко ових задружних организација. У Србији је у првим послератним годинама постојао извешан број кредитних задруга, али су оне углавном егзистирале само у статистикама задружних савеза, јер је њихова активност потпуно замрла.⁷⁹

Набавно-продајне задруге су биле најмасовнији задружни облик на селу у свим републикама, а нарочито у Србији. Статистички подаци нам показују да је од 5.447 ових задруга ни територији целе Југославије крајем 1945. године, само у НР Србији било 2.804, значи више од половине укупног броја.⁸⁰ Такав однос се задржао и у 1946.

⁷⁶) »Сељачка борба«, 18. IV 1946, бр. 33, 6.

⁷⁷) Веома честа појава била је оснивање обе задруге у једном селу. — Исто.

⁷⁸) О томе колико земљорадничке кредитне задруге у периоду обнове губе на свом значају видимо по њиховом изузетно малом броју у односу на друге задружне облике. Наиме, 1946. године у Србији у укупном броју свих задруга, кредитне задруге учествују са само 2,6%. — АС, Фонд Главне управе за пољопривреду, фасц. 229.

⁷⁹) Михаило Вучковић, Бројно стање задружних организација у ФНРЈ, Народно задругарство, Београд 1/1947, 36.

⁸⁰) Исто, 37.

години, иако је свуда дошло до сразмерног повећања њиховог броја. У појединим републикама ове задруге су представљале читаву мрежу; тако у Србији, на пример, само за шест месеци по ослобођењу основано је преко 500 земљорадничких набавно-продајних задруга.⁸¹ „Ако се узме да у Србији има 3.392 села, онда близу 70% села има своју набављачку задругу“.⁸² Однос набавно-продајних задруга у Србији, с једне стране и Војводине и АКМ области, с друге, показују нам следећи подаци: до краја 1946. године у НР Србији је било 3.403 ових задруга, од тога броја у Србији 2.772, у Војводини 374 и на Косову и Метохији 257.⁸³ С друге стране, однос између произвођачко-прерађивачких задруга био је следећи: у Србији је било 179, Војводини 73, а на Косову и Метохији није било ових задруга.⁸⁴

Упоређујући однос између набавно-продајних и произвођачко-прерађивачких задруга у Србији крајем 1945. године, долазимо до закључка да су прве биле заступљене у неупоредиво већем броју.⁸⁵

До краја 1946. године Србија је по броју свих задруга, обухватала око 80% од укупног броја у НР Србији.⁸⁶ На основу пописа задруга из 1946. године добијамо интересантне податке: у укупном броју задруга у НР Србији земљорадничке набавно-продајне задруге учествовале су са 76,8%, а произвођачко-прерађивачке са 5,6%.⁸⁷ Набавно-продајне задруге су, према томе представљале више од 3/4 од укупног броја задруга у Србији.⁸⁸ Упоређујући број жена у задругама са укупним бројем задругара, добијамо следећи однос: од 766.564 задругара у Србији 1946. године 82.429 је било жена, што у процентима износи 10,7%.⁸⁹ С обзиром на ове податке, учешће жена — задругара било је мало. Задруге су, уствари, имале за формалне чланове само старешине домаћинства, али у раду задруга су учествовали и остали чланови породице. Имајући у виду ту чињеницу, вероватно је стварно учешће жена веће, истина, не као формалних чланова задруге, већ као учесника у задружном раду.⁹⁰ Такође је интересантна и социјална структура руководећих органа земљорадничких задруга; статистички подаци нам показују да су у њима највише били заступљени земљорадници са поседима од 2-10 хектара, што је представљало 66% од укупног броја чланова управних и контролних одбора задруга.⁹¹

Када се говори о основним облицима земљорадничких задруга у Србији за време обнове, не могу се занемарити неке карактеристичне слабости у њиховом раду. Оне су се огледале нарочито у недостатку стручних кадрова у задругама (књиговођа, магационера и дру-

⁸¹) »Задруга«, 15. II 1946, бр. 6, 5.

⁸²) »Сељачка борба«, 7. II 1946, бр. 23, 5.

⁸³) Статистика задруга, Резултат пописа задруга на дан 31. XII 1946, АС, Фонд Главна управа за пољопривреду, фасц. 237.

⁸⁴) Исто.

⁸⁵) Статистика задруга, Преглед броја задруга по врстама за територију НР Србије са облашћу Косова и Метохије у 1945. годину, АС, Фонд Главне управе за пољопривреду, фасц. 229.

⁸⁶) Резултат пописа задруга на дан 31. XII 1946, АС, Фонд Главне управе за пољопривреду, фасц. 237.

⁸⁷) Исто.

⁸⁸) Исто.

⁸⁹) Исто.

⁹⁰) Исто.

⁹¹) Исто.

гог стручног особља), смештајног простора, транспортних, материјалних и новчаних средстава, у постојању великог броја малих задруга које нису имале услова за рад, лошем и непланском откупу и снабдевању задруга робом, многим злоупотребима, пропаганди непријатељских наклоњених елемената и другим објективним и субјективним слабостима.

У многим задругама руководећу улогу су имали сеоски богаташи и трговци, док сиромашни сељаци у њима нису имали приступа. „Шпекуланти, сеоски трговци и зеленаши у многим задругама и даље ведре и облаче, претварајући задруге у своје прђије и дућанчиће, у средства за лично шићарење и богаћење. Тако, на пример, у Власотинцима постоје три виноградарске задруге. У првој задрузи су учлањени само винарски трговци и сеоски богаташи. Сиротиња у њима нема приступа. И у другој виноградарској задрузи су учлањени разни шпекуланти, сеоски богаташи и нешто средњих сељака. . .”⁹²

Овај пример задруга у Власотинцима карактерише неке од основних слабости које су биле распрострањене у многим земљорадничким задругама. Њих нису били поштеђени ни задружни савези, па ни сам Главни задружни савез Србије. Грешке у раду ових задружних органа најчешће су се односиле на организацију откупа пољопривредних производа и дистрибуцију робе месним задругама, што је имало за последицу претварање савеза у „типична гросистичка предузећа”, која су се, усмеравајући читаву своју активност у правцу трговине, „борила за маржу, за зараду”.⁹³ Од њихове трговине „савези и основне задруге, задругари имали су мало користи, а често пута и штете, јер су савези иступали према малим задружним организацијама као трговци који хоће да зарађују и искоришћавају. . .”⁹⁴ Готово цео однос Главног савеза према другим савезима свео се на трговачку делатност и на ревизијско пословање. „У Главном савезу у великој мери су очувао стари капиталистички дух пословања и стари однос према задругама и задругарима. Задружни апарат није био потпуно прочишћен од сумњивих типова и шпекуланата. . .”⁹⁵

Поред тога, често су се испољавале грешке и у односу између задружног и државног сектора у погледу расподеле и продаје индустријске робе „... и било је врло честих појава да срески одбори нису давали задругама онолико робе колико је било потребно и колико су они могли да распродају преко задруга већ су настојали да што више робе прође кроз државне продавнице. Многи наши срески одбори без потребе почели су да отварају државне продавнице у неким селима која имају добру задругу и која је била способна да тргује”.⁹⁶

Сељачке радне задруге се јављају одмах по ослобођењу као резултат друштвено-економских промена на селу и спровођења аграрне политике. Оне су биле нови задружни облик у југословенском земљорадничком задругарству и, за разлику од постојећих производњачких задруга, представљале права колективна пољопривредна газдинства за заједничку производњу. Као нове задружне организације,

⁹²) »Задруга«, 22. VIII 1946, бр. 51, 4.

⁹³) Реферат са оснивачке скупштине Савеза земљорадничких задруга Србије, 19. X 1947, АС, Фонд Савеза З. З. Србије фасц. 6.

⁹⁴) Годишњи извештај ЦК КПС, ЦК-у КПЈ за 1947. годину, АС Фонд ЦК СКС, фасц. 37/2.

⁹⁵) Исто.

⁹⁶) Исто.

са специфичним начином рада и расподеле, сељачке радне задруге нису биле познате задругарству предратне Југославије. Базирајући се на добровољном удруживању земље и других средстава за производњу и на колективном раду својих чланова, оне су у датим условима представљале највиши облик задружног организовања, у виду праве произвођачке задруге.

Појаву сељачких радних задруга по ослобођењу треба посматрати у склопу револуционарних и других друштвено-економских промена, насталих у току рата и после њега, кроз револуционарне мере које су спровођене у току обнове и изградње земље (конфискација, спровођење аграрне реформе и колонизација и др.). У оквиру опште политике која је вођена према земљорадничком задругарству у послератној Југославији, треба тражити место и улогу сељачке радне задруге.

Прве сељачке радне задруге, које се оснивају још 1945. године, карактерисала је спонтана иницијатива њених оснивача, недостатак искуства, као и читаво шаренило код првих задруга у погледу организације рада, начина награђивања, расподеле дохотка и, уопште, унутрашње организације. Задруге су у почетку спонтано ницале и развијале се онако како их је „живот учио“.⁹⁷ Неке од њих више су личиле на комуна него на задружне организације. „Једна таква заједнице (»Балкан« у Изатовцима, Среза царибродског) основана је у фебруару 1945. године као дивља комуна у коју се удружило пет породица са свим што имају. После годину и по дана њима су пришле још четири породице и тада је коначно прешла на статус сељачке радне задруге и таква одобрена. Ове прве заједнице биле су створене од сиромашних домородаца“.⁹⁸

Прве сељачке радне задруге организоване су у житородним рејонима још пре коначног ослобођења земље (Војводине, Мачве, Топлице, Западне Србије)⁹⁹ иницијативом самих сељака, пре свега беземљаша, сиромашних и средњих сељака, учесника НОР, и, касније, приликом спровођења аграрне реформе и колонизације, аграрних интересаната и колониста. У Војводини прве сељачке радне задруге појавиле су се у току 1945. године, непосредно по ослобођењу, у облику сељачких заједница за заједничку обраду земље. Такве заједнице основане су у селима: Стапару, Чуругу, Жабљу и другим, од стране бивших пољопривредних радника-надничара, синдикално организованих. Они су узимали од државе напуштену немачку и велепоседничку земљу у закуп и колективно је обрађивали помоћу напуштеног инвентара који су сакупљали. Ове заједнице нису имале својих писаних правила, ни књиговодство, већ је то била усмена погодба између чланова, а читава евиденција се састојала у вођењу радних дана.¹⁰⁰ Оне нису биле постављене на неким одређеним организационим принципима, на којима су, касније стваране СРЗ, већ су то биле заједнице са колективном обрадом земље, а приходи су дељени или на домаћинства, или према броју чланова породице.¹⁰¹ Неке од ових

⁹⁷ АС, Фонд Савеза сељачких радних задруга Србије, фасц. 6.

⁹⁸ Сељачке радне задруге, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁹⁹ Млађен Петровић, Кратак преглед развитка сељачких радних задруга, Алманах 60-годишњице задругарства Србије 1894—1954, Београд 1954, 63.

¹⁰⁰ Војин Поповић, Земљорадничко задругарство у НР Србији, Београд 1949, 34.

¹⁰¹ Млађен Петровић, Кратак преглед развитка СРЗ, Алманах 60-огодишњице задругарства Србије 1894—1954, Београд 1954, 63.

заједница су се у 1946. години претвориле у сељачке радне задруге, организоване на основу угледних правила, донетих почетком исте године.

У ужој Србији прва оваква заједница, (уопште прва и у НР Србији), формирана је у селу Изатовцима (Срез царибродски, касније димитровградски), фебруара 1945. године.¹⁰²

Масовнији покрет за оснивање сељачких радних задруга настао је у пролеће 1946. године, а спровођењем колонизације и аграрне реформе и доласком колониста у Војводину.¹⁰³ Велики број породица колониста, наставши се у новој средини, на земљишту које је захтевало другачији начин обраде, без неопходног инвентара и искуства, најбољи излаз је нашао у удруживању у сељачке радне задруге, савлађујући на тај начин лакше тешкоће око обраде земље. У овом периоду оснивају се задруге и у многим крајевима Србије: у Горњој Драгуши, Срез топлички, Митришу, Срез крајински, Салашу и Дубљу у Мачви, Влковији, Срез димитровградски, Батуши и Калишту, Срез пожаревачки, Самаилу, Срез жички, Полни, Срез трстенички и у другим местима.¹⁰⁴

Крајем 1946. године на територији НР Србије било је 273 сељачке радне задруге, са 20.623 домаћинства и 91854 хектара земље.¹⁰⁵ Од тога највише задруга се налазило у Војводини (248), а у Србији 13 сељачких радних задруга, са 197 домаћинстава. Већина учлањених домаћинстава у задругама били су колонисти и аграрни интересенти. Што се тиче социјалног састава, у сељачке радне задруге су се махом учлањавала сиромашна домаћинства и домаћинства средњег имовног стања: (у Србији, нпр. од укупно 197 домаћинстава, 149 је било сиромашних 39 средњег имовног стања, 7 имућних и 2 домаћинства занатлија).¹⁰⁶

Приликом стварања првих сељачких радних задруга није било никаквих писаних правила ни упутстава, што је доводило до веома различитих појава у њиховом организовању. Тако је, нпр. у селу Метришу, код Неготина, извршена потпуна колективизација свих средстава. Породицама нису остављене окућнице, већ је у задруге уношена сва земља, приплодна и радна стока, као и целокупан инвентар. Исхрана свих чланова задругара организована је на заједничкој основи, у задружној мензи. Слично је било и у Горњој Драгуши, где рад није био нормиран, а задругари су, у одређено време, одлазили заједно на посао и заједно се враћали. Скоро свим задругарима је бележен исти број трудодана. Ово указује на чињеницу да је у почетку покрет за оснивањем ових задруга био више спонтан него организован и без уједначених ставова и правила.

Сељачке радне задруге које су се појавиле крајем 1945. године осниване су без икаквих правила и у најчешћим случајевима на најнижем степену кооперације, на бази заједничке обраде земље, напуштене или узете у закуп, без скупштина и управа, према договору.¹⁰⁷

¹⁰²) Исто.

¹⁰³) Исто.

¹⁰⁴) Исто.

¹⁰⁵) Исто, 63.

¹⁰⁶) Годишњи извештај ЦК КПС за 1947. годину, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 37/2.

¹⁰⁷) Димитрије Бајалица, Пет година сељачких радних задруга, »Социјалистичка пољопривреда«, 2/1951, 2.

Иницијатива за њихово оснивање потекла је од самих сељака, пре свега беземљаша, аграрних интересената, сиромашних земљорадника, колониста, ситних и средњих сељака.

Нагли пораст сељачких радних задруга у 1946. години (у време спровођења аграрне реформе и колонизације) наметао је потребу да се њихов статус регулише, а самим тим помогне и усклади даљи развој.¹⁰⁸ У том смислу су у фебруару 1946. године од стране Комисије за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ и Министарства пољопривреде и шумарства ФНРЈ, донета Општа упутства за оснивање и пословање сељачких радних задруга и Угледна правила, која су имала за циљ да овим новим задружним организацијама које су никле спонтано и самоиницијативно, дају јединствену организациону форму и да их, с обзиром на њихов значај као облика организовања пољопривредне производње на селу, повезивањем индивидуалних пољопривредних газдинстава, усмере у правцу успешнијег савлађивања многих проблема у пољопривреди уопште. Осим тога, ово је период када држава преко својих органа, комисија и министарстава, почиње све више да обраћа пажњу овом новом облику земљорадничких задруга, учинивши њихов значај као форме за превазилажење недостатака ситне и заостале индивидуалне пољопривредне производње.

Упутство Комисије за аграрну реформу и колонизацију, донето 19. II 1946. године, прописује детаљно начин оснивања, организацију и рад сељачких радних задруга.¹⁰⁹ Према овим упутствима, колонисти и аграрни интересенти могли су се опредељивати за задруге одмах по додељивању земље од стране комисија; међутим, „тамо где постоји код извесног броја породица изражена воља да створе сељачку радну задругу, потребно је да та домаћинства дају о томе месној комисији писмену изјаву пре додељивања земље, како би сва домаћинства која ће сачињавати задругу добила земљу у једном или неколико великих блокова“. При том се нарочито подвлачи слобода опредељења колониста и аграрних интересената за задругу „како сматрају за себе најпогоднијом“ и да се то опредељење „не сме чинити у облику неке агитације. . .“ „Тамо где се извешан број домаћинстава изјасни за задругу „без међа“, тј. где траже да им се земља додели као задрузи, дакле у задружну својину, кућа, двориште и окућница биће уписана на име сваког задружног домаћинства, а остала земља биће уписана на име задруге с тим да се за свако задружно домаћинство и његове чланове зна његов сувласнички удео у задружној земљи“.

Упутства, даље, одређују: да домаћинства и даље остају сопственици земље унете у задруге, коју добијају натраг када напусте задругу; да у задрузи морају остати најмање три године, а при иступању „домаћинству ће се доделити земља истог квалитета, али тако да се не распарчава јединствени блок земље“.

Сељачка радна задруга се оснива на тај начин што домаћинства »пријављују своју жељу за ступање у задругу« Министарству пољопривреде одређене републике. По одобреној пријави, састаје се

¹⁰⁸) Њихов број је 1946. године износио већ преко 450 задруга у ФНРЈ, Ристо Раријез, н.д. 387.

¹⁰⁹) У даљем тексту даје се анализа овог Упутства. — АС, Фонд Главног задружног савеза НР Србије, фасц. 12.

скупштина задругара на којој се оснива задруга која се у року од месец дана мора регистровати код среског народног одбора и учланити у Глаони задружни савез. Општа упутства одређују ко може оснивати сељачке радне задруге; то су: колонисти и игарни интереси који су добили земљу, пољопривредни радници, сиромашни и средњи сељаци. Богати сељаци, којима је одузет један део земље аграрном реформом, могу улазити у већ основане задруге ако их прими њихова скупштина. У задругу се учлањује цело домаћинство, а нова домаћинства и појединци се примају на скупштини. Свако домаћинство уноси у задругу своју земљу изузев окућнице и зграда потребних за становање и личног газдинства, „у коме може да гаји толико ситне и крупне стоке, живине и сл, колико може да исхрани храном из личног газдинства и храном добијеном од задруге”.

Руководећи органи задруге, према упутствима, су: скупштина, управни и контролни одбор. Скупштина, као највиши орган задруге, треба да се одржава „кад год се за то укаже потреба, а нарочито пре почетка већих радова. Пасивно и активно право гласа имају сви задругари који су навршили 16 година. Одлуке се доносе већином гласова присутних задругара. . .”¹¹⁰

Организациону структуру сељачких радних задруга, организацију рада у њима и друга важна питања у вези са значајем и основним задацима овог задружног облика, детаљно су прописала Угледна правила за сељачке радне задруге, донета од стране Министарства пољопривреде и шумарства ФНРЈ 25. II 1946. године.¹¹¹

Угледна правила су предвиђала четири типа овог задружног облика, који се међусобно разликују према начину регулисања имовинских односа, тј. према начину уношења земље и других средстава за производњу у задругу од стране задругара и расподеле прихода. Ова четири типа сељачких радних задруга су предвиђена ради обезбеђења поступности у развоју задруга од нижих ка вишим облицима удруживања. На основу Угледних правила сељачких радних задруга из 1946. године, начин уношења земље и регулисање имовинских односа формулисани су на следећи начин: према првом типу сељачких радних задруга, чланови уносе сву земљу, изузев окућнице, на коју задруга плаћа закупнину: „Задругарима се даје на име закупнине до 30% производа и новца од постигнутог прихода на име закупнине а остатак се дели на трудодане према уложеном раду. Ово је најнижи тип задруге јер се приходи деле на следећи начин: прво се одвоје трошкови производње, затим закупнина, потом фондови за репродукцију и најзад, остатак на трудодане”.¹¹²

Према другом типу, (вишем у односу на први), земља се уноси као основа за поделу прихода, која се врши на тај начин што се, по одбијању трошкова производње, расподеле у фондове за репродукцију и дела прихода задругарима према вредности унете земље, с тим да тај део не сме изнети више од 30% од средњег прихода двеју јесењих и двеју пролећних ратарских култура које су у задрузи највише заступљене и, најзад, остатак прихода се дели на трудодане према уложеном раду.¹¹³

¹¹⁰) Види опширније: Општа упутства за оснивање СРЗ. Исто.

¹¹¹) АС, Фонд Главног савеза земљорадничких задруга НР Србије, фасц. 12.

¹¹²) СРЗ, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

¹¹³) Исто.

У трећи тип задруге земља се уноси као удео на који задруга плаћа камату, која се одређивала на основу извршене процене вредности унете земље. Камата није смела прећи висину каматне стопе Народне банке.¹¹⁴ Остатак прихода се такође дели на трудодане према уложеном раду.

Док је у прва три типа сељачких радних задруга унета земља и даље остајала својина задругара, код четвртог типа чланови задруге су уносили сву земљу, изузев окућнице, уз одрицање својине на земљу у корист задруге. »То је тип колонистичке задруге, по коме је земља додељивана задрузи као заједничка својина свих домаћинстава у чије је име земља додељена и свако домаћинство је имало свој сувласнички део са тачно утврђеном површином и вредношћу његовог идеалног дела. На сувласнички део се може и не мора плаћати камата, што зависи од одлуке скупштине задругара«.¹¹⁵ Подела прихода задругарима се такође врши на трудодане према уложеном раду.

Код сва четири типа сељачких радних задруга, поред земље, задругари су морали уносити и радну стоку и инвентар (машине, справе, алат), који би се процењивали и задруга их је по процењеној вредности имала исплаћивати задругарима у ратама од три до пет година.¹¹⁶ Према Угледним правилима задругар је имао право на окућницу (ограничени део земљишта — до једног хектара земље, са одговарајућим стамбеним и привредним зградама и сточним фондом), коју је могао оставити у индивидуалном газдинству. Правилима се одређивао максимум, а према конкретним приликама сваке задруге, подручја где је основана и величине домаћинства, одређивана је конкретна величина окућнице, броја стоке и остало.¹¹⁷

Облик расподеле у сељачким радним задругама, прописан Угледним правилима, био је условљен владајућим начином расподеле у том периоду. Јединица за мерење уложеног рада био је трудодан.

Трудодан је одређиван на тај начин што су сви радови и послови били у једној задрузи категорисани по тежини, или по потребној квалитетацији радника. На основу унапред утврђених норми за сваки посао, постизао се одређени број трудодана.¹¹⁸ Квалитет рада био је препуштен субјективној оцени бригадира. Трудодан није био никаква вредност унапред утврђена — то је био, само поен који је означавао право учешћа у расподели дохотка, а није утврђивао колики ће се доходак добити. Тек на крају године израдом завршног рачуна и након утврђивања дохотка задруге, одређивала се и вредност једног трудодана. Та вредност била је различита од задруге до задруге и зависила је од висине дела дохотка који поједина задруга дели на своје чланове и укупног броја зарађених трудодана свих чланова задруге у току године. Продуктивност рада као фактор од кога би зависила вредност трудодана није скоро имала никаквог утицаја.

Рад у сељачким радним задругама био је организован по бригадно-групном систему. »У почетку док се нису стекла искуства,

¹¹⁴) Исто.

¹¹⁵) Исто.

¹¹⁶) Исто.

¹¹⁷) Ристо Паријез, н.д, 389—390.

¹¹⁸) Исто, 390—391.

рад се обављао скупом, а плаћао се или према надницама, не водећи рачуна колико је ко и како урадио, или су приходи дељени по главама или домаћинствима».¹¹⁹ У том смислу, Угледна правила сељачких радних задруга и Упутства о организацији рада радним нормама и обрачуну рада у трудоданима, донета од стране Министарства пољопривреде НР Србије у лето 1946. године,¹²⁰ разрадили су детаљно организацију рада у сељачким радним задругама, која се заснивала на распоређивању радне снаге у сталне бригаде и групе, према гранама производње (ратарске, сточарске, виноградарство-воћарске, повртарске производне бригаде).¹²¹ За обављање специјалних послова у задрузи, правила предвиђају оснивање привремених бригада (за капиталну изградњу, транспорт и др.). Број, величина и састав сталних бригада у разним гранама производње зависили су од специјализације и величине задружног газдинства, грана производње, раздакости парцела, механизације, способности руководећег кадра и других конкретних услова рада у одређеном задружном газдинству.¹²² На челу бригаде налазио се бригадир, а групом је руководио вођа групе, који заједно са њом учествује у раду. Свака производна јединица — бригада задужује се средствима за рад (пољопривредним машинама, оруђем и др.), према месним условима и, наравно, једним делом земљишта, које она у одређеном плодоређу обрађује. Рад се награђује према количини и квалитету, а обрачунава се у радним данима, према прописаним радним нормама. Плаћање рада се врши на крају године задругарима у виду прихода, када се претходно одбију сви издаци и потребна новчана средства за фондове.¹²³ За сваки посао била је прописана норма према конкретним условима задруге, парцеле, стања радне стоке и алата, »тј. за сваки посао се зна колико један средњи радник може да уради једног одређеног посла за десет часова рада уз прописан квалитет... Овако утврђене норме сврставају се према тежини посла и категорије: у најнижу категорију најлакши послови и послови где није потребно неко стручно знање, а у највишу најтежи послови (орање, кошење) и послови где је потребно стручно знање (калемљење, резивање воћака и винограда и др.).¹²⁴ Радне норме и обрачун радних дана према Општим упутствима и Угледним правилима, имале су да прописују скупштине сељачких радних задруга. Већи део зараде задругара исплаћивао се у натури, што је давало задрузи карактер натурално-потрошачког газдинства.

На основу Упутства Комисије за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ и Угледних правила за сељачке радне задруге, Министарство пољопривреде НР Србије је у току 1946. године издало неколико упутстава и одлука о оснивању, организацији и раду сељачких радних задруга на територији републике. Упутство од 10. априла 1946. године, између осталог, налаже колонистима и аграрним интересентима, који желе да оснују задругу, а којима се земља доде-

¹¹⁹) АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

¹²⁰) Исто.

¹²¹) Угледна зравила СРЗ, АС, Фонд Главног задружног савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 12.

¹²²) Исто.

¹²³) »Сељачка борба«, 7. III 1946, бр. 27, 4.

¹²⁴) О сељачким радним задругама, — АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

љује као заједничка својина свих домаћинстава, оснивање сељачких радних задруга само четвртог типа, док се осталима, којима се земља додељује појединачно, а желе да се удруже у задругу, омогућује да се одреде за прва три типа задруга.¹²⁵ »Секретари и пољопривредни одсеци треба са своје стране да испитају могућност постојања и успеха сељачких радних задруга и не смеју дати повољно мишљење за оснивање ових задруга тамо где су убеђени да оне неће успешно да раде. При томе, треба имати у виду да држава мора за сада омогућити да овим задругама притекне у помоћ у пуној мери са пољопривредном техником, која је неопходна за успешан рад ових задруга...«¹²⁶

Да би се организацијом и радом сељачких радних задруга на територији Србије руководило из једног центра основан је Одсек за сељачке радне задруге при Одељењу за пољопривредне организације, штампу и пропаганду Министарства пољопривреде НР Србије, који је добио задатак да пружа инструкторску помоћ у вези са организацијом рада и производњом у сељачким радним задругама, прати планирање производње и њоме руководи, снабдева задруге средствима за производњу и стара о обучавању кадрова.¹²⁷ »Сви ови задаци нису могли у потпуности бити извршени услед недостатка руководиоца и инструкторског кадра који познаје материју сељачких радних задруга. Скоро цело време рад се најчешће сводио на два до три друга у Одсеку заједно са начелником одељења који су обављали истовремено и послове у Министарству и послове на терену.«¹²⁸

Правни темељи организовања и рада сељачких радних задруга постављени су у Основном закону о задругама (донетом јула 1946. године). У делу Закона у коме се набрајају врсте задруга, у чл. 5, се наглашава да сељачке радне задруге представљају »посебан облик земљорадничких задруга ради заједничког газдовања на земљи.«¹²⁹

Сељачке радне задруге су од самог почетка свог оснивања добиле подршку и материјалну помоћ државе и Партије (стварањем мреже машинских станица, доделом кредита, семена, инвентара и других средстава за производњу).¹³⁰ Један од основних разлога због чега се оснивању сељачких радних задруга у периоду обнове приступало опрезно и постепено лежи у тешким објективним условима у којима се налазила пољопривреда по ослобођењу. Оскудевало се у свему што је било неопходно за стварање колективних газдинстава. Задруге су се бориле са недостатком стручних кадрова, оскудицом алата, трактора и недовољном количином семена, а поред тога, и са подривачким активностима елемената изван задруга.

Партија је пред сељачке радне задруге почетком 1947. године

¹²⁵) Упутства за оснивање и рад сељачких радних задруга, АС, Фонд Савеза сељачких радних задруга Србије, фасц. 6.

¹²⁶) Упутства о оснивању и регистровању сељачких радних задруга, АС, Фонд Савеза сељачких радних задруга Србије, фасц. 6.

¹²⁷) Извештај начелника Одељења за задруге о помоћи која је указана сељачким радним задругама, АС, Фонд Савеза сељачких радних задруга Србије, фасц. 6.

¹²⁸) Исто.

¹²⁹) Основни закон о задругама, Службени лист ФНРЈ, бр. 54, 1946.

¹³⁰) Војин Поповић, Земљорадничко задругарство у НР Србији, Београд 1949, 35.

поставила задатак боље организације рада, осуђујући стварање малих задруга (до 50 домаћинстава), ко перентабилних. Приликом формирања сељачких радних задруга локална партијска руководства нису имала одређени став о њиховој величини, тако да су колебања ишла од ситуације у којој се цело село поклапало са задругом, до оснивања задруге од 200 до 50 породица.¹³¹ Задруге су се оснивале на брзину, без неопходних пољопривредних зграда, одговарајућих радioniца, са оскудицом сточне хране и другим слабостима.

До средине 1946. године није било одређене форме организације: управа задруге се јавља као формалност, организација рада по бригадном систему фактички није постојала, председник задруге је радио физичке послове као и други задругари. Додељивање целих комплекса земље сељачким радним задругама и давање првенства овим задругама приликом поделе земље повећавају интерес за стварање нових сељачких радних задруга. Доношењем упутстава и правила за њихову организацију и рад уносе се извесни елементи организованости, али нејасноће и лутања не нестају сасвим. У задругама се и даље ради без норми, производно-финансијских планова, евиденције рада, итд.

Преласком на петогодишњи план развиту сељачких радних задруга, које се проглашавају за највиши тип друштвене производње на селу, посвећује се већа пажња преко управних органа (одељења за СРЗ у републичким министарствима и посебних референата при окружним народним одборима) и Главних задружних савеза (одсека за сељачке радне задруге). Сељачке радне задруге су, истовремено са укључивањем у планску привреду проглашаване за »најнапреднији облик нашег народног задругарства«.¹³²

Партија је 1947. године почела снажније да форсира стварање сељачких радних задруга као »социјалистичке организације производње на селу и економски најјаче и најнапредније организационе форме у пољопривреди«.¹³³ Преласком на план од партијских организација се тражи да потпомажу иницијативу за стварање сељачких радних задруга, али уз поштовање принципа добровољности »до краја«. Ове задруге су, по очекивањима Партије, морале да постану »угледне и привлачне тачке које ће најбоље агитовати за задругарство«. Без задругарства се, по уверењу Партије, нису могли решити плански задаци у области пољопривреде и обезбедити повећање производње.¹³⁴

3. Грађанска опозиција и задругарство

Став грађанске («фронтовске») опозиција према задругарству, његовом карактеру и улози у условима изградње социјалистичких друштвено-економских односа после ослобођења, произилази непосредно из њеног става уопште према новом друштвено-економском

¹³¹⁾ Бранко Петрановић, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд 1969, 434.

¹³²⁾ Исто, 437.

¹³³⁾ Едвард Кардељ, Земљорадничко задругарство у планској привреди, »Народно задругарство«, Београд, 6/1947, 31.

¹³⁴⁾ Бранко Петрановић, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд 1969, 430.

систему на коме је почивала нова државна заједница. Не улазећи дубље у анализу основних фактора који су чинили суштину политичке идеологије грађанске опозиције на челу са Драгољубом Јовановићем и њеног деловања, не могу се заобићи њене основне поставке чија се суштина налазила у тежњама за поделом власти са Комунистичком партијом у оквиру Народног фронта. Политичка платформа ове поделе власти базирала се на супротстављању сељаштва радничкој класи, стварањем »нове сељачке политичке формације«.¹³⁵ Настојећи да у оквиру Народног фронта, образује тзв. »опозициони сељачки блок«, који је сматрао својим крајњим политичким опредељењем, Јовановић се руководи »кулачком теоријом принципијелне супротности интереса радничке класе и сељаштва...«,¹³⁶ супротстављајући се такозваној »диктатури« Комунистичке партије. Његове тежње да се Народна сељачка странка одржи у политичкој структури као самосталан и равноправан фактор КПЈ, представника сељаштва, са још неким групама сељачких странака, конкретизују се у општој критици против политике КПЈ, која ће 1946. године прерасти у отпор свим мерама Партије, принципима организације друштва и перспективе развика, што представља почетак његовог разлаза са Народним фронтом, који је он, као заступник опозиције и вишестраначког система, замишљао као органску »колаборацију странака«.

Под Јовановићем нападима нашли су се од децембра 1945. целокупна политика КПЈ. Устајући јула 1946. године отворено у Народној скупштини ФНРЈ против пута развика којим је ишла Југославија, Јовановић је доношење Основног закона о задругама третирао као »ударање ножа у леђа« сељацима. По њему је задругарство »оваквим« законом изгубило своју аутономију »и то не само у врховима, него и у ћелијама, а надзор друштвеног органа у задругама исувише је претеран и ставља задруге у велику зависност од тренутног стања у појединим окрузима. Најзад, државни надзор исувише је строг«.¹³⁷

Најтежи ударац који је Закон задао задругарству, Јовановић налази у институцији задружних савеза: »Нешто најгоре у овом Закону јесте оно где се говори о задружним савезима. По правилу предвиђени су само срески задружни савези. Али оно што мене брине то је тенденција овог Закона да ограничи задруге на територију само једног среза. Ја бих молио да нам министар објасни зешто се укидају окружни савези као пословни и зашто се он баца на среске савезе. Задругарство ако изгуби самосталност, а оно ће га изгубити ако остане све у овом закону, оно више неће постојати...«¹³⁸

У свом иступању поводом доношења Закона о задругама, Јовановић је говорио и о сељачким радним задругама. Наиме, он истиче да у овом закону постоје два закона: »... у једном ми имамо један закон о задругама уопште, али је укључен у њега и један закон о сељачким радним задругама. Ја мислим да је то било погрешно,

¹³⁵ Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, Историја социјалистичке Југославије, Београд 1977, 65.

¹³⁶ КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам, Реферат. Е. Кардеља на V конгресу КПЈ, Стенографске белешке, Београд 1949, 545.

¹³⁷ »Глас НФ Србије«, бр. 319, 18. VII 1946.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ Исто.

Нама је потребан један закон, један општи основни закон о задругарству, а исто тако потребан је и један закон о сељачким задругама, само ја мислим да је било још рано да се донесе закон о сељачким радним задругама, док се не изврше више студија, док се не испита народно расположење у вези са том установом, која не би хтела нов поредак који је упоређује са колхозима и који је изједначаје са оним што она неће. . . Ја сам свестан тога да не могу бити те задруге стављене на исту ногу са другим задругама које су прелазног карактера и не везују људе као што чине сељачке задруге. . .¹³⁹

Јовановићеви напади били су нарочито усмерени ка све изражењем »етатизму« у привредном систему, који је, по његовом мишљењу, запостављао задругарство, подржавајући државни сектор привреде.

Оштри и фронтални напади Д. Јовановића имали су, осим очекивања да дели утицај са КПЈ, своје дубље разлоге у садржају мера које су предузимане у периоду обнове, а чија је примена водила даљем развоју револуционарних тековина у Југославији. Међутим, неуспех грађанских политичара на новембарским изборима 1945. већ је био знак да комбинација са самосталном улогом »сељачког блока« унутар Народног фронта није остварљива. Самим тим, то је био прелом за Јовановићеву привидно лојалну сарадњу са Народним фронтом и прелазак на отворене нападе на КПЈ и њену политику. Богати сељаци, погођени аграрном реформом, новим системом опорезивања и нарочито откупном политиком, давали су наде Јовановићу да ће добити ширу политичку подршку за своје погледе. При томе он је рачунао да ће изазвати и превирање међу делом колебаљивих средњих сељака, док је развлашћена буржоазија, на коју се унапред могло рачунати, била савезник сваке непријатељске политике према Народном фронту.

4. Аграрна политика и сељачко питање

Аграрна реформа¹⁴⁰ је представљала једну од првих мера опште привредне политике у пољопривреди пред рат.

Југословенска револуција није се послужила туђим историјским искуством национализације земље после рата, с обзиром на националне особености, посебан пут развика, односе сељаштва према земљи и др. Сељаштво у Југославији било је одавно територијализовано, са веома развијеним осећањем приватне својине, а на другој страни масовно учествовало у народно-ослободилачкој борби, тако да би свако његово лишавање својине над земљом било актоје оно не би разумело и који би несумњиво изазвао политичко превирање, нарочито у редовима средњег сељаштва. Агро-техничко стање југословенске пољопривреде није такође пружало могућности да се преко ноћи прелази на крупну пољопривредну производњу.

¹⁴⁰ О аграрној реформи види:

- 1) Бранко Петрановић и Чедомир Штрбац, н. д, 57—49;
- 2) Душан Биланчић, Хисторија социјалистичке федеративне републике Југославије, главни процеси, Загреб 1978, 463;
- 3) Б. Ветрановић, Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ, Београд 1964, 56—70.
- 4) Закон о аграрној реформи и колонизацији, акони Привремене народне скупштине, Београд 1945, 12.

Примењивана у закону принципа »земља припада онима који је обрађују«, аграрна реформа се углавном држала овог начела. Њоме се уједначавао посед и радикално мењала поседовна структура на селу. Независно од чињенице што се из аграрног фонда нису могле да се задовоље сви аграрни интересенти, реши глад за земљом, па, самим тим, и аграрна пренасељеност, аграрна реформа је била један од најзначајнијих видова социјалног ослобођења радног сељаштва.

Аграрном реформом није, међутим, решено сељачко питање у погледу задовољења потреба за земљом и питање пољопривреде уопште. У вези са њеним спровођењем јављала су се два одлучујућа фактора: наслеђе прошлости (затечена аграрна структура) и социјалистичка револуција са својим политичким и другим законитостима. Аграрна реформа је носила двоструки карактер: имала је и елементе једне социјалистичке мере (што се огледа, између осталог, у обезбеђењу формално-правних и материјалних услова за развој социјалистичког газдинства) и елементе мере буржоаско-демократског карактера (која је представљена у поновној расподели земље сељацима у приватну својину). Међутим, што се тиче ове друге особине, аграрна реформа, спровођена у југословенским условима 1945. године прераста оквире аграрне реформе у класичном смислу речи, (јер се земљишни максимум одређивао тако да се онемогућавала експлоатација на основу земљишног власништва). Спровођење аграрне реформе имало је за последицу да се повећао број средњака на селу, велепосед је нестао, а смањιο се број крупних сељака.¹⁴¹

Аграрна реформа је била, међутим, почетак једног економског процеса на селу, који је, с друге стране, смањивао пољопривредну производњу и слабо производне снаге, а нарочито смањивао или недовољно обезбеђивао тржишне вишкове пољопривредних производа. Наиме, под дејством економске политике на селу и разних привредних мера, вршио се процес »осредњачења«, тј. ситни сељаци су подизани а богати спуштани на ниво средњака.

Процес диференцијације и раслојавање села карактеристичан је за развијену робну производњу, он је услов и резултат материјално-производних снага, посебно у пољопривреди, док је осредњавање поседа било последица државне политике на југословенском селу, која је била нужна ради учвршћивања и даљег развијања политичког савеза радничке класе са радним сељаштвом, а друго, »гушења законна робне производње карактеристичног за административни систем“.¹⁴²

На основу оквирног савезног Закона о аграрној реформи и колонизацији,¹⁴³ Председништво Народне скупштине НР Србије донело је 14. XI 1945. Закон о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији за територију Србије. Заснован на истим принципима као и савезни закон, овај закон дефинитивно регулише питање експропријације земље, стварање земљишног фонда, начин додељивања земље аграр-

¹⁴¹) Владимир Бакарић, О политици наше Партије на селу, Из говора на другом конгресу ЦК КП Хрватске, »Народно задругарство«, Београд, бр. 9, 1948, 19.

¹⁴²) Мијалко Тодоровић, За ликвидацију стаљинистичко-бирокупатских метода и схватања у питањима пољопривреде и села, »Наша стварност«, часопис за друштвена питања, 1/1953, 22.

¹⁴³) Види текст Закона о аграрној реформи и колонизацији.

ним интересентима и поступак спровођења аграрне реформе и унутрашње колонизације.

Земљишни фонд аграрне реформе и колонизације се употребио да би се: побољшао положај сеоске сиротиње; колонизовале породице из сиромашних крајева где земље није било довољно; ојачао социјалистички сектор, како давањем земље сељачким радним задругама, тако и проширењем, односно стварањем државних пољопривредних добара.¹⁴⁴

Величина парцеле коју је индивидуални интересент добијао зависила од расположивог земљишног фонда, од бројности његове породице и од тога колико је он сам имао земље. Аграрна реформа је уситнила земљишни посед и оптеретила земљу већим бројем становништва. Разбијање крупног поседа, као и слаба обрада колонистичких поседа у првим годинама условили су пад производње и смањење тржишних вишкова. У поређењу са другим крајевима, Србија није аграрном реформом доживела значајније промене.

Домаћинства с поседима	31. III 1931.		31. I 1949.	
	број	%	број	%
до 2 ha	138.900	24,2	140.700	20,3
2,01 до 5h	214.900	37,5	271.588	39,2
5,01 до 10 h	146.450	25,6	178.435	25,7
10,01 до 15 ha	—	—	50.457	7,4
више од 15 ha	—	—	43.583	6,3
10.01 до 20 ha	59.162	10,3	—	—
више од 20 ha	13.820	2,4	—	—
У СРЗ	—	—	8.002	1,1
У К У П Н О	573.323	100,0	692.263	100,0

Упоредни преглед броја пољопривредених газдинстава у НР Србији, без Војводине (из претходне табеле)¹⁴⁵ даје нам основу за констатацију да је за 18 година дошло до знатног пораста броја нових домаћинстава (око 120.000) што је јасан знак аграрне хипер-продукције и немогућности одласка у град.

Аграрна реформа је створила предуслове за формирање социјалистичког сектора у пољопривреди. Сељак-колониста, који је дошао из брдских и сиромашних крајева, са мало инвентара и готово без икаквог искуства у обради равничарске земље, радо је ступао у сељачку радну задругу и користио се погодностима које му је пружао закон. Њему су у обради земље помагале државне машинске пољопривредне станице, државна добра су давала помоћ у семену и његовом селекционирању; у задругама је имао првенство при набавци стоке и робе итд.

Зато није случај што су готово све сељачке радне задруге 1945. и 1946. године оснивали или сами колонисти или су се оснивале на њихову иницијативу. Средњи, новонастали сељачки поседи били су на тај начин груписани и подвргнути колективној обради.

144) Владимир Стипетић, Аграрна реформа и колонизација у ФНРЈ, 1945—1948, Загреб 1954, 442.

145) Исто.

Прихваћена одушевљено од стране сељаштва, аграрна реформа није могла да не остави последице у области смањивања пољопривредне производње и тржишних вишкова. С једне стране, разарања на селу и празнина настала одласком немачке народносне групе, са друге, уситњавање поседа, оскудица агротехничких средстава, невичност планинаца на рад у равничарским условима, откупна политика и други фактори су утицали на ниску пољопривредну производњу. Овакве последице нису биле резултат само недостатака саме аграрне реформе и њеног спровођења, већ и низа других мера опште привредне политике, не само у периоду обнове, већ, нарочито, и у раздобљу административног управљања привредом, као што су порез и откуп са својом „пореском и откупном прогресијом“, политика цена, систем кредитирања, трговина по везаним ценама итд.

Поред аграрне реформе и колонизације, у решавању тзв. сељачког питања спадало је свођење предратних сељачких дугова на симболичан износ и њихова коначна ликвидација, што је такође представљало меру народне власти за побољшањем положаја сељаштва и отклањањем последица прошлости.

Закон о коначној ликвидацији сељачких дугова, који је донет 16. новембра 1945. године,¹⁴⁶ од стране Председништва ПНС ДФЈ, био је неопходан због велике презадужености сељачких газдинстава у предратној Југославији. По одредбама овог закона, гасили су се у потпуности скоро сви сељачки дугови — без обзира на њихов износ — у три случаја: прво, када је дужник активно учествовао у народноослободилачкој борби; друго, ако је дужник или члан његове породице изгубио живот или у народноослободилачкој борби или као жртва фашистичког терора, односно, окупације, и, најзад, трећи случај — ако је земљорадник услед ратних разарања или непријатељске окупације претрпео штету у тој мери да није био у могућности да плати свој дуг, а помагао је народноослободилачку борбу на било који начин. У осталим случајевима, који су представљали изузетак, захтевало се у делости или делимично плаћање дуга у року од шест месеци по ступању закона на снагу,¹⁴⁷

Порески систем је у периоду обнове, а нарочито касније, у време административног управљања привредом, имао јасно изражен класни карактер. Његово основно и најважније обележје била је прогресивност пореске стопе. Самим тим се и помоћу пореза могло вршити потискивање остатака капиталистичких елемената на селу. Оштрим прогресивним порезом релативно богатији сељак био је дестимулисан за производњу, а сиромашан — практично ослобођен пореза и других обавеза — знатно је побољшао свој економски положај.

Најоштрији вид државне интервенције у пољопривреди био је обавезан откуп пољопривредних производа. Гашењем реквизиције јуна 1945. као основног извора за снабдевање војске, народна власт прелази на обавезан откуп пољопривредних производа, на првом месту житарица. У датим условима сматрало се да је прелаз на откупну политику једини начин за обезбеђење снабдевања грађана, војске и осталих потрошача храном, а индустрије неопходним сировинама, како би се избегла стихија слободног тржишта „То се није могло постићи кроз слободно деловање економских закона, јер би оно

¹⁴⁶) Службени лист ФНРЈ, бр. 16 XI 1945.

¹⁴⁷) Исто.

у тадашњим условима, укочило социјалистички развој и гурнуло земљу на пут рестаурације капитализма. Пустити да се промет пољопривредним производима одвија по закону понуде и потражње у то време значило би препустити радне људе шпекулантима. Држава је морала предузети одређене мере да створи робне фондове, гарантовано снабдевање становништва, армије и за задовољење других основних потреба".¹⁴⁸

Пошто је пољопривредна производња била далеко од могућности да задовољи захтеве потрошње, њена реализација на слободном тржишту је пружала изванредне услове за максималан развој шпекулације и црне брзе. Последице рата, слаба агротехничка опремљеност пољопривреде, недостатак радне снаге, поремећаји изазвани аграрном реформом и колонизацијом, неповољно су утицали на продуктивност у производњи дуго после рата. При том, откуп је дестимулативно деловао на пољопривредну производњу. Пољопривредни произвођач није био заинтересован за повећање производње, а нарочито није хтео да повећава производњу оних производа који су потпадали под обавезан откуп. Није био заинтересован ни за повећање приноса и побољшање квалитета производа. „Осим тога, пољопривредни произвођач био је онемогућен да своје пољопривредне површине користи најрационалније. Сетвеним плановима прописивано је колико ће које пољопривредно газдинство морати да засеје поједине културе. Пошто се није довољно водило рачуна о томе да ли је то газдинство подесно за засејавање одређене културе, просечан принос је опао. . .”¹⁴⁹

Откуп, као типична административна мера, диференцира селско становништво и онемогућава имућније сељаке да се осамостале, економски уздигну и створе непријатељски блок против народне власти на селу. Са друге стране, тешким оптерећивањем сељака, по систему нереалних процена и јефитиних цена пољопривредних производа, као и грубим начином остваривања обавеза, откуп је дао сасвим супротне политичке резултате.

Први прописи о откупу пољопривредних производа донети су половином 1945. године.¹⁵⁰ Опште обележје свих правних аката којима се регулисао откуп јесте њихов привремени карактер. Усвајањем таквих откупних прописа народна власт је стварала могућност да исправља решења која нису одговарала новим потребама и условима, пооштрава или ублажава предузете мере. Прописи о откупу су се диференцирали и у односу на поједине врсте производа. Обавезе су по правилу утврђиване савезним прописима, али постоје случајеви да

¹⁴⁸) Аграрна политика у послератном периоду, Одабрани текстови о пољопривреди и задругарству, Зборник радова, Београд 1959, 35.

¹⁴⁹) Исто, 36.

¹⁵⁰) Одлука Председника Привредног савета о планској расподели и потрошњи робе, 12. V 1945, Службени лист ФНРЈ, бр. 32, 15. V 1945.

— Решење Председника Привредног савета о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу, 12. V 1945, Службени лист ФНРЈ, бр. 32, 15. V 1945.

¹⁵¹) Правилник о одређивању количина белих жита које су поједини имаоци истих обавезни да испоруче држави у смислу Уредбе о откупу житарица за економску 1946/47. годину и о количинама које тим газдинствима остају на слободно снабдевање, 25. VI 1946, Службени гласник НРС, бр. 33, 6. VII 1946.

— Упутство о организацији откупа житарица, Глас НФ Србије бр. 318, 17. VII 1946, 7.

се откупљивање појединих производа вршило и на бази републичких уредби.¹⁵¹ Важна промена у начину откупа била је у остављању извесних количина пољопривредних производа на слободно располагање произвођачима.¹⁵²

Откуп је као мера по свом карактеру имао изразито административно обележје: испоруке су биле обавезне, количине тачно утврђене, цене такође.¹⁵³ Поступак глобалног разрезивања такође открива административну суштину ове мере. Откуп је прво разрезиван на републике, а њихова министарства трговине и снабдевања су га разбијала на количине којима су задуживани окрузи. По постојећим прописима о откупу, окрузима је остао део житарица на сопствено располагање. Откуп се спроводио према плану, док су се целокупне откупљене површине сливале у Централни житни фонд. Носиоци откупа били су народни одбори и откупни апарат.

Партија, приликом откупа и других мера, диференцира сељаштво на кулаке, средњаке и сиромашне сељаке. Спровођен према мерилима класне политике, откуп је највише погађао имућније сељаке. Селак, по самој својој ситносопственичкој природи, није био расположен за добровољно давање откупа. Постојање кулака и њихова непријатељска делатност узимали су се као главни узрок неуспеха неких мера на селу. При томе су се у категорију кулака сврставали практично и они сељаци који по социјално-економским мерилима нису припадали богатим сељацима. Узимајући ову шаблонску социјалну поделу као основу откупне политике, њена мерила нису свуда била иста. У Србији су за ситне поседнике сматрана лица која су поседовала до 5 хектара обрадиве површине, за средњаке — 10, а као крупни поседници они који су поседовали преко 10 хектара земље.

Мере које су предузимане против кулака нису полазиле од тога да се они униште, него да се „раскулаче“. Међутим, Партија је предсказивала слом кулаштва у Југославији, слично његовом поразу у СССР, под претпоставком да се кулаци одупру мерама народне власти на селу. Кулак је у зиму 1946/47. године проглашаван за главног класног непријатеља.

Сем политичко-агитационих мера за подстрекивање произвођача да благовремено извршавају откупне обавезе, примењиване су и принудне мере. Ради откривања житарица вршени су претреси по селима, коришћена милиција и органи Управе државне безбедности. Принуда је представљала одступање од генералне линије Партије. Масовна застрањивања су, међутим, била резултат нереалних процена, ниске цене откупљиваних производа, остављање неких обвезника без основних извора исхране, али и отпора сељака откупу. Неизвршавање утврђених обавеза повлачило је кажњавање лица обавезних на давање из откупа. Приликом откупа долазило је и до примене масовних кривичних санкција, претераних хапшења, врења на селу и отпора органима народне власти.

Целину с откупом у овом периоду представљали су и планови сетве и обавезно засејавање обрадивих површина. Уредба о обавезном

¹⁵¹) Правилник о регулисању куповине слободних вишкова житарица на територији НР Србије, 21. VIII 1946, бр. 41.

— Упутства о извршењу прописа Правилника о регулисању куповине слободних вишкова житарица на територији НРС, 28. VI 1946, Службени гласник НРС, бр. 33, 6. VII 1946.

засејавању ораница¹⁵⁴ је утврђивала да се сваком приватном власнику пропише шта ће и колико производити на својој земљи. Органи државе израђивали су такозване сетвене планове на темељу којих је свако домаћинство добијало решење у облику управног акта. Само спровођење сетве вршено је уз примену политичког притиска, као и код откупа. У овој акцији налазили су се на истим задацима државни и партијски органи, машинско-тракторске станице и активисти Народног фронта.

ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ АДМИНИСТРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА ПРИВРЕДОМ

1. Однос државе према задругарству

Док су у претходном периоду (за време обнове земље) развијани, мање више, сви задружни облици, овај период (од 1947. године па надаље) био је карактеристичан по претежној оријентацији на земљорадничко задругарство. Од више задружних форми, два облика су узета као основна: општа земљорадничка и сељачка радна задруга, од којих се очекивало успешно извршавање задатака, постављених петогодишњим планом у области пољопривреде. Иако тежиште плана није било на пољопривреди, већ пре свега на индустрији, рударству и електрификацији земље, она је у његовом остварењу требало да одигра велику улогу, с обзиром на њен значај у индустријском развоју и на неопходност њиховог обостраног допуњавања.

С друге стране посматрана с политичког аспекта, пољопривреда се налазила пред неопходношћу крупних промена, јер је и на селу требало мењати базу економског и политичког развоја и саме производне односе, у смислу опште линије даље изградње социјалистичких односа, како у граду тако и на селу.

У том контексту, одређено место добија и земљорадничко задругарство. У погледу унапређења пољопривредне производње друштвена заједница се није могла ослонити искључиво на индивидуално газдинство. Требало је променити карактер тог газдинства и путем организовања у задруге дати му социјалистичку оријентацију у развоју. Такво решење пружало је земљорадничко задругарство низом организационих форми, од најједноставнијих, преко развијенијих, прелазних форми, све до облика у којима долази до удруживања не само средстава за производњу, већ и до колективног рида.

Општа земљорадничка задруга је узета као основна форма удруживања зато што је, због своје организационе еластичности, била веома приступачна сељаку, и на тај начин пружала могућност обухватања разноврсних делатности и многобројних форми повезивања са њим. Постепеним обухватањем сељака у процесу задруж-

¹⁵³) Решење Министарства трговине и снабдевања НРС о ценама житарица у Србији у економској 1945/46. години, Службени гласник НРС, бр. 31, 20. IX 1945.

— Уредба о откупу житарица у економској 1946—1947. години, Службени лист ФНРЈ, бр. 35, 30. IV 1946.

— Значај нове уредбе о откупу житарица, »Сељачка борба«, бр. 38, 23. V 1946. 6.

¹⁵⁴) Душан Биланџић, Хисторија социјалистичке федеративне републике Југославије, главни процеси, Загреб 1978.

ног рада, ова задруга је требало да касније послужи као база за њихово превођење у сељачку радну задругу.

Сељачка радна задруга је прихваћена као задружна форма преко које је у перспективи требало извршити колективизацију села. Међутим, с обзиром **ни** конкретне објективне услове у којима се налазило југословенско село у овом периоду, државно руководство је било свесно да овај задружни облик, иако приступачан по форми, још увек није могао бити главна организација за превођење сељаштва и, уопште, пољопривредне производње на пут социјалистичких друштвено-економских односа. Такав став је, између осталог, дошао до изражаја и на Петом конгресу КПЈ: „... Несумњиво радне задруге код нас представљају највише форме земљорадничких задруга...“ Међутим, „не треба заборавити да радне задруге стварају данас најнапреднији и најсвеснији елементи на селу, да оне ни издалека не представљају општи покрет сељака. Према томе, ма колико да су радне задруге важне, ма колико их треба светрано и у првом реду помагати, ипак су данас главне оне ниже форме земљорадничког задругарства, које је спремна данас да прихвати најшира маса нашег радног сељаштва“.¹⁵⁵

У првим годинама петогодишњег плана, суштина државне политике у односу на земљорадничко задругарство темељила се, према томе, на форсирању и пропагирању опште земљорадничке задруге као основне форме за свестрано обухватање сељака, док је сељачка радна задруга представља виши задружни облик коме је у перспективи требало тежити. Та поступност у развоју ових задруга била је условљена, у суштини, квалитативним развојем опште земљорадничке задруге.

Политика поступности у организовању задруга, тј. у њиховом кретању од једноставних ка сложеним формама, усвојена је као основни принцип којег су се имали придржавати државни органи и кадрови на терену, задужени и одговорни за рад на развоју задругарства. На потребу поштовања овог принципа указивали су највиши државни руководиоци; томе су посвећивали пажњу и разни партијски форуми, (Пети конгрес КПЈ, Други пленум ЦК КПЈ и др.).

Водећи бригу о развоју задругарства, држава је преко одговарајућих органа (Комисија за задруге при Председништву владе ФНРЈ, касније Комитет за задругарство Владе ФНРЈ, формиран 1948. године) и непосредно усмеравала његов развој. Она је задружним организацијама одређивала карактер и правац развоја, постављала им задатке у области пољопривредне производње и размене, усмеравала рад на пропаганди за оснивање нових задруга итд. једном речју, држава је била одлучујући фактор у развоју задругарства.

Такав однос државне заједнице према задругарству у овом периоду био је потпуно разумљив и неопходан, јер без њене подршке, односно директног ангажовања у развоју задругарства, оно у постојећим условима (административног периода, са свим његовим негативним карактеристикама) не би достигло ни онај степен развијености на коме се у то време налазило, пошто на селу није било у већој мери самосталне и организоване иницијативе ни интереси за удруживање. Осим тога, препуштање удруживања сељака стихијном

¹⁵⁵) Даљи задаци наше социјалистичке изградње, Реферат Е. Кардеља на Петом конгресу КПЈ, Зборник кматеријала о задругарству ФНРЈ, Београд 1948, 46.

развоју могло је испољити многе штетне тенденције и негативне последице што се у условима изградње социјалистичких друштвено-економских односа није смело допустити.

Поред оснивања поменутих државних органа и пружања низа законских олакшица ради помагања задругарства, првенствено земљорадничког, у политичком и организационом погледу, друштвена заједница је настојала да задружне организације оспособи и у материјалном погледу за извршење постављених задатака. Та помоћ (изражена кроз велика материјална средства у разним видовима) била је и законом предвиђена (Основни закон о задругама из 1946. године и Основни закон о земљорадничким задругама из 1949. године).

По прописима Општег закона о задругама 1946. године задруге и њихови савези били су ослобођени свих такса око оснивања, потврђивања правила, као и свих такса из односа са државним властима. Истим Законом предвиђена је могућност да сељачке радне задруге могу, ради стварања што бољих услова за машинску обраду, вршити арондацију своје земље при чему се могла користити и државна земља за давање сељацима у замену, уколико није било одговарајуће задружне земље.

У периоду обавезних откупа, сељачке радне задруге су за продате производе из планских испорука примале од државе, поред редовног износа у новцу, још и 150% бонова тј. за 50% више од приватних произвођача, док су за ван-планске испоруке, тј. за продату робу (што је важило и за опште земљорадничке задруге) примале 15%, а касније и 30% бонова за куповину индустријске робе по нижим ценама од тржишних, док је приватним произвођачима, изузев најнижих категорија, то било ускраћено.

Многим колониистичким задругама држава је давала коње добијене као помоћ УНРР-е, да би их колико толико оспособила за нормалан живот и производњу, док је овима, као и другим новоформираним задругама, у првим годинама пружала знатну помоћ у обради земље, преко услуга пољопривредних машинских станица, које су у току 1946. и 1947. године обавиле скоро све важније пољопривредне радове код сељачких радних задруга уз минималну накнаду трошкова. У току 1948. године влада је донела Уредбу по којој су сељачке радне као и опште земљорадничке задруге могле куповати средње пољопривредне машине по нижим јединственим ценама, без бонова. Веома значајну помоћ у техничком оспособљавању радних задруга пружала је држава предајући им тракторе и пољопривредне машине на трајну употребу и искоришћавање после расформирања пољопривредних машинских станица и формирања фондова за механизацију и инвестициону изградњу.¹⁵⁶ Истовремено, овим задругама је био додељен и велики број пољопривредних стручњака, пре свега агронома, а потом ветеринара, економиста и других.¹⁵⁷ Питању кадрова у земљорадничком задругарству држава је такође посвећивала велику пажњу. У њихово школовање улагана су за то време огромна средства.

Посебном Уредбом,¹⁵⁸ којом је регулисано питање инвестиционе изградње сељачких радних задруга, предвиђено је да, поред задруж-

¹⁵⁶) Службени лист ФНРЈ, бр. 38/1950. 695.

¹⁵⁷) Службени лист ФНРЈ, бр. 7/1951, 131.

¹⁵⁸) Службени лист ФНРЈ, бр. 36/1951, 461.

них средстава, учествују и средства која држава додељује из буџета преко фондова за механизацију и инвестициону изградњу. Истовремено су сељачке радне задруге ослобођене обавеза насталих из инвестиционих кредита, које су добиле од банака за изградњу својих објеката. Висина друштвених средстава додељених овим путем радним задругама износила је неколико милијарди динара, (само у НР Србији њима је отписано 4,5 милијарде динара),¹⁵⁹ што само по себи говори о значају друштвене помоћи овим организацијама и, истовремено, указује на чињеницу да је сељачка радна задруга у погледу третмана била потпуно изједначена са осталим социјалистичким газдинствима.

Велику помоћ земљорадничким задругама и унапређењу села уопште пружала је држава изградњом задружних домова, доприносећи на тај начин стварању неопходних материјалних услова за бољи рад задруга, економско и културно унапређење села. Осим финансијске помоћи, држава је и непосредно руководила, преко реских народних одбора, односно, републичких министарстава пољопривреде и шумарства, изградњом задружних домова.

Сви поменути облици државне помоћи задружним организацијама били су од великог значаја за њихов развој. Међутим, један од најважнијих видова представљали су, несумњиво, кредити, које је министарство финансија преко државних банака додељивало задругама. У периоду од ослобођења до краја 1952. године (који је обухваћен овом анализом), дата су огромна друштвена средства задружним организацијама у виду краткорочних или дугорочних кредита. Ови кредити су, били релативно високи и из године у годину су расли, некад више, некад мање.¹⁶⁰

Без ових друштвених средстава задружне организације нису могле ни опстати, а о развоју неке веће привредне делатности не би се могло ни говорити. Сопствена задружна средства била су минимална, а процес акумулације веома спор, па је зато друштвена помоћ у погледу стварања материјалне базе, као и прибављања обртних средстава за рад задружних организација била неопходна. Захваљу-

¹⁵⁹⁾ Прокупље Миленковић, н. д, 41.

¹⁶⁰⁾ На следећој табели налазе се подаци о кредитима који су задружним организацијама у НР Србији били одобрени у току 1947, 1948. и 1949. године:

ВРСТЕ ЗАДРУГА	О д о б р е н и		
	1947.	1948.	1949.
С Р З	20,059.000	639,479.000	1,928.964.000
Земљорад. задруге општег типа	15,934.000	251,340.000	158,671.000
Задружни домови	35,993.000	1,582.860.000	2,724.698.000

— Велибор Поповић, О кредитирању земљорадничког задругарства, Народна задругарство, Београд 7—8/1950, 39.

јући, у првом реду, овим средствима, задружне организације су у датим условима могле да развијају своју делатност.

Поред државне, велику подршку и помоћ у овом периоду имало је задругарство и од стране Партије, која је своју активност на селу највећим делом посвећивала питањима развоја земљорадничког задругарства, унапређења пољопривредне производње и социјалистичког преображаја села уопште. Политика Партије на селу манифестовала се у потпуности у подршци мерама аграрне политике и начину решавања сељачког питања, који су давали основно обележје развоју социјалистичких друштвено-економских односа на југословенском селу после рата.

Низ конкретних мера које су карактерисале политику Партије на селу био је усмерен ка „побољшању материјалног положаја радног сељаштва, појачању његове повезаности са државом радног народа, учвршћивању савеза радника и сељака, економском ограничавању и политичком изоловању експлоататорских елемената на селу, унапређењу пољопривредне производње, повећању и регулисању размене између града и села, и јачању социјалистичког сектора у пољопривреди таквим мерама које унапређују пољопривредну производњу уопште и укључују радне сељачке масе у социјалистичку изградњу”.¹⁶¹

У овом периоду, тј. све до реорганизације сељачких радних задруга, (почетком 50-тих година) главна покретачка снага њиховог развоја били су срески комитети и основне партијске организације на селу, који су, додуше, у многим случајевима правили грешке у смислу одступања од основне линије Партије, али су непосредно много допринели да се ове задруге бројно развију и омасове.

У периоду убрзане колективизације и, управо због ње, формиран су специјални партијски органи — комисије за село, који су добили задатак да се брину о оснивању и развоју сељачких радних задруга и пружају им потребну политичку и организациону помоћ.

Осим ове непосредне помоћи, коју су пружале партијске организације и органи на терену, (комисије за село) од значаја за развој задругарства били су и званични ставови Партије заузети на разним партијским форумима, конгресима и пленарним састанцима Централног комитета (Други и Трећи пленум ЦК КПЈ и Други пленум ЦК КПС), који су одређивали правац и темпо развоја задругарства. Партијски ставови у односу на задругарство представљали су, уствари, основу државне политике према задружном покрету уопште.

Знатније и непосредније ангажовање државе почиње са периодом убрзане колективизације 1949. и 1950. годин, када је она преузела и неке функције непосредног руковођења задружним организацијама, односно, њиховом привредном делатношћу. То је период који је иначе карактеристичан по изразитом испољавању административних метода руковођења целокупном привредом. Што се тиче земљорадничког задругарства долази до значајног преокрета у односу на поједине задружне облике од стране државе.

Према плану развоја земљорадничког задругарства, прокламованог од стране државног и партијског руководства у периоду од 1947. до почетка 1949. године, требало је да општа земљорадничка

¹⁶¹⁾ Из Резолуције Другог пленума ЦК КПЈ о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села и унапређења пољопривредне производње, Народно задругарство, Београд 2/1949, 1—2.

задруга буде основна организација социјалистичког преображаја села. Као организација приступачна и блиска већини сељака, она је требало кроз разне облике сарадње да их припреми за улазак у радну задругу као вишу форму у којој би се извршило (или довршило) подруштвљавање средстава за производњу и процеса рада и омогућило успостављање нових производних односа на селу. „Такав план подразумевао је један релативно дуготрајан процес у којем се сељаштво, пошто би се на сопственом искуству уверило у предности колективног над индивидуалним радом, опредељивало на потпуно добровољној основи за сељачку радну задругу. Општа земљорадничка задруга требало је, према овом плану, да одигра улогу прелазне задружне форме. Услови за масовно учлањење сељака у радне задруге у том периоду нису били још сазрели: ове задруге су још увек биле организације само одређеног дела сељаштва. Због тога је овај план развоја, с оријентацијом на општу задругу као основну, али истовремено и прелазну форму, био за постојеће услове потпуно реалан и једино остварљив.”¹⁶²

Међутим, већ почетком 1949. године дошло је до значајних промена у политици развоја ова два основна задружна облика. За основну организациону форму развоја пољопривреде узета је помало неочекивано, сељачка радна задруга, док је општа земљорадничка задруга дошла у други план.

Иако се објективни услови у овом периоду нису битно променили, разлога за овакав преокрет било је много, од којих су економски несумњиво били доминантни. Њих ставља у први план и сама Резолуција пленума ЦК КПЈ, (одржаног крајем јануара 1949. године), на коме је и донета одлука о промени политике према земљорадничким задругама: „Упркос свим овим успесима у области пољопривреде и политике Партије на селу уопште, нису савладане многе тешкоће у погледу снабдевања наших трудбеника артиклима исхране. То је, с једне стране, условљено чињеницом што су радничка класа и градско становништво уопште, бројно знатно нарасли и што су се јако повећале потребе становништва, како у граду, тако и на селу. С друге стране, индивидуални произвођачи артикала исхране налазе се у стварном монополском положају који погодује развоју шпекулације. Сем тога, ситна робна производња у пољопривреди сама по себи представља кочницу за такав пораст пољопривредне производње који би одговарао потребама које са индустријализацијом из дана у дан расту. Због тога, осим административних и економско политичких, мера, мора се, као основни задатак у нашој политици на селу, поставити и јачање социјалистичког сектора у пољопривреди. . . Борба за унапређење пољопривреде мора се данас водити у знаку савлађивања заостајања темпа развитка пољопривреде иза темпа развитка индустрије, за подизање пољопривреде на виши технички ниво. Она се мора водити на основици јачања социјалистичког тј. задружног и државног сектора у пољопривреди, јер се само брзом изградњом и проширењем социјалистичког сектора пољопривреде могу створити услови за савлађивање њене заосталости”.¹⁶³

¹⁶² Прокопије Миленковић, Н. О., 44.

¹⁶³ Резолуција Другог пленума ЦК КПЈ од 28—30. I 1949, Народно задругарство, Београд 2/1949, 3.

Све већа потреба за земљорадничким производима (највећим делом проузрокована променама у социјалистичкој структури становништва и повећаним захтевима за извозом), изазвала је значајан преокрет у пољопривредној политици. Ова потреба је нарочито порасла после прекида економских односа Југославије са источно-европским земљама, изазваног Резолуцијом Информбироа, с обзиром да су пољопривредни производи постали значајан извор извоза и услов за набавку неопходних инвестиција из иностранства за развој индустрије.

Међутим, неко осетније повећање пољопривредне производње на индивидуалном сектору није било могуће, због стања и структуре индивидуалних газдинстава (обзиром на велику уситњеност земљишних поседа и изузетно низак степен механизације), незаинтересованости пољопривредних произвођача за већу производњу (због административних мера), као и немогућности ситног газдинства да оствари неки озбиљнији напредак у пољопривредној производњи уопште.

Социјалистички сектор, с друге стране, био је недовољно развијен. Државна пољопривредна добра захватала су релативно малу површину¹⁶⁴ да би могла бити одлучујући фактор у производњи тржишних вишкова.¹⁶⁵ а осим тога била ни потпуно опремљена неопходном савременом механизацијом за већу производњу. Опште земљорадничке задруге са својим социјалистичким елементима — економијама, сточним фармама и др. — нису могле такође да дају одговарајуће резултате, јер је производња на њима била на почетку. Сељачке радне задруге су и по броју и по површини биле слабо развијене¹⁶⁶ тако да ни оне нису представљале озбиљнији фактор у пољопривредној производњи. Међутим, оне су, по мишљењу државног и партијског руководства, представљале потенцијалну снагу за развој пољопривреде, јер се сматрало да се бржим развојем ових организација, уз већу помоћ друштва, може наћи решење проблема у пољопривредној производњи. При том се полазило од чињенице да већ и проста кооперација представља значајан напредак у производњи, а када се томе придружи и друштвена помоћ у опреми и другим

¹⁶⁴⁾

	1946. г.	почетак 1948. г.
Државни сектор	0,8	3
С Р З	0,4	1,5
Приватни сектор	98,8	95,5

(Ово су просечни подаци изражени у процентима и односе се на територију Југославије). — Влајко Беговић, Наша пољопривреда и питање њеног социјалистичког преображаја, Комунист, Београд 1/1949, 82.

¹⁶⁵⁾ Целокупан државни сектор у пољопривреди обухватио је јуна 1950. године свега 5.81% од укупних површина. Прокупље Миленковић, н. д. 44.

¹⁶⁶⁾ Према статистичким подацима, до 31. XII 1948. у Југославији је било 1.318 СРЗ са 323.984 ха земље и 60.156 учлањених домаћинстава; у НР Србији је било то време 560 СРЗ, са 206.506 ха земље и 37.935 домаћинстава, од чега је само у Србији било: 168 СРЗ са 21.165 ха земље и 4.030 домаћинстава у чланству. — Едвард Кардељ, Проблеми наше социјалистичке изградње, књ. I, Београд 1960, 373.

модерним средствима, резултати не могу изостати”.¹⁶⁷ Питањима унпређења пољопривредне производње нарочиту пажњу посветио је Други пленум ЦК КПЈ, у чијој се Резолуцији о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села и унапређења пољопривредне производње, посебно истиче: „Наше село не може се ослободити вековне економске и културне заосталости, нити се наша пољопривреда може битно унапредити без савлађивања распарчаности инокосног сељачког газдинства, без преласка са ситне робне производње на крупно задружно пољопривредно газдинство, које примењује модерну технику, тј. без социјалистичког преображаја села. Као најуспешније средство за социјалистички преображај нашег села и унапређење наше пољопривреде показале су се сељачке радне задруге. Оне данас представљају најпогоднији облик уједињавања индивидуалног интереса радног сељака с општим интересом социјалистичке заједнице. . .”¹⁶⁸

На оријентацију ка сељачким радним задругама утицали су, свакако, и други моменти, осим економских. На првом месту, доминирала је тежња друштвене заједнице да на селу и у пољопривреди што пре успостави нове друштвено-економске односе, затим, позитивна искуства стечена у потодашњем развоју и раду сељачких радних задруга, повољна политичка ситуација у земљи, као и расположење једног дела сељаштва да улази у ове задруге, што је водило ка претпоставци да би овај развој био још бржи уколико би се друштвена заједница још више ангажовала и помагала га. Поред ових момената, интензивнијим развојем сељачких радних задруга, политичко и партијско руководство је настојало да пружи одговор на клевете чланица Информбироа које су изјављивале да се на југословенско политичко и партијско руководство за политику убрзаног колективизације и да капиталистички елементи на њму јачају. У складу с тим, уочљив је значајан утицај који је на југословенске државне, партијске и задружне функционере имала изведена колективизација у Совјетском Савезу, при чему се ишло у другу крајност, јер је многе мере у овој земљи некритички прихватило југословенско руководство „служећи понекад и као шаблон.”

Сви ови моменти о којима је било речи определили су југословенском селу не изграђује социјализам, споро спроводи процес развоја сељачких радних задруга и колективизације села. Сељачка радна задруга узета је као основна организациона форма преображаја пољопривреде и тиме напуштена потодашња политика развоја земљорадничког задругарства, (што је представљало почетак запостављања улоге опште земљорадничке задруге у социјалистичкој реконструкцији пољопривреде).

Сугестија дата на Другом пленуму ЦК КПЈ за брзи темпо развоја радних задруга није имала за циљ да овом развоју да кампањски карактер, искључујући притом било какве мере притиска или принуде, тј. кршење принципа добровољности. Међутим, акција на терену схваћена је углавном као кампања и почела се спроводити масовно.

То је имало за последицу да су сељачке радне задруге осниване и у оним подручјима где уопште није било услова за њихов опстанак.

¹⁶⁷ Прокопије Миленковић, Н. Д. 45.

¹⁶⁸) Народно задругарство, Београд 2/1949, 5.

Настајале су патуљасте задруге од 10-15 домаћинстава, са веома оскудним инвентаром, веома мало земље и радне стоке. При томе се у многим случајевима није водило рачуна о постојању објективних услова и могућности за њихово оснивање, нити о избору најодговарајућих метода за организовање сељака у радне задруге, (нису били ретки случајеви политичких и административних притисака), затим, о степену свести и спремности сељака да приступе овим задругама (с обзиром да се ситносопственичка психологија југословенског сељака није могла мењати упоредо са развојем производних снага). Недостајале су неопходне припреме и у погледу спровођења правилне агитације и објашњавања сељацима карактера и циљева удруживања. Често се прибегавало нереалним обећањима о повлашћеном положају сељака у задругама и стварању илузије о решењу свих њихових проблема ако приступе задругама итд. Да би послужиле као доказ о реалности тих обећања, многе задруге су ослобађане обавеза према држави (откупа и др.), добијале су разне ванредне повластице и привилегије. На овај начин створен је велики број сељачких радних задруга, (у Југославији је средином 1950. године било 6.971 СРЗ,¹⁶⁹ од тога броја у НУ Србије је према статистичким подацима до 31. XII 1950. године било 2.091 СРЗ а у самој Србији 1.009 СРЗ,¹⁷⁰), међутим у већини случајева неспособних за крупну робу производњу, с обзиром на своју величину, опремљеност и велику расцепканост земљишне територије. Због малог броја газдинстава прикључених задругама, у већини случајева било је немогуће груписати парцеле, па су оне најчешће биле разбацане на целом подручју села. Таква газдинства, свакако, нису могла бити носиоци модерне, крупне производње и одговорити оним задацима који су се постављали пред сељачке радне задруге.

Велика масовност у оснивању сељачких радних задруга, с обзиром на услове у којима су настајале, добри делом није била резултат привредног развоја, већ последица настојања државног и партијског руководства и органа власти да се пошто-пото организују сељачке радне задруге, без обзира на њихове могућности, не само производње, него и самог опстанка, што се наравно морало одразити на даљи развој овог задружног облика.

Док је на једној страни, сељачка радна задруга веома формирана и за њу вештачки стварани повољни услови за развој и тамо где објективно нису постојали, дотле је, на другој страни, општа земљорадничка задруга постепено запостављана, што је представљало још једну негативну одлику спровођења политике убрзане колективизације. Уместо развијања бројних делатности у области робног промета и пољопривредне производње, у општим земљорадничким задругама је у овом периоду запостављена и она једина која је донекле дотада била развијена — трговина. Она је остала и даље у највећем броју случајева неугледан сеоски дућан, са скоро искључивим задатком да дели индустријску орбу по систему везане трговине.

Оријентација на сељачке радне задруге, као основне форме социјалистичког преображаја села, навела је изванредан број кадрова,

¹⁶⁹) Димитрије Бајалица, Пет година сељачких радних задруга, Социјалистичка пољопривреда, Београд 2/1951, 1—17.

¹⁷⁰) АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 260, Развитак СРЗ 1946—1951, (статистички подаци).

који су се бавили питањима развоја задругарства на терену, на закључак да је функција опште земљорадничке задруге као прелазне форме завршена и да ће се преображај села убудуће вршити краћим путем, тј. директно преко радне задруге. Такво схватање имало је за практичну последицу не само потпуно запостављање опште задруге и сужавања њених, ионако недовољно развијених делатности, већ местимично и тежњу за њеном потпуном ликвидацијом.

Све наведене појаве — сужавање делатности опште задруге, честе тенденције да се она ликвидира; бирократски однос органа власти према судбини појединих задруга и њихов унутрашњи живот и рад; метод наређивања уместо руковођења и усмеравања; слободно манипулисање задружном имовином и кадровима, без сагласности задруга итд. — имале су несумњиво негативних последица у развоју опште земљорадничке задруге, доприносећи, добрим делом, поред објективно неповољних услова за развој ове задруге, да се она не развије даље од оног степена на коме је била у првим годинама по свом оснивању и да, понегде, доживи чак и назадовање.

Поред промене државне политике према појединим облицима земљорадничког задругарства (која се огледа, као што је речено, у јаком фаворизовању сељачких радних задруга и потпуном запостављању општих земљорадничких задруга), овај период (1949-1950) карактерише се још већим ангажовањем државних органа у руковођењу задружним организацијама.

У овом периоду држава је, из разумљивих разлога, руководила читавом привредом централистичким и административним методама, појављујући се свуда као одлучујући фактор, не само у области привреде, већ и у читавом животу земље. У циљу што сфикаснијег спровођења планских задатака у области пољопривредне производње и размене преко земљорадничких задруга и, нарочито у тренутку прелаза на убрзани темпо колективизације, пружања организоване помоћи у развоју сељачких радних задруга, формиран су посебни органи за руковођење задругарством при свим органима државне управе из ресора пољопривреде. При савезном Министарству пољопривреде и шумарства је формирано (почетком 1949. године) Одељење за задругарство са помоћником министра на челу, а такође и одговарајућа одељења при републичким министарствима за пољопривреду и шумарство, док су обавезе у вези са развојем задругарства у срезу преузела на себе повереништва за пољопривреду среских народних одбора. Опште земљорадничке задруге, као организације за трговину као претежном делатношћу, потпале су под руководство републичких министарстава за трговину, односно повереништава за трговину среских народних одбора.

На тај начин су земљорадничке задруге — опште и сељачке радне — биле тесно повезане с државним органима, који су преузели на себе функције непосредног руковођења њиховом привредном делатношћу. Савези ових задруга, како републички, тако и срески, остали и даље више задружне организације, али са знатно суженим компетенцијама.

Повезани са задругама преко њихове привредне делатности, државни органи су се појављивали као одлучујући фактори у целокупном животу задруга. Они су им пружали стручну помоћ у планирању и организовању производње, снабдевали задруге средствима за

производњу и репродукцију, као и средствима за капиталну изградњу, ангажовали потребне кадрове за руковођење и администрацију, па су ишли и даље од тога, преузимајући тиме на себе улогу задружних савеза. Једном речју, бринули су се о целокупном животу и раду задруга, иступајући према њима као непосредни руководиоци.

Питање је да ли је на развој сељачких радних задруга ангажовање државних органа имало одлучујући значај, односно, да ли су се ове задруге развијале захваљујући искључиво државној помоћи (занемарићемо за тренутак и друге утицаје) или су за њихов развој постојали и објективно повољни услови. Истовремено се поставља и питање није ли занемаривање општих земљорадничких задруга од стране државних органа био главни разлог њиховог слабог развоја у овом периоду, или су објективни услови за њихов развој бити неповољни.

Одвајати ова два утицаја тешко је и скоро немогуће, обзиром да су у крајњој линији објективни услови за развој земљорадничког задругарства били, између осталог, резултат економско-политичких мера које је држава предузимала у области пољопривреде. Међутим, може се, констатовати да је утицај државних органа, као субјективног фактора, поред низа других (Партије, Народног фронта, Народне омладине и др.) могао само да убрза или успори развој задруга, при постојању одређених објективних услова, али није могао бити од одлучујућег значаја.

Што се тиче сељачких радних задруга, оне су се у овом периоду налазиле у веома повољном положају због чега су биле привлачне организације за сељаке из скоро свих категорија сељаштва, мада из врло различитих разлога. У сваком случају, доминирали су економски и политички моменти.

Док су једни у радној задрузи налазили социјалистичку форму која ће им омогућити нов начин живота и рада, други су у њој гледали заштиту од разних облика економског притиска који је вршен од стране државних органа у време оштрих административних мера, пре свега од обавезног откупа. Многи су у овој задрузи налазили pogodно место за обезбеђење сопствене egzистенције, јер су, будући без земље и средстава за производњу, овде могли да нађу посао и солидан извор прихода. „А сви заједно су у радној задрузи користили разне бенефиције које је друштво давало овој организацији, а посредно и њеним члановима,¹⁷¹ што је, с друге стране, било ускраћено индивидуалним газдинствима.

Разне повластице економске природе, које су уживали чланови сељачких радних задруга у односу на индивидуална домаћинства, представљале су, у суштини, најважније разлоге због чега се сеоско становништво одлучивало за ове задруге.

Сељачка радна задруга је у овом периоду била повољно решење за добар део сељаштва, како за сиромашне, тако и за богате сељаке, како за оне који су се учланили у њих с „поштеним намерама“, тако и за оне „с посебним рачунима и интересима“. У таквој ситуацији радне задруге су се релативно добро развијале, остварујући негде и осетније резултате, јер су биле одраз интереса, како друштва у целини, тако и доброг дела сељаштва. Према томе, може се закључити да је подршка друштва, која је преко државних органа свестра-

¹⁷¹⁾ Прокопије Миленковић, Н. Д. 45.

но и интензивно пружала сељачким радним задругама, допринела њиховом јачању и бржем развоју у овом периоду убрзане колективизације, али да су за то постојали и објективни услови, без којих се развој овог задружног облика не би могао ни замислити.

Док су на једној страни услови за развој и рад сељачких радних задруга били доста повољни, они су, с друге стране, за развој општих земљорадничких задруга били сасвим неповољни. У условима велике оскудице у пољопривредним производима и увођења обавезног откупа од индивидуалних произвођача, (као једне од мера за спречавање шпекулације прехранбеним производима и онемогућавање монополизма приватног произвођача), пољопривредни произвођач није био заинтересован за задругу каква је била општа земљорадничка задруга, пре свега због тога што уопште није постојао проблем за пласман вишкова пољопривредних производа, у чему би му задруга могла помоћи. Напротив, све вишкове сељак је био обавезан силом закона да преда путем обавезног откупа државним органима. Уколико му је нешто остајало, он је то могао врло лако да уновчи на тржишту и то по повољнијим ценама него преко задруге. За реализацију евентуалних вишкова, сељацима, дакле, није била неопходна задруга, јер су без ње боље пролазили на слободном тржишту, користећи свој монополистички положај. Што се тиче помоћи сељацима од стране задруге у области производње, у том периоду, она им ни у том погледу није могла помоћи, или врло мало из простог разлога што за ту, функцију није била довољно опремљена (јер није располагала средствима за производњу и стручном радном снагом у неопходној мери). На крају, ни сам сељак није био тада заинтересован нити стимулисан за повећање производње (што је више производио, више је био задуживан у обавезном откупу и већим пореским оптерећењем). Управо због свега овога, у административном периоду сељака, као пољопривредног произвођача није привлачио овај задружни облик. Зато због ових, између осталих, разлога општа земљорадничка задруга у административном периоду и није имала карактер пољопривредне организације. У ствари, врло мали број ових задруга само делимично се бавио пољопривредном производњом. Уколико су неке од њих нешто и урадиле на унапређењу пољопривредне производње, то се, углавном, опет сводило на пружање услуга својим члановима, као што је набавка садница, приплодне стоке, сортног семена и томе слично. Према томе, служиле су углавном као нека врста савеза својим члановима. Упркос томе што су обухватале скоро целокупно сељаштво, што су представљале најмасовнији задружни облик уопште, опште земљорадничке задруге нису биле у правом смислу речи економске организације сељака.

Настала реорганизацијом набавно-продајне задруге (у току 1948. године), општа земљорадничка задруга је преузела њене функције, односно наставила да се бави, скоро искључиво, дистрибуцијом индустријске робе на селу, јер је у овом периоду била најпогоднији инструмент за то. Сама ова делатност, пак, није захтевала никакву нарочиту активност задруге ни улагање напора при обухватању и учлањењу сељака, јер су они, у недостатку других продаваца, били принуђени да се снабдевају само код задруге и да буду њени чланови. Развој неких других делатности (откуп пољопривредних производа и пољопривредна производња, уколико их је и било), није

такође омогућавао а ни захтевао шире обухватање сељака, па је задруга и у том погледу остала изолована организација.

У време убрзане колективизације, општа задруга није могла пружити сељацима скоро никакву помоћ ни у набавци средстава за производњу, уколико их је уопште и вршила, јер није била у стању да им пружи ни потребне кредите, ни неопходне машине или алате, пошто је у пољопривреди сва пажња друштва била усмерена на опрему државних пољопривредних добара и сељачких радних задруга. За индивидуалног сељака у тој ситуацији није остајало скоро ништа, тако да општа задруга није имала скоро никаквог посла у том погледу.

На тај начин, у одсуству заинтересованости сељака за њихов рад, вршећи скоро искључиво улогу снабдевача сеоског становништва, опште земљорадничке задруге се, у овом периоду убрзане колективизације, нису могле развити даље од »обичног сеоског дућана, боље или лошије опремљеног, а понеким објектом из области комуналне делатности или локалне привреде и, у најбољем случају, с неком економијом, која је по правилу била лишена основних карактеристика напредног пољопривредног газдинства.¹⁷² (Свакако да је било и позитивних примера успешног пословања задруга и њихових економија, али они, с обзиром на своју реткост, не могу кориговати ову општу констатацију).

Такво стање општих земљорадничких задруга, није било само резултат става одговорних фактора према њима, што се такође не сме сасвим изгубити из вида, већ више последица објективних економско-политичких услова у којима се развијала привреда земље уопште. Да су опште задруге у овом периоду уживале већу подршку друштва, уместо што су биле запостављене, оне, ипак, не би постигле неке крупније резултате. Економско-политички услови, који су одређивали оквир њиховог развоја, нису омогућавали, услед административног руковођења привредом и свих предузиманих мера од стране државе, укратко, због одсуства слободног тржишта, да се испоји потреба за удруживањем пољопривредних произвођача, односно да дође до развоја многих делатности ових задруга, као последице економске заинтересованости сељака. Све што би се и постигло на том пољу било је више резултат деловања спољних фактора, без неке трајније вредности, јер се без активног учешћа пољопривредних произвођача, што је представљало неопходан услов за развој не само ове, већ свих задруга, нису могли очекивати ни неки озбиљнији ни трајнији резултати у раду и развоју општих земљорадничких задруга.

Остаје нам на крају да утврдимо какав је био карактер друштвено-економских односа, обзиром на развој земљорадничког задругарства, у периоду административног и централистичког управљања, посебно у периоду убрзане колективизације. Кратак резиме о овоме није тешко извући јер се, на основу досад изнетих чињеница, може извести и одговарајући закључак.

Формирање државних органа за непосредно руковођење земљорадничким задругама, често бирократски методи руковођења задружним организацијама, ограничавање и сужавање компетенције задружних органа, као и виших задружних организација, среских и

¹⁷²) Исто, 53.

републичких савеза (на област ревизије и инструктаже), одсуство скоро сваке самосталности задружних органа и организација у регулисању њиховог интерног живота — то су биле основне карактеристике поменутог периода у погледу односа државе према задругарству. Задружне организације су се налазиле у пуној подређености према државним органима, а њихова делатност се одвијала у уској зависности од става ових органа. Ове карактеристике нам допуштају да закључимо да је однос државе према задружним организацијама у овом периоду носио, у извесној мери, елементе етатизације задругарства.

Ова појава била је израз одређеног стања у економско-политичком животу земље, пооштрог новим моментима насталим у годинама економске блокаде земље од стране источноевропских земаља. Тако су, иначе, доста изражени методи административног, често и бирократског руковођења привредом из ранијих година, а још више потенцираних у годинама опште економске блокаде, нашли израза и у одређеном односу државних органа према задружним организацијама, односу који се карактерише одсуством сваке самосталности у раду задружних организација.

Потврду ових општих закључака о односу државе према земљорадничким задругама и осталим карактеристикама његовог развоја у периоду централистичко-административног управљања читавим друштвено-економским животом земље, налазимо на примеру развоја земљорадничког задругарства Србије.

2. Политика стварања општих земљорадничких задруга у Србији и њихова улога у процесу седијалистичког преображаја пољопривреде

Индустријализација, електрификација и рударство представља ли су основне елементе и имали су првенство у развоју целокупне привреде, предвиђеним првим петогодишњим планом. Иако тежиште плана није било на пољопривреди, она је у његовом остварењу имала да одигра крунну улогу. Индустријализација се наметала као нужност, за њу је била неопходна јака акумулациона основа, коју је (како материјалну, тако и људску), у том тренутку, могла дати једино пољопривреда, јер је она, без обзира на своју заосталост, имала далеко највеће учешће у радној снази и целокупном националном дохотку.

Тако је, ионако заостала, пољопривреда постала главни носилац индустријализације, без обзира на чињеницу што су инвестиције за њу у почетку биле веома мале. Формално, Петогодишњи план није запостављао пољопривреду, иако јој је одредио далеко спорији темпо развоја него индустрији. Главне пољопривредне гране требало је да премаше предратну пољопривредну производњу просечно за 20%,¹⁷³ међутим, с обзиром на непостојање најнеопходнијих услова, ови планови су били нереални. То се, пре свега, односило на механизацију која је, у тренутку доношења Петогодишњег плана, била на изразито ниском степену и, према ономе што је предвиђао план, нису постојали већи изгледи да се ситуација у том погледу

¹⁷³) Петогодишњи план ФНРЈ 1947—1951, чл. 12.

осетније побољша. Тако је, на пример, према Петогодишњем плану, пољопривреду Србије за пет година требало снабдети са свега 400 нових трактора.¹⁷⁴ Почетком 1947. године у Србији је плуг имало свако друго, а дрљачу свако треће домаћинство. Од укупно 300.000 плугова, 100.000 су били државни; трактора је било 232, вршалица 3.170, косачица 906 итд.¹⁷⁵

Требало је да пољопривреда у индустријској изградњи земље послужи као значајан извор сировина неопходних у производњи, јер се једино повећањем производње пољопривредних сировина могло рачунати на смањење њиховог увоза из иностранства.

Осим тога, пораст индустријске производње (која је у свим гранама већ у првој планској години за 67% премашила предратну индустријску производњу из 1939. године)¹⁷⁶ а самим тим индустријских центара и градова, изазвао је пораст радничке класе и градског становништва, што је повлачило за собом веће потребе за животним намирницама. С обзиром на ионако тешку ситуацију у оскудици прехранбених артикала, новонастале потребе могло је да реши само интензивно повећање пољопривредне производње.

У моменту доношења Петогодишњег плана, Србија је била изразито пољопривредно подручје, са 4,85 милиона пољопривредног становништва, или 74,44%, од чега 1,88 милион представљало вишак пољопривредног становништва.¹⁷⁷ Управо та аграрна пренасељеност омогућавала је да село постане непресушни извор регрутовања радне снаге, неопходне индустријализацији. Ово се првенствено односило на Србију и Косово, док се у Војводини није могло говорити о вишку пољопривредног становништва.

Успешна индустријализација земље¹⁷⁸ неминовно је повлачила за собом повећање радне снаге,¹⁷⁹ али је, и поред тога, највећи део становништва и даље био везан за пољопривредну производњу и остајао на селу. Село је требало да буде главни резервоар радне снаге за индустрију и, уопште, изградњу земље, коју је, међутим, и превише мобилисала и садржавала ситносопственичка структура села и технички заостала пољопривредна производња. У оваквим условима радна снага није могла бити рационално коришћена, док је у ин-

¹⁷⁴) Петогодишњи план НР Србије, члч 11.

¹⁷⁵) АС, Фонд Планске комисије НРС, фасц. 6, Социјално-економска структура села АПВ (са подацима за ужу Србију), резултати анкете спроведене 20—31. III 1947.

¹⁷⁶) Говор министра владе НРС и председника Комитета за задругарство, Ристе Антуновића на Ванредној скупштини Савеза земљорадничких задруга Србије, 23—24. VI 1948, Земљорадничко задругарство пред новим задацима, Београд 1948, 1.

¹⁷⁷) Производне снаге НРС, Економски институт НРС, Београд 1953, 84.

¹⁷⁸) Прва година «петољетке» значила је за Србију велики напредак у односу на 1946. годину. Индустријска производња повећала се за око 40%, рударска 37%, грађевинарство је остварило три пута већи обим радова него 1946. г. и тд. Планска задужења за 1947. годину су била готово у потпуности остварена. Тако је у индустрији план остварен за 91,4%, у рударству 113%, електропривреди 113,7%, грађевинарству 87% итд. — АС, Фонд ЦК СКС, ОИУ, Извештај ЦК КПС за 1947. годину, фасц. 37/2, стр. 151, 152, 158, 163.

¹⁷⁹) У 1947. години радило је у индустрији 670.700, у 1948. г. 886.000, а у 1951. години планирано је 1.370.000 радника. — Влајко Беговић, Пут социјалистичког преображаја пољопривреде под руководством КПЈ, Зборник материјала о задругарству ФНРЈ, Београд 1948, 67.

дустији и другим привредним гранама она недостајала. Петогодишњи план предвиђао је велико повећање броја радника у Србији, али и поред, наизглед, повољних услова за њихово регрутовање, проблем недостатка радне снаге био је редован пратилац индустријализације. С друге стране, њено непланско, механичко и стихијско извлачење из пољопривреде, у супротном смислу, угрозило би не само пољопривредну производњу и изазвало опадање њеног ионако слабог потенцијала, већ и исхрану градског и индустријског становништва, па и саму индустријализацију.

Док је индустрија, у целини и у појединим гранама, превазилазила предратну производњу, то није био случај и са развитком пољопривреде, која је у првој планског години у просеку заостала за два-три процента иза предратне пољопривредне производње,¹⁸⁰ што је изазвало велики раскорак између производње у индустрији и производње у пољопривреди.

Међутим, без обзира на све потешкоће, пољопривреда Србије у 1947. и 1948. години, посебно када су у питању приноси житарица, забележила је солидне резултате. Иако су засејане површине биле за 8% мање у поређењу са предратним десетогодишњим просеком (1929—1939. година) принос пшенице и осталих пољопривредних култура (сем кукуруза, јечма и пасуља), достигао је, па чак и премашио (у 1948. години) просек производње тог периода.¹⁸¹

Упоредјујући степен развоја индустрије са пољопривредом у првим планским годинама, долазимо до закључка да је тај однос био знатно неповољнији по пољопривреду. Њено заостајање за индустријом представљало је неминовно последицу индустријализације, која се вршила у изразито аграрној земљи и имала акумулациону

¹⁸⁰) Димитрије Бајалица, Земљорадничко задругарство — основни фактор за превођење сељаштва на пут социјалистичке изградње, Народно задругарство 6/1948, 1.

¹⁸¹) Динамику пољопривредне производње у НР Србији у 1946, 1947. и 1948. години у односу на предратни десетогодишњи просек (1929—1939) показује следећа табела:

Културе	10-годиш- просек	Принос у 1946.	Принос у 1947.	Принос у 1948.	Однос 1948. и 10-год. пр.
Пшеница	158.790	122.909	126.124	161.877	101,9
Раж	5.248	4.136	6.910	7.856	149,8
Јечам	14.660	13.533	12.910	13.771	94,5
Овас	11.644	11.097	14.350	16.260	138,8
Кукуруз	272.454	99.062	285.420	234.470	86,1
Шећерна репа	49.747	51.175	99.020	83.634	174,1
Конопља	18.481	7.226	17.810	27.460	148,6
Сунцокрет	1.410	6.420	12.380	10.003	709,4
Дуван	342	336	747	554	162,0
Кромпир	27.200	13.926	30.311	33.998	125,0
Пасуљ	1.166	3.516	1.090	986	84,6

(подаци су изражени у вагонима)

АС, Фонд Планске комисије НРС, Преглед извршења привредног плана у 1947. и 1948. години, фасц. 28.

основу у пољопривреди. Међутим, иако очигледно већ на почетку спровођења плана, изразито заостајање и исцрпљивање пољопривреде уследило је тек наредних година.

Већ у првим годинама извођења Петогодишњег плана укупна пољопривредна производња, а посебно производња тржних вишкова, није одговарала стално растућим потребама како за исхраном становништва, тако и за снабдевање индустрије сировинама. Несклад између темпа пораста индустријске производње и, заједно с њом, броја радника и градског становништва уопште, с једне стране, и повећања пољопривредне производње, с друге стране, поопштио је већ постојећи проблем исхране. Главни недостаци пољопривреде огледали су се у ниском приносу, ниској продуктивности рада, а, самим тим, и у ангажовању великог броја радника на јединици сетвене површине, у недовољној производњи тржних вишкова у односу на укупну производњу и у великој зависности од природних фактора (суша, временске непогоде и сл.). У основи, узрок свих ових недостатака пољопривреде налазио се у великој раздробљености земље на ситна и индивидуална газдинства и ниском степену механизације производње и примене агротехничких мера.

С друге стране, у укупној пољопривредној производњи земље државни сектор је учествовао са веома малим обимом, а његово учешће у производњи тржних вишкова било је такође ниско.¹⁸²

Пољопривреда, у којој је преовладавала ситносопственичка структура, уситњеност и расцепканост поседа,¹⁸³ није могла направити темељити преокрет у производњи и ићи у корак с развојем индустрије, ослобађајући се заосталости наслеђене из претходног периода, а још више изазване последицама окупације. Спровођење аграрне реформе имало је за последицу још већу уситњеност земљишних поседа, која се и даље стално повећавала. Тако се у Србији од 1949. године повећао број поседа од 0,5 — 1 х за 10%, од 1—2 х за 20%, од 2—5 х за 43%, од 5—10 х за 22%, док се број поседа од преко 20 х смањио за 20%,¹⁸⁴ а за то време механизација је незнатно напредовала.

Ова уситњеност и расцепканост пољопривредних газдинстава, као и њихова техничка заосталост, условљавали су ниску продуктивност рада, мобилисали и нерационално користили велики број радне снаге. Таква структура пољопривредних газдинстава ограничавала је могућност примене механизације и агротехничких мера, (већина сељачких поседа, близу 90%, није по површини прелазила 10 х)¹⁸⁵

¹⁸²⁾ До краја 1948. године било је у земљи 183 крупних државних пољопривредних добара и, заједно са другим мањим добрима, поседовала су 223.178 ха обрадиве површине. У укупној пољопривредној производњи земље државни сектор је у овој години учествовао у житарицама са 4,5%, у индустријском биљу са 14,6%, у поврћу 6,4%, у производњи меса са 1,9%, масти 3,7%. — Говор министра пољопривреде Мијалка Тодоровића на IV ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ од 27. XII 1948, Народно задругарство, Београд 1/1949, 8.

¹⁸³⁾ У Југославији је било око 2 милиона углавном ситних сељачких поседа. — Влајко Беговић, Пут социјалистичког преображаја пољопривреде под руководством КПЈ, Зборник материјала о задругарству ФНРЈ, Београд 1948, 66.

¹⁸⁴⁾ Подаци Министарства пољопривреде НРС — Влајко Беговић, Наша пољопривреда и питање њеног социјалистичког преображаја, Комунист, Београд 1/1949, 83—84.

¹⁸⁵⁾ Исто.

»Ситна сељачка газдинства не само да тешко набављају оруђа за производњу, већ, и кад их набаве, не могу их рационално користити. Гвоздени плуг, на пример, може бити рационално коришћен на имању од најмање 10 хектара оранице, вршалица на 75—100 хектара. трактор, према снази, на 300—600 хектара. Зато ситни сељачки поседи одржавају техничку заосталост и слаб допринос у пољопривреди«.¹⁸⁶

Осим тога, ситна газдинства се најчешће оријентишу на производњу за непосредне потребе домаћинства, што има за последицу, између осталог, и нерационално коришћење земљишта. Све то доводило је до веома мале производње вишкова пољопривредних производа за тржиште, а, самим тим, ограничавало се и сеоско тржиште у куповини индустријских производа.

У условима који су створени економском блокадом (1949. године) узајамна веза, односно, зависност индустријализације од пољопривреде, још више је дошла до изражаја. С обзиром да се није могло више рачунати на неку значајнију помоћ из иностранства, домаћи извори су били од пресудног значаја за индустријализацију, што је, наравно, водило даљем исцрпљивању и заостајању пољопривреде, (јер је она морала у оваквој ситуацији да пружи много више него што су биле њене реалне могућности).

Иако је пољопривреда у укупном националном дохотку имала изразито преимућство у односу на остале привредне гране,¹⁸⁷ не треба губити из вида да су пољопривредници чинили 75% од укупног становништва Србије, што је имало за последицу да је доходак по глави непољопривредног становништва (45.500 динара) био преко 3 пута већи од дохотка по глави пољопривредног становништва (14.800 динара).¹⁸⁸ Ово, свакако, говори, између осталог, о инфериорности пољопривреде, чему је допринела и чињеница да је вишак сеоског становништва био изузетно велики. Према статистичким подацима за 1948. годину у Србији је тај вишак износио 1,8 милиона становника, а отприлике толико и наредних година.¹⁸⁹ С обзиром да индустрија ни издалека није могла да апсорбује те вишкове, заостајање пољопривреде и опадање животног стандарда људи било је неминовно.

На заостајање пољопривреде знатно је утицала и њена техничка неопремљеност. У току реализације Петогодишњег плана, а нарочито у периоду 1949—1952. године, ништа значајније није урађено у погледу побољшања механизације пољопривреде. Машине за капиталну изградњу у индустрији имале су апсолутни приоритет док, на другој страни, број пољопривредних машина почео је чак и да се смањује. У Србији, нпр. 1948. године, у раду било је 4.121

¹⁸⁶⁾ Влајко Беговић, н. д, 66.

¹⁸⁷⁾ У 1949. години висина националног дохотка у Србији износила је 82,6 милијарди динара, од чега је преко 50% припадало дохотку из пољопривреде. Готово иста ситуација била је и у 1950. и 1951. години, када се иначе укупна величина националног дохотка није битно променила у односу на 1949. годину. Истовремено удео индустрије у националном дохотку Србије био је два до три пута мањи. — Народни доходак за 1949. и 1950. годину, АС, Фонд Планске комисије НРС, фасц. 212.

¹⁸⁸⁾ Производне снаге НРС, 90.

¹⁸⁹⁾ Исто, 84.

трактор, а 1951. само 3.589. На један трактор долазило је преко 1.060 хектара оранице.¹⁹⁰

О неопходности побољшања механизације пољопривреде расправљано је на многим партијским и другим форумима, али све до 1952. године нису у том погледу предузете никакве конкретне значајније мере. Тек када су довршењем појединих кључних објеката, у извесној мери растерећене инвестиције, уследили су покушаји да се и пољопривреда механизује и унапреди. Тако је марта 1952. године савезна влада донела Решење о повлашћеним продајним ценама индустријских производа намењених пољопривреди.¹⁹¹ Овим актом државна пољопривредна добра, срески задружни савези, сељачке радне и опште земљорадничке задруге добиле су право на куповину пољопривредних машина са попустом од преко 50% (трактор се нпр. добијао по 65% сниженој цени). Приватна пољопривредна газдинства такође су имала попуст приликом куповине резервних делова за пољопривредне машине домаће производње (40%), као и вештачких ђубрива и средстава за заштиту биља (55—90%).¹⁹²

Када се говори о заостајању пољопривреде за развитком осталих пољопривредних грана и о узроцима тог заостајања, мора се, у првом реду, поћи од њене социјално-економске структуре, (не занемарујући, наравно, ни остале важне узроке: изузетно ниска агротехничка и механизациона база пољопривредне производње и др.), чији су се корени налазили у начину вађења аграрне политике и решавања сељачког питања после ослобођења, на првом месту кроз спровођење аграрне реформе.

У изградњи социјалистичких друштвено-економских односа на југословенском селу и у пољопривредној производњи после рата пошло се специфичним путевима. С обзиром на националне особености, посебно путеве историјског развитка, односе сељаштва према земљи, његову вековну територијализованост, са веома развијеним осећањем приватне својине, а, на другој страни, масовног учешћа у народноослободилачкој борби, југословенска револуција није поновила туђе историјско искуство национализације земље после рата. Пошло се једним другим, супротним путем, у виду уситњавања крупних поседа и доделом земље сиромашним сељацима и беземљашима, чиме се хтела ликвидирати капиталистичка експлоатација на селу и задовољити потребе ситних и средњих сељака за земљом. Спровођење аграрне реформе је, у суштини, имало двоструки карактер, у позитивном и негативном смислу. У датим условима, она је представљала неопходну револуционарну меру. Са политичког аспекта, аграрна реформа је, према томе, имала своје оправдање, јер је решавала основне потребе ситног и сиромашног сељака, масовног учесника и савезника у народноослободилачкој борби и револуцији, а, с друге стране, смањивањем броја крупних сељака и крупних поседа настојала да избрише капиталистичке односе и експлоатацију на селу. Ситно и средње сељаштво је требало и даље да буде један од носилаца и савезника народне власти и Партије у послератној изградњи социјалистичких друштвено-економских односа на селу, због чега је друш-

¹⁹⁰) Исто, 147.

¹⁹¹) Службени лист ФНРЈ, бр. 11 од 7. III 1952.

¹⁹²) »Борба«, 6. III 1952.

твена заједница преузела на себе улогу заштитника његових интереса.

Ма колико у економском погледу била назадна, ова мера је „у овом моменту, одмах после рата, значила неоцењиво средство којим је, такорећи једним потезом, проширен радничко-сељачки савез, тј. проширена и учвршћена политичка основица нове власти...“¹⁹³ Сеоска сиротиња је, заправо, у аграрној реформи видела победу социјалистичке револуције над експлоататорима.

Као економска мера, аграрна реформа је имала негативан карактер. Максимално уситњавање земљишта и стварање веома малих поседа са свом њиховом заосталошћу и немогућношћу подизања продуктивности у пољопривредној производњи, представљали су огромну препреку у организацији напредне социјалистичке пољопривреде, која је требало да да свој значајан прилог у изградњи земље и задовољавању основних потреба становништва. Такви резултати се објективно нису могли очекивати од изразито уситњених, међусобно изолованих и неповезаних индивидуалних пољопривредних газдинстава, ограничених углавном на производњу за задовољавање личних потреба.

Разбијање крупних газдинстава, као и одузимање земље изнад земљишног максимума, проузроковало је, што је била сасвим неминовна последица, слабљење пољопривредне производње, нарочито смањење тржишних вишкова и повратак добрим делом на скоро натуралну сељачку производњу.

Једини пут организовања и уједињавања ситних земљорадничких поседа и њиховог превођења на крупну, високопродуктивну пољопривредну производњу, која ће моћи да одговори својим основним задацима, лежао је у организовању земљорадничког задругарства, од његових најнижих до највиших форми, као једино могућих облика обухватања целокупне привредне делатности на селу и у пољопривреди уопште.

Анализирајући развој и улогу земљорадничког задругарства у периоду обнове земље, могли смо да закључимо да је у Србији набавно-продајна задруга била најмасовнији задружни облик, чија се делатност углавном сводила на трговину, тј. дистрибуцију индустријских артикала широке потрошње сеоском становништву. На тај начин набавно-продајне задруге су представљале, заједно са државном, главну трговачку мрежу за размену између града и села. Овакву улогу наместили су им објективни услови обнове земље и одговарајући друштвено-економски односи на селу.

Међутим, када су се 1947. године економски односи на селу, добрим делом као последица преласка на планску производњу, почели мењати и компликовати сталним повећањем потреба за пољопривредним производима у граду и индустријским производима на селу, испољила се у пуној мери основна и највећа слабост набавно-продајних задруга. Осим једностраности у њиховој делатности, без обзира што је број ових задруга у Србији био изузетно велик, у већини случајева, то су биле веома мале задруге, неправилно распооређене, неспособне да обављају своје основне задатке и, самим тим,

¹⁹³) Мијалко Тодоровић, за ликвидацију стаљинистичко-бирокарских метода и схватања у питањима пољопривреде и села, „Наша стварност“ часопис за друштвена питања, 1/1953., 22.

осуђене на таворење. Ове задруге нису имале услова да се развијају и да обављају ове послове који би им омогућавали нормалан развој (то су биле, углавном, оне са чланством испод 100, па чак је било, и оних испод 50 чланова). оскудевајући у основним новчаним средствима, потребном инвентару, амбалажи, магацинима, локалима за продавнице и другим средствима. »До овог стања је дошло услед жеље да свако сеоце и заселак имају своју задругу. Задруге на малој територији, односно са малим бројем чланова, пословне су организације које по приоди ствари морају остати мале и по пословима које обављају, и по услугама које чине својим задругарима и по утицају који врше на економски живот своје средине.¹⁹⁴

Покушај спајања многих малих и за рад неспособних задруга у веће, економски јаче и способније организације, део је извесних позитивних резултата, али је, с друге стране, у многим местима Србије ово изазвало нерасположење и отпор сељака задругара. Претежно ћемо чути ове разлоге: »Наша задруга је давно основана и имамо више искуства« и »навикли смо да набављало све што нам је потребно само из задруге, а када нам се укине, као што изгледа, мораћемо по неколико километара да одлазимо у среско место за набавке«. Или, »не воле наши задругари да иду у друго село да купују, није им добар магационер, задруга је тамо доцније организована, слабије снабдевена, па не можемо да добијемо све што нам је потребно« итд.¹⁹⁵

Преласком на остварење Петогодишњег плана, када су пољопривреди, па и самом земљорадничком задругарству, дати нови, много обимнији и одговорнији задаци, у области развоја земљорадничког задругарства није се могло више остати само на набавно-продајној форми, тј. само на трговачкој делатности земљорадничких задруга. Набавно-продајна задруга, као почетни, најраспрострањенији облик земљорадничког задругарства, одиграла је значајну улогу на подручју размене, повезујући сељаке као потрошаче и као ситне робне произвођаче са градом и индустријском производњом. У тој фази свог развоја она је послужила за стварање и проширење савеза између социјалистичког града и радног сељаштва, на подручју размене продуката личне потрошње и, уопште, робног промета. Међутим, да би се уклопиле у даљи процес извршења све озбиљнијих задатака које је постављала реконструкција пољопривреде на социјалистичким и напреднијим принципима, набавно-продајне задруге су морале да се развијају даље, реорганизујући се у нови, виши тип земљорадничке задруге, који би својом делатношћу обухватио, поред размене индустријских и пољопривредних производа на релацији село—град, целокупну пољопривредну делатност на селу. Требало је развијати нове форме задружне делатности, пре свега пољопривредну производњу. Јединствена земљорадничка задруга општег типа требало је да представља корак напред у том погледу. Као организација ситних робних произвођача, која им омогућава — не само снабдевање робом личне потрошње и продају њихових производа — да развијају и унапређују своја газдинства заједничком набавком материјала за репродукцију (хемијска средства, ђубриво, одабрано семе итд.) набавком таквих машина и пољопривредног алата које

¹⁹⁴) »Задруга«, 3. I 1947, 3.

¹⁹⁵) »Задруга«, 11. IV 1947, 3.

појединачно не би могли набавити итд., требало је да она преузме водећу улогу у привредном развоју села, планирањем производње за читаво своје подручје, контролисањем и руковођењем пољопривредном делатношћу, подизањем задружних радионица, преузимањем на себе решавања разних комуналних решења села (подизање задружних домова, селектификација, организовање здравствених и ветеринарских станица, водовод итд.), организовањем производње грађевинског материјала (цигане, кречане, каменоломи, сругаре итд.) како за потребе задругара, тако и за потребе задруге. Једном речју, општа земљорадничка задруга, као јединствени облик земљорадничког задругарства нижег типа (у односу на сељачке радне задруге) требало је у првим годинама спровођења Петогодишњег плана да израсте из претходне, набавно-продајне задруге, у комплетно пољопривредно-произвођачку организацију. »Свакако је најправилније и најкорисније да се у нашем селу развија јединствени тип основне земљорадничке задруге која би уједињавала у себе све гране привредне делатности у селу, тј. данашње функције набавно-продајне, кредитне и прерађивачко-продуктивне задруге, као и све друге форме задружне привредне активности које су везане за опште економске и географске услове у којима поједина задруга дејствује».¹⁹⁶

У складу са овако постављеним задацима земљорадничком задругарству, у другој половини 1948. године извршена је реорганизација набавно-продајне задруге (која је обухватала највећи број земљорадника) у земљорадничку задругу општег типа, која је требало да обједини све гране привредне делатности на селу. Иницијатива за реорганизацију је потекла од Савеза земљорадничких задруга Србије (основаног 19. X 1947. године, који је преузео на себе основне задатке бившег Главног задружног савеза). Новоосновани Савез је на својој ванредној скупштини, одржаној 23. и 24. јуна 1948. године, донео Одлуку о реорганизацији набавно-продајних и о основним задацима општих земљорадничких задруга. Ова задруга је, у суштини, представљала комбинацију нижих задружних облика (набавно-продајне, кредитне, прерађивачко-произвођачке) са основним задатком да мобилише целокупно сељаштво на развијању свих ових грана привредне делатности (како на индивидуалном, тако и на задружном сектору — задружним економијама, фармама и др.) за које постоје економски и географски услови места у коме таква задруга постоји, а то су: набавно-продајни послови (трговина), организовање и унапређење пољопривредне производње на личним газдинствима задругара, организовањем и вођењем задружних економија, организовање машинских, припусних и семенских станица, расадника, живинарника, пчелињака, сточне фарме и сл., прерађивачка делатност, мелiorациони радови за потребе задругара и задружних економија, послови шумске и ловне природе, занатско-грађевински послови за потребе задругара и задруга (млинови, кречане, циглане, сругаре и сл.), послови штедње, кредитни послови итд.

Ове задруге је требало да послуже као најефикасније и, у том тренутку, једино могуће економске организације ситних и средњих сељака. (чија су индивидуална газдинства обухватала највећи

¹⁹⁶ Едвард Кардељ, Земљорадничко задругарство у планској привреди, Народно задругарство, Београд 6/1947.

процент од укупне пољопривредне производње), као једине организације које су могле да обуздају стихију у ситносопственичкој производњи и размени, подреде их планској производњи и повежу с државним сектором привреде.

Осим тога, опште земљорадничке задруге су биле дужне да, свуда где је за то било услова, организују и задружну пољопривредну производњу (на задружним економијама, сточарским фармама, воћним и лозним расадницима, задружним пчелињацима, итд.). И сама пољопривредна производња на задружним имањима требало је да буде усмерена у правцу помагања пољопривредне производње на газдинствима индивидуалних сељака. (Економије са семенским службама требало је да дају квалитетно семе, припусне станице са квалитетном приплодном стоком да послуже јачању сточарства, лозни расадници развоју воћарства и виноградарства итд.). Ова задружна имања, с обзиром на својински карактер (представљајући облике задружне својине) и у погледу друштвене организације рада на њима, где је производња организована учешћем задругара, углавном на бази задружне својине средстава за производњу, требало је да представљају оно социјалистичко језгро које ће се својим формама и карактером све више приближавати организацији производње код сељачких радних задруга.

Развијање локалне привреде: ситне индустријске производње, занатства и кућне радиности, такође је био један од важних задатака општих земљорадних задруга. Допунског карактера, требало је да она служи унапређењу пољопривредне производње, у виду прерађивачке делатности, израде грађевинског материјала за градњу задружних објеката, производње и оправке пољопривредних справа и алата итл. Осим тога, она је могла да послужи и непосредном подмирењу животних потреба задругара.

Обједињавајући све ове делатности,¹⁹⁷ задруга је, као целина, требало да доприноси стварању економских и организационих услова за унапређење пољопривреде, повећање приноса и продуктивности рада у пољопривреди и повећање пољопривредне производње уопште.

С обзиром на овако широку и разнолику делатност задружних организација, њиховом реорганизацијом било је предвиђено организовање низа одбора унутар задруга, који би се бавили руковођењем појединих послова у пољопривредној делатности задругара (одбори за патарство, сточарство, воћарство и виноградарство, повртарство, за заједничку обраду земље, локалну привреду, трговину, штедњу и кредит, електрификацију итд.). Поред стручне и материјалне помоћи, задруга је била обавезна да пружа задругарима и организациону помоћ.

У систему организовања општих земљорадничких задруга важно место је припало задружним економијама (заједно са разним формама организовања задружне својине економија: пољопривредна производња на задружној земљи, расадници, сточарске и живинарске фарме, припусне станице, машинске станице за позајмљивање пољопривредних машина и справа итд.). С обзиром на свој

¹⁹⁷ Наравно, свака задруга није морала обухватити све поменуте делатности, већ је њихов обим требало да зависи од услова у којима је задруга деловала.

карактер (друштвене, тј. задружне својине над средствима за производњу, заједничког рада задругара са њима, поделу прихода), економија је требало да постане језгро будућег крупног пољопривредног социјалистичког предузећа, приближавајући се на тај начин сељачкој радној задрузи као највишем типу, у којој се удружују сва средства за производњу и заједнички рад. Економија је, управо, била замишљена као јединствена пољопривредна целина и посебан сектор производње у земљорадничким задругама општег типа, у смислу »оног револуционарног језгра на селу, које има задатак да правилном, социјалистичком организацијом производње окупи на раду сиромашне и средње сељаке, да их награђује према учешћу у раду, те да их доведе до тог степена када ће они увидети све предности који им даје учешће у производњи за задружну економију и кад организација производње на економији буде гаранција његове исхране, прикључити му своју земљу и средства за производњу и створити задружну организацију вишег типа — сељачку радну задругу.¹⁹⁸

Земљорадничка задруга општег типа је, у датом моменту, организујући плацску, колективну пољопривредну производњу на задружној економији, имала да створи све оне неопходне услове за прелазак у виши облик земљорадничког задругарства. Земљиште за организовање својих економија задруге су добијале углавном од државе на бесплатно и трајно коришћење (најчешће у власништво) из аграрног фонда, затим, конфисковану земљу народних непријатеља, породица настрадалих у току рата, као и колониста који су се иселили у друге крајеве. Само Одлуком владе НР Србије земљорадничке задруге су добиле преко 68.000 хектара земље, на којој је образовано 246 економија.¹⁹⁹ Срески и месни народни одбори су, такође, задругама на својој територији уступиле већи број хектара зиратне земље, сеоских угрина и земље погодне за пашњаке, која је послужила за организовање још 612 економија. До краја 1948. године, при земљорадничким задругама у Републици, било је основано 858 економија.²⁰⁰

На основу поменутих закључака ванредне скупштине Савеза земљорадничких задруга Србије (23 — 24. јуна 1948. године), приступљено је реорганизацији задруга, која је требало да представља најзначајнији момент у развоју земљорадничког задругарства у току 1948. године. Током спровођења саме реорганизације на терену, поред значајних успеха,²⁰¹ било је и озбиљних недостатака у раду руководства среских савеза. Због лоше политичке агитације, (што су користили

¹⁹⁸) Димитрије Бајалица, Јединствено руковођење земљорадничким задругама — нов допринос његовом развиту и јачању Народно задругарство, Београд 2/1949. 14.

¹⁹⁹) »Задруга«, 15. КИ 1948, 1.

²⁰⁰) Исто.

²⁰¹) Према подацима од 30. XI 1948. г. од укупно 3.335 земљорадничких задруга на територији НРС (од тога: 2.657 у Србији, 438 у Војводини 240 у косовско-метохијској области), реорганизација је извршена у 2.751 задрузи, што представља око 90% од укупног брја. — Статистички уред НРС, Статистика пољопривреде, Стање земљорадничких задруга у НРС на дан 30. VI 1948, АС, Фонд Главне управе за пољопривреду НРС, фасц. 229; Детаљан извештај о раду у 1948. г. и даљим задацима Савеза земљорадничких задруга Србије, АС, Ф: Савез земљорадничких задруга Србије, фасц. 5.

много сељаци из редова богатијих слојева, приказујући нову задружну организацију као процес колективизације, сиромаштва и сл. и, на тај начин, у извесној мери утицали на психологију широких слојева сељаштва), и схватања реорганизације као кампање од стране знатног броја среских савеза, најчешће ванредне скупштине земљорадничких задруга нису биле добро припремљене,²⁰² на њима су читани реферати о историјату задругарства, уместо да се расправља о организацији нове задруге, о оснивању и раду одбора и другим конкретним проблемима.²⁰³ Било је и случајева одлагања скупштина по неколико пута због недоласка задругара,²⁰⁴ пасивног учествовања сељака у раду скупштине, формалног оснивања одбора и многих других слабости које су карактерисале спровођење реорганизације земљорадничких задруга у Србији.²⁰⁵ Реорганизација је, с друге стране, утицала и на оснивање великог броја сељачких радних задруга, нарочито у Србији и на Космету које су формиране уместо одбора за заједничку обраду земље.

Реорганизацију земљорадничког задругарства морала је да прати и реорганизација среских задружних савеза и републичког савеза у складу са новим задацима које су добиле земљорадничке задруге

²⁰²) На таквим скупштинама одбори су само формално оснивани, није се водило рачуна да у њиховом избору учествују сви задругари — сиромашни и средњи сељаци. Тога је нарочито било у местима где организације НФ-а, под руководством партијских организација, нису пре скупштина развијале масован политички рад, где су ванредне скупштине сазиване само на основу позива и расписа. »Тако је срески савез земљорадничких задруга у Обреновцу заказао ванредне скупштине месним задругама преко писама у којима се у неколико речи износе задаци скупштине и предлаже дневни ред. То је све што је у овом срезу учињено на припремању ванредних скупштине«. — »Борба«, 11. X. 1948, 1.

²⁰³) Дискусија на скупштинама није била увек жива, људи су се устезали да говоре, јер им ствари нису биле довољно јасне. Карактеристичан је пример у Лозовику (Велика Плана) где од преко 200 чланова КП, кандидата и скојеваца није учествовао нико у дискусији. — Детаљна информација о задацима Савеза земљорадничких задруга Србије у 1948. години, АС, Фонд Савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 5.

²⁰⁴) Дешавало се често да на скупштину не дође довољан број задругара, па се она морала одлагати. У селу Звечка код Обреновца нпр. на скупштину први пут је дошло 423 од 544 задругара, па је скупштина била одложена. Следећи пут је дошло свега 37 задругара — »Борба«, 11. X. 1948, 1.

²⁰⁵) Једна од највећих грешака при формирању задружних одбора била је у погрешном схватању да је најважнији одбор за заједничку обраду земље, тако да је он највише форсиран, иако ни самим организаторима скупштина нису били довољно јасни његови основни задаци и циљеви и да ли постоје неопходни услови за његово оснивање у одређеном крају или селу. »Нарочито по питању одбора за заједничку обраду земље непријатељ је развио своју делатност, тумачећи га као присилну колективизацију, заједнички амбар, заједнички казан итд. У њих су улазили углавном сиромашни сељаци са мало земље и инвентара, док су у неким крајевима, где је оскудица у радној снази велика, у одборе желели да уђу и кулаци. С друге стране, они одбори који су оснивани често су остајали сам она папиру, због тога што ни Савез Србије па ни срески задружни савези нису били у могућности да пруже конкретнију помоћ по питању организационе разраде односе у њему, а нарочито по питању обрачунских односа. Мали је број одбора за заједничку обраду који заиста живе и раде, док у већини случајева чланови одбора раде и надаље сваки на свом домаћинству«. Према подацима до 30. XI 1948. у Србији је формирано 362 одбора за заједничку обраду земље, на Космету 94, а у Војводини 29. — Детаљна информација о задацима Савеза земљорадничких задруга Србије у 1948. години, АС, Фонд СЗС, фасц. 5.

у погледу унапређења пољопривредне производње. Срески савези, који су до тада имали гломазне апарате и били презаузети пословима трговине, нису били у могућности да пружају ефикасну помоћ новој задружној организацији, као основној организационој форми стварања социјалистичких односа на селу. Због тога је Републички савез донео одлуку о реорганизацији среских савеза,²⁰⁶ којом је њихова привредна делатност (одвајање трговачког пословања) издвојена од осталих делатности савеза и прешла на новоформирана посебна предузећа за дистрибуцију индустријске робе и откуп пољопривредних производа, док су савези послати организационо-политичка и инструкторска тела за руковање и пружање помоћи основним задружним организацијама у извршењу њихових задатака у пољопривредној производњи.

Реорганизација среских пословних савеза била је неопходна последица извршене реорганизације месних земљорадничких задруга као основне ћелије у земљорадничком задругарству и, уопште, у процесу реконструкције пољопривреде. С тим у вези, ова реорганизација у земљорадничком задругарству ишла је све до Републичког савеза земљорадничких задруга — где су службе оформљене и организоване у складу са задацима задруга и среских савеза.

Укидањем Главног задружног савеза Србије и оснивањем Савеза земљорадничких задруга, 19. октобра 1947. године, све функције бившег савеза из домена земљорадничког задругарства прешле су на нови савез, чији је основни задатак, организационо-политичког и ревизионо-инструкторског карактера, био оспособљавање и пружање помоћи земљорадничким задругама, среским задружним савезима и њиховим предузећима, као и решавање многих проблема земљорадничког задругарства у републици.²⁰⁷ Укинути су такође и републички пословни савези (Главне задруге), преношењем њихове основне (трговачке) делатности на среске савезе.

Остатак својих функција Главни задружни савез пренео је на новоосновани Савез сељачких радних задруга (август 1947. године), чији је задатак био да се бави искључиво проблемима сељачких радних задруга на територији републике.

На овај начин уместо једног (бившег Главног задружног савеза) стварају се два републичка савеза, за земљорадничке и сељачке радне задруге, што је практично имало за последицу одвајање ова два основна облика земљорадничког задругарства, одсуство сваке политичке и економске сарадње задружних организација, затварање у себе и бригу само о личним интересима, почев од републичких и среских па до месних задруга.

Социјалистичка реконструкција пољопривреде захтевала је, међутим, максимално ангажовање, како општих земљорадничких, тако и сељачких радних задруга, које су имале улогу основних фактора у унапређењу пољопривредне производње и социјалистичком преображају села. То је наметало потребу да се целокупно земљорадничко задругарство третира као јединствена целина, без обзира на облике и организационе форме; да се све земљорадничке задруге (СРЗ, општер

²⁰⁶) Основни закон о задругама из 1946. године укинуо је окружне задружне савезе, после чега је дошло до њиховог расформирања.

²⁰⁷) Чл. 3. Правила Савеза земљорадничких задруга Србије, усвојених на Оснивачкој скупштини СЗЗС, 19. X 1947, АС, Фонд Главног савеза земљорадничких задруга НРС, фасц. 8.

типа и специјализоване) удружују у јединствене среске савезе, а ови, опет, у јединствени републички савез земљорадничких задруга.

Оснивањем Главног савеза земљорадничких задруга НР Србије, 25. јануара 1949. године (насталог спајањем Савеза земљорадничких и Савеза сељачких радних заСдруга), завршена је једна етапа у послератном развоју земљорадничког задругарства у Србији и отпочела нова. Свакако, овај формални чин обједињавања задружних организација у један савез није представљао, сам по себи, преломан момент у развоју земљорадничког задругарства, већ је он био само последица и саставни део једне новезадружне политике која је водила ка убрзаној колективизацији села у масовном формирању и фаворизовању СРЗ.

3. Место и улога земљорадничких задруга Србије у реализацији Петогодишњег плана на подручју пољопривредне производње и размене

Направити прелаз од обичне сеоске продавнице до свеобухватне економске организације села, која ће развијати све области привредне делатности, у свој рад активно укључити целокупно сеоско становништво, реализовати постављене задатке у планирању пољопривредне производње на колективној основи, учинити да задруга постане носилац и колективни организатор напредне пољопривреде на свом подручју, да као таква организује пољопривредну службу, оствари планове откупа, постане напредан трговац, савремено уреди своје продавнице, стално развија и унапређује комплетно пословање задруге и обезбеди јој прелаз ка вишим облицима — све су то били озбиљни проблеми које земљорадничко задругарство Србије, у постојећим условима, није било у стању у административном периоду успешно да реши.

Не излазећи изван оквира набавке и продаје, опште земљорадничке задруге нису ни могле имати карактер једне пољопривредне организације, још мање произвођачке, која окупља индивидуалне произвођаче на бази заједничких интереса — било промета или производње. У ствари, веома мали број задруга се само делимично бавио пољопривредном производњом. Поред продавница (често малих, слабо опремљених и неугледних), један број ових задруга на селу развија и неке друге делатности, чисто комуналног карактера и отвара разне занатске радионице, угоститељске објекте и друго, ради пружања извесне помоћи и услуга индивидуалним сељацима.

Уколико је један број задруга нешто и урадио на унапређењу пољопривредне производње, то се, углавном, сводило на давање услуга својим члановима (набавка садница, приплодне стопе, сортног семена, помоћ у пољопривредним машинама и алату и сл.).

Година 1947. може се окарактерисати као период тражења места земљорадничком задругарству у планској привреди.²⁰⁸ Сама неодређеност у погледу улоге земљорадничких задруга у планској привреди, која је, и поред оквирно постављених задатака, у суштини ипак била присутна када је у питању земљорадничко задругарство у овом перио-

²⁰⁸⁾ Пошто се држава за извршење Петогодишњег плана у пољопривреди, поред државног, ослањала и на задружни сектор, злански рад у задругама добио је нарочити значај. Посебан значај задружних организација био је у томе што су оне обухватале стотине хиљада средњих и ситних сеоских газдинстава, радног дела приватног сектора и везивале га на тај начин за општи државни привредни план.

ду (1947.), довела је у задружним редовима до многих лутања. Истина, у току 1947. године, предузете су извесне мере за њихово јачање, али су оне биле ограничене углавном на чишћење управа задруга од кулачких елемената, лопова међу магационерима и благајницима и др. углавном, кадровског карактера, док су мере за организационо јачање задруга биле малобројне и, осим значајнијег омасовљења чланства и нешто развијенијег промета, не може се говорити о битнијем напретку задружног покрета у 1947. години.

Кулачки елементи нарочито су се били учврстили у производачким (специјализованим) задругама, којих је, 1947. године, у НР Србији, било 276.²⁰⁹ Чланови у овим задругама обично су били кулаци који су сачињавали затворен круг, обезбеђен од приступа ситних и средњих сељака високим уделима, одбијањем пријема у чланство и сличним методама. По интенцијама Главног задружног савеза Србије, поједине врсте производачких задруга, као што је то, нарочито случај са житарским задругама у Војводини, линеарно су ликвидирале, јер су, у ствари, биле „акционарска друштва под фирмом задруге“.²¹⁰

И поред тога што је у овој акцији основно кулачко гнездо разбијено, у производачким задругама њихов утицај осећао се и касније, између осталог, и у виду шпекулантских ставова многих задруга, нарочито кроз захтевање већих цена за своје производе од унапред одређених, у чему су нарочито предњачиле виноградарске задруге у Власотинцима, Јовцу, Сићевцу и др.²¹¹

Ово је била година опште кампање против кулака нарочито у погледу отпора који су они пружали спровођењу обавезног откупа. Акција откупа пољопривредних производа, којом су руководили органи народне власти, партијске и друге друштвено-политичке организације (НФ), наилазила је на отпор богатих сељака, који се нарочито појачао 1946. и 1947. године, попримајући различите облике (сакривање или бацање жита; користећи се слабостима неких органа власти, тамо где су имали утицаја у народним одборима, богати сељаци су систематски саботирали сваки рад на правилном спровођењу откупа). „Овакав отпор довео је до извесних грешака органа власти које су се састојале у наседању кулачким триковима, узимању жита тамо где га није било довољно, грешака према средњим и сиромашним сељацима“.²¹² Акција органа власти и партијских организација према кулацима била је такође праћена и многим застрашивањима и опортунизмом, нарочито у погледу примене објективних мерила у сврставању сељака на кулаке и средњаке.

Грешка у погледу критеријума у односу на средње сељаке било је и у партијским редовима. „... Однос наших руководилаца, средњих и осталих, према сељаштву није био правилан, поред тога што смо ми увек говорили да је потребно диференцирано прилазити, индивидуално а не фронтално, нарочито смо наглашавали све услове који средњака чврсто везују за нас и да је с нама. Наши другови на

²⁰⁹) Извештај о раду СРЗ Србије од оснивања до краја 1947. — АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 261.

²¹⁰) Исто.

²¹¹) Исто.

²¹²) Борба за спровођење линије наше Партије на селу, реферат Жарка Веселинова на Другом конгресу КП Србије (1949), АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 16.

пракси су изједначавали кулака са средњаком. Карактеристично је нпр. у Војводини то што су наши другови чишћење Партије од опортунистичких, колебљивих елемената у току откупа вршили на рачун средњака, чак и читаво чишћење партијске организације сводили на средњаке, па су искључени више средњаци него кулаци”.²¹³ Овакви ставови су, између осталог, водили изједначавању средњака и кулака и непримењивању увек подједнаких и реалних критеријума када је вршена подела на ове две категорије сељаштва. Свако супротстављање откупу, чије је спровођење било често лишавано сваке објективности, служило је као повод за исључење из Партије или примену разних казни, без, најчешће, икакве анализе разлога који су доводили до таквих отпора. „Не треба заборавити да земље у Србији, а нарочито у Војводини држе средњаци и кулаци и да, према томе, они производе оне производе који су нама потребни. Поред тога што смо наилазили на отпор, и то не код свих средњака, него код једног дела, и поред наших грешака они су давали и онда када су давали такорећи последње зрно”.²¹⁴

Спровођење обавезног откупа на терену било је праћено многим неправилностима уопште, а не само када су у питању богати и средњи сељаци. Откуп је обично вршен кампањски, са закашњењем, без икаквих припрема и објашњења, а обављали су га људи који су на брзину задуживани у те сврхе. Разрезивање откупа вршено је механички, евиденција о сетвеним површинама била је често нетачна, тако да су поједина домаћинства откупом губила све, док понека нису ни могла да подмире своје откупне обавезе. Дешавало се, нпр. да су сељаци из житородних крајева, оставши без жита, одлазили у пасивне крајеве да би га тамо купили. Томе су доприносили још срески и месни народни одбори, који су разрезивања откупа често повећавали план постављен од стране министарства. Све је то изазвало велики отпор код сељака, тако да нису били ретки случајеви присилних метода. Због откупа су се, како је то истакнуто на Трећем пленуму ЦК КПЈ (децембра 1949. године) губили и животи.²¹⁵

Негативности откупне политике, као изразито административне мере, са свим слабостима које су је пратиле при спровођењу, морале су се неповољно одразити на резултате које је у укупној пољопривредној производњи давао приватни сектор. Његову улогу у пољопривредној производњи НР Србије показује нам, између осталог, и структура земљишних поседа: у 1948. години од укупно обрадиве површине у Републици, државном сектору је припадало 4,18%, задружном (радне и земљорадничке задруге) 6,25%, а приватном сектору 89,57%.²¹⁶ Према томе, највећи део земље налазио се у рукама сиромашних, средњих и богатијих сељака.

У таквој ситуацији земљорадничке задруге, као организације индивидуалних пољопривредних произвођача, биле су најпогоднији посредник у робној размени између села и града, која је требало да

²¹³) Политички извештај Б. Нешковића на саветовању секретара среских и градских комитета, одржаног при ЦК КПС 23. II 1948, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 28.

²¹⁴) Исто.

²¹⁵) Стенографске белешке са Трећег пленума ЦК КПЈ, Излагање Ј. Б. Тита, А ЦК СКЈ, фонд Пленуми, II/7.

²¹⁶) Реферат Жарка Веселинова на Другом конгресу КПС (1949), АС, Фонд ЦК СК, фасц. 16.

обезбеди правилно снабдевање градског становништва пољопривредним, а сеоског становништва индустријским артиклима.

Према подацима које налазимо у Извештају ЦК КПС за 1947. годину, у Републици је крајем претходне године (1946) било 3.394 земљорадничке задруге са 806.000 задругара, а 30. новембра 1947. године 2.810 задруга (њихов број се смањио у односу на претходну годину услед уједињавања неких задруга, разбацаних по малим селима и засеоцима) и 875.640 задругара, што за 9 месеци представља повећање од око 185.000 чланова.²¹⁷

На основу података прикупљених од стране Главног савеза земљорадничких задруга Србије пописом задруга, стањем на дан 30. јуна 1948. године, закључујемо да је до 31. децембра 1947. у НР Србији било 3.518 земљорадничких задруга, (наравно без СРЗ), од тога у Србији 2.856, Војводини 422 и АКМ области 240 задруга, док је однос задругара у истом периоду следећи: у НР Србији 1.146.314, Србији 778.989, Војводини 252.893 и АКМ области 114.432.²¹⁸ Многе задруге после свог оснивања се нису регистровале код одговарајућих задружних органа, тако да су пословале као „дивље”.²¹⁹ У току 1948. године основано је свега 40 нових задруга, извршено спајање 74, тако да је крајем ове године у НР Србији било 3.454 земљорадничких задруга са чланством од 1.354.211 задругара.²²⁰

Ако упоредимо податке из прва два извора, видећемо да се они из краја 1947. веома разликују. Међутим, имајући у виду да се број задруга и њихових чланова стално мењао, показујући, с једне стране, тенденцију смањења (због укидања или спајања малих и нерентабилних задруга), а с друге, оснивања великог броја задруга за веома кратко време, ми нисмо у ситуацији да утврдимо прецизно колико их је у одређеном периоду тачно било. Уосталом, то није за нас од велике важности колико чињеница да су земљорадничке задруге (првенствено набавно-продајне) у просеку показивале сталну тенденцију у свом јачању, како квантитативно (број задруга и њихових чланова), тако и погледу промета индустријском робом и пољопривредним артиклима, што је, уосталом, био најзначајнији показатељ њихове способности да испуне основне задатке који су им поверени.

Набавно-продајне задруге, као најмасовнији облик земљорадничког задругарства у Србији у 1947. години, бавиле су се претежно дистрибуцијом индустријске робе која је потпадала под планску расподелу, (крајем године су имале могућност да преузму на себе продају и оне робе која је одлуком савезне владе пуштена у слободну продају), док је откуп пољопривредних производа процентуално далеко заостајао.²²¹ Унапређење пољопривредне производње био је проблем којим се оне у 1947. години уопште нису бавиле.

²¹⁷⁾ Извештај ЦК КПС ЦК-у КПЈ за 1947. годину, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 37/2.

²¹⁸⁾ Статистички уред НРС, Статистика пољопривреде — стање земљорадничких задруга на дан 30. VI 1948, АС, фонд Главне управе за зољопривреду НРС, фасц. 229.

²¹⁹⁾ »Задруга«, 9. V 1947, 3.

²²⁰⁾ Извештај о раду и задацима Савеза земљорадничких задруга Србије у у току 1948. године, АС, Фонд СЗЗС, фасц. 5.

²²¹⁾ На примеру земљорадничких задруга и њихових пословних савеза на територији појединих срезова Србије, можемо стећи конкретнију слику основних послова којима су се бавиле задружне организације:

1) Савез земљорадничких задруга у жичком срезу (са седиштем у Кра-

Током 1947. године земљорадничке задруге у Републици остварили су промет у вредности од 6,001,357.000 динара; од тога, задруге у Србији су остварили 3,103,794.000 динара, задруге у Војводини 2,561,099.000 и задруге у АКМ области 333,464,000 динара.²²²

Стање залиха индустријске робе и пољопривредних производа у задругама Србије на дан 31. децембра 1947. године показује нам, такође, однос заступљености двеју основних делатности у задругама: индустријске робе, у вредности од 185,181.000 динара, према откупљеним пољопривредним производима у вредности од 10,860.000,²²³ што изражава однос: 17:1. Ово је још један показатељ, између осталог, који нам указује на чињеницу да су се земљорадничке задруге претежно бавиле набавком и продајом индустријске рационаране и контигентираних робе, која је срезовима дељена планском расподелом републичке планске комисије и да је то била у суштини њихова основна делатност.

У пословању задружних организација и њихових савеза било је многих недостатака, како материјалне природе, тако и у организационом погледу, што се нарочито одражавало кроз однос између месних задруга и среских пословних савеза. Срески савези су у већини случајева представљали трговачка тела којима су се народне власти служиле као уиграном трговачком организацијом, али који са остварењем непосредних материјалних интереса основних организација нису имали много везе. „Чак ни по трговачкој линији они се нису са успехом могли повезати са среским односно месним задругама“.²²⁴

Један од најозбиљнијих недостатака у односима између среских савеза и задруга, с једне стране, и између самих задруга, манифесто-

љеву) имао је у свом чланству 38 месних набавно-продајних задруга, са 41 продавницом и 3 СРЗ (у Самаили, Рибници и Ковачима), са 9.139 домаћинстава и 58.075 њихових чланова, што прелази 87% од укупног броја домаћинстава жичког среза. Од 1. јануара до краја новембра 1947. срески савез је откупио житарица у вредности од 5 милиона динара, док је план откуза сунцокрета у целини био испуњен. Задругама у срезу је подељено индустријске робе у вредности од преко 25 милиона динара. — »Задруга«, 23. XII 1947, 3.

2) Задружни савез у зајечарском срезу обухватао је 34 набавно-продајне задруге и једну СРЗ (основану 1947. у Великом Извору). Седам бивших кредитних задруга се фузионисало са набавно-продајним, функционисући као њихова кредитна одељења. У већини села у овом срезу било је у задруге учлањено целокупно становништво. Крајем 1947. г. задруге су се активирале у откупу пољопривредних производа; најбоље резултате у том погледу постигле су набавно-продајне задруге у Звездану, Вражогрнци, Гротини и Трнову. — »Задруга«, 10. XII 1947.

3) Срески савез у Крагујевцу имао је у свом чланству 110 задруга, са преко 110.000 задругара. У току 1947. г. откузљено је земљорадничких производа, без млека, за 17,604.000 динара; промет млечним производима приближио се суми од 4,5 милиона динара, а промет стоком износио је 6,251.000 динара. Рачуни индустријске робе показали су промет од 37 милиона динара. — »Задруга«, 19. XII 1947, 4.

4) Док су задруге у пожаревачком срезу у првој половини 1947. г. примиле индустријске робе у вредности од 4,580.000 динара, оне су среском савезу испоручиле у истом периоду пољопривредних производа у вредности од 574.000 динара. — »Задруга«, 10. X 1947, 6.

²²²⁾ Статистички уред НРС, Статистика пољопривреде — стање земљорадничких задруга на дан 30. VI 1948, АС, Фонд Главне управе за пољопривреду НРС, фасц. 229.

²²³⁾ Исто.

²²⁴⁾ Коста Михаиловић, Нек апитања нашег земљорадничког задругарства, Београд 1947, 9.

вао се у тежњи многих задружних организација за монополизацијом свог положаја и добијање искључиво права продаје извесне индустријске робе или откупа појединих врста пољопривредних производа, при чему се често примењивао метод принуде и уцене. Тенденције за монополистичким положајем у пословању, нарочито при откупу пољопривредних производа, испољавале су се у различитим формама: у тежњи да се месне задруге присилним мерама натерају на пословање само са среским задружним савезима, да задругари с друге стране, своје производе могу продати само задругама („јер у противном неће добити потребну индустријску робу: со, гас, шећер, пољопривредне справе и алатке, гвозђарију, текстил и др.“).²²⁵ За такав рад месне задруге су добијале често директиве од среских задружних савеза. „Свакодневно се месне задруге жале Главном задружном савезу Србије да их срески задружни савези ометају у самосталном пословању, у деректном повезивању са државним и задружним откупним предузећима“.²²⁶ У тежњи за монополисањем свог положаја, срески савези су се у откупу пољопривредних производа ограничавали најчешће само на неколико артикала (жито, стока, алкохол, итд.) и то, углавном, оних који нису изискивали ризик у пословању док за многе друге нису показивали интерес. Што се тиче индустријских производа, у свом пословању они су обухватили само ону робу која им је контингентно додељивана, не показујући скоро никакву активност у проналажењу и других извора набавке. Што се, у првом реду, односило на оне артикле који су се већ тада налазили у слободној продаји и били неопходни потрошачима на селу.

Разних монополистичких тенденција и присиле било је и у односима задруга према задругарима. Тако, нпр. задруга у Горњем Матвејевцу (нишки срез) пресекла је струју оним задругарима који нису хтели да продају своје вино преко задруге, а задруга у Доњем Матвејевцу није дозволила једном задругару за извезе своје вино из села, док задрузи није претходно платио 4% марже. У неким селима љубићко-трнавског среза сељацима је од стране задружних управа сугерисано да продају воће, поврће и остале пољопривредне производе преко задруге уколико желе да добију со, гас, шећер и остале неопходне артикле.²²⁷ У селу Раденки (бившем Пожаревачком округу), нпр. задругари су, да би се снабдевали дуваном у задрузи, морали предходно да уплате по 50 динара.²²⁸ Осим тога, многи магационери су о задругама имали представу да су то неке „туђе организације“ у које сељаци морају да долазе и купују робу. Таква схватања су често проузроковала у задругама нетрпељивост према задругарима, рђаву услугу, затварање задруга у радном времену и сл.²²⁹

Монополистичке тенденције среских задружних савеза манифестовале су се и у њиховом потпуном одвајању од живота и рада месних задруга. Већ сам однос многих среских савеза према сеоским задругама одише монополизмом; уместо да буду заједничко набавно тело

²²⁵) Директивно писмо Главног задружног савеза Србије, упућено свим среских савезима земљорадничких задруга, од 25. јула 1947, АС, Фонд Главног задружног савеза Србије, фасц. 175.

²²⁶) Исто.

²²⁷) »Задруга«, 15. VIII 1947, 1.

²²⁸) Коста Михаиловић, Нека питања нашег земљорадничког задругарства, Београд 1947, 19.

²²⁹) Исто.

за своје задруге, да им помажу у продаји пољопривредних производа и у сваком другом погледу, да у интересима месних задруга виде и своје интересе, срески пословни савези често сматрају да су они сами себи циљ и да месне задруге служе ради њиховог јачања”.²³⁰ Карактеристичан пример таквог односа пружају нам три среска задружна савеза у топличком округу, у погледу спровођења откупа пољопривредних производа. Приликом прегледа инспектората Контролне комисије у Прокупљу, установљено је да су ови савези припреме за спровођење откупа отпочели путем расписа и других аката, упућеним задругама, без њиховог директног обиласка, увида у њихове проблеме и пружања помоћи у циљу отклањања евентуалних тешкоћа итд.²³¹ У свом издавању и понашању према задругама савези су ишли и тако далеко да су се понекад у свом пословању поистовећивали и са органима власти преузимајући њихове обавезе.

Недовољно организационо и економски развијене, са slabим и неодговарајућим кадровима и мало пословног искуства, оскудним материјалним и новчаним средствима и другим бројним недостацима, објективне и субјективне природе, земљорадничке задруге у Србији своје послове су све више препуштале среским савезима.²³² То је догодило, с једне стране, до економског и организационог слабења задруга, а, с друге, до прекомерног јачања њихових савеза, који су, разграђавајући све више своју делатност, стварали експозитуре, откупне станице, сарађивали са главним задругама, једном речју „пословали на капиталистичким начелима, у циљу богаћења на рачун сопствених задруга”.²³³ Излаз из оваквог несклада и развоја задружних организација, израженог у слабењу и назадовању земљорадничких задруга, с једне стране и наглом издизању среских и републичких пословних савеза (главних задруга), чији је најважнији интерес била — лична зарада у робном промету, налазио се једино у детаљној реорганизацији земљорадничког задругарства, почев од месне задруге, па све до републичког задружног савеза (извршеној 1948. год.) која је имала основни циљ да економски ојача и учврсти позиције основне ћелије у задружном покрету — сеоских задруга и да их чвршће повеже са њиховим среским савезима, који су, у ствари, морали првенствено да служе интересима задруга. (На развоју земљорадничког задругарства у каснијим годинама имаћемо прилику да се уверимо да ли и колико је ова реорганизација дала позитивне резултате).

Година 1948. није била значајна за земљорадничко задругарство само по спроведеној реорганизацији, већ и по коренитим променама у систему робне размене између града и села који је до тада владао.

²³⁰) »Задруга«, 15. VIII 1947, 1.

²³¹) Исто.

²³²) Поједини срески савези у Србији су својом активношћу у дистрибуцији индустријских артикала месним задругама и њиховим члановима, с једне стране и откупу при чему су успешно обухватили највећи проценат скоро свих пољопривредних производа на свом подручју, с друге стране, постигали завидне резултате у погледу успешне и разноврсне организације пословања. Карактеристични су примери среских савеза у Крагујевцу, Зајечару, Чачку (савез љубишко-трнавског среза), Шапцу, и др., који су често откупљивали и до 70% па и више од свих расположивих вишкова пољопривредних производа на свом подручју, — »Задруга« 21. III 1947, 1; 12. IX 1947, 1; 6. II 1948, 5; види такође напомену 239.

²³³) Извештај Савеза земљорадничких задруга Србије, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 261.

Наиме, напушта се дотадашњи начин контингентног и рационалног снабдевања и, низом уредаба савезне владе уводи се систем снабдевања индустријским и пољопривредним артиклима путем слободне и везане трговине, у чијем реализовању значајно место су добиле и земљорадничке задруге.

Знатно повећање индустријске производње у првој планској години није могло потпуно да задовољи потребе градског и сеоског становништва за индустријском робом, (тако да се још није могло рачунати на потпуно успостављање слободне трговине овим производима). С друге стране, потражња за пољопривредним производима расла је брже и од њихове производње (од 1946. до 1947. године број радника и намештеника у земљи порастао је за 40⁰/₀, а од 1947. до 1948. године за 52⁰/₀). У исто време расли су тржишни вишкови жита за 3 до 35⁰/₀).²³⁴ Несташница индустријске робе и пораст потражње за пољопривредним производима имали су за последицу повећање цена ових других на слободном тржишту, али не на бази повећања вредности (јер за то није било основа), већ због веће диспропорције између потражње и понуде у оба правца. Разлика у ценама између индустријских и пољопривредних производа, у корист ових других, не само да је била велика, него је показивала и тенденцију сталног пораста. Настао је раскорак између града и села, између друштвеног рада у граду и приватног на селу, што се нарочито одразило на процес размене.

Несклад између пољопривредне и индустријске производње и размене, потенциран још више порастом цена пољопривредним производима, не само на слободном тржишту (услед све веће потражње), изазвао је велико гомилање новца на селу, који сељак није могао употребити услед недостатка индустријске робе. У таквој ситуацији он није био заинтересован за повећање производње ни за веће учешће на тржишту. Због тога су цене пољопривредних производа још више расле, а њихова производња је имала тенденцију пада. Све већа потражња за пољопривредним и индустријским артиклима, која је претила да, иначе критичну ситуацију у исхрани и снабдевању становништва, још више угрози, довела је до битних промена у систему трговине и, уопште, у процесу робне размене, између града и села. У том смислу савезна влада је почетком и средином 1948. године донела низ уредби, које су увеле следеће новине у погледу снабдевања градског и сеоског становништва:

- 1) Прелаз са рационалног на обезбеђено снабдевање;
- 2) Боље снабдевање земљорадника индустријским производима ради задовољења њихових основних потреба по нижим, одређеним ценама, под условом да земљорадници продају своје производе такође по нижим ценама, које одреди држава;
- 3) Завођење слободне продаје за вишкове индустријских производа по вишим јединственим (комерцијалним) ценама;
- 4) Завођење слободне продаје за пољопривредне производе.

Успостављањем обезбеђеног снабдевања, градски потрошач добијао је више, како пољопривредних тако и индустријских производа у односу на рационалирано снабдевање, а, на другој страни, нови систем размене обезбеђивао је земљораднику већу количину индустријских производа.

²³⁴) Владимир Бакарић, О политици наше Партије на селу, Из говора на Другом конгресу КП Хрватске, Народно задругарство, Београд, 9/1948, 20.

Суштина везаних цена, или „трећих“ цена — у моменту њиховог увођења — била је у томе што је земљорадник — произвођач могао у висини вредности продатих слободних вишкова, пољопривредних производа држави и прописаним (везаним) ценама, купити одређене индустријске производе по нижим јединственим ценама. Будући да је куповина индустријских производа била везана — условљена — продајом пољопривредних производа по одређеним, државним, ценама, отуда су ове цене добиле назив још и везане цене.

Завођење система трговине по везаним ценама јавља се као последица економских момената из 1947. године. Наиме, већ је истакнуто да у овој години, и поред изванредних резултата у индустријској производњи, (у односу на предратну), потребе за индустријским артиклима нису могле бити подмирене. С друге стране, пољопривредна производња у 1947. години није достигла ни предратни ниво. У таквој ситуацији логично се наметао систем трговине по везаним ценама као неопходан, ради обезбеђења исхране градског становништва и неопходних сировина из пољопривреде за индустрију, а, с друге стране, требало је да омогући земљорадницима — произвођачима и сељачким радним задругама боље снабдевање индустријском робом.

Трговина по везаним ценама у 1948. години имала је да обухвати извесне пољопривредне производе (житарице, стоку, маст, вуну, сирову кожу, кромпир, пасуљ, вино, индустријско биље, маслиново уље, јаја, рибу, сир, пиринач и др.), који су представљали тржишне вишкове пољопривредних газдинстава. Овај облик трговине могао је оправдати своју функцију само под условом да однос цена у њој буде повољнији за земљорадника него у слободној продаји. У противном, произвођач није имао интереса да своје производе, који су му остављени на слободно располагање, продаје у везаној трговини, него би исте уновчио на слободном тржишту. Нису били ретки случајеви да је сељак за своје производе продате на слободном тржишту могао купити више индустријских производа по вишим јединственим ценама него у везаној трговини, где је те исте производе могао добити по нижим јединственим (одређеним) ценама.

На слободном тржишту индивидуални произвођач се појављивао заједно са друштвеним сектором, који је, као конкурент приватном сектору, имао за циљ да нижим ценама својих пољопривредних производа утиче на спречавање општег пораста цена на тржишту. Међутим, дејство социјалстичког сектора на смањење пораста цена приватног сектора слободног тржишта није давало одговарајуће резултате, највероватније због тога што се на тржишту интервенисало са малим количинама робе, или оном робом чији квалитет и асортиман није одговарао потражњи купца.

С друге стране, (што смо већ констатовали), цене пољопривредних производа на слободном тржишту биле су у сталном порасту, док су, притом, више јединствене цене које су важиле за слободну продају индустријских производа, остајале непромењене, односно, онакве како су биле првобитно одређене. То је доводило до диспаритета цена у корист пољопривредних производа који је постајао све већи и манифестовао се као стална појава на слободном тржишту. У оваквом случају, разумљиво је да се трговина по везаним ценама, у којој је диспаритет цена није јављао у корист пољопривредних производа, показала за земљораднике нерентабилном, због чега су се они у про-

даји вишкова многих производа, остављених на слободно располагање, све више оријентисала на слободно тржиште.

Требало је да трговина по везаним ценама, према ономе што је у тренутку њеног увођења било одређено, одговори следећим захтевима:

1) да првенствено обухвати слободне вишкове пољопривредних производа; 2) да произвођачу (земљорадницима и сељачким радним задругама) за откупљене пољопривредне производе обезбеди индустријску робу широке потрошње у оквиру потреба његовог домаћинства. Она је, према томе, имала за циљ, с једне стране, да осигура земљорадницима под повољним условима куповину индустријских производа неопходних селу, а с друге стране, да обезбеди потребне количине прехранбених производа за снабдевање градског становништва. Оваква размена временом се суочавала са сталним сметњама и недостацима који су утицали да њен крајњи исход, у извесној мери, не оствари предвиђена очекивања, како у погледу обухватања слободних вишкова из пољопривреде, тако и обезбеђивања робе широке потрошње пољопривредним произвођачима.

Један од основних проблема који се појавио већ у првој години трговине по везаним ценама, било је питање покрића индустријском робом јер се показало да је њен расположиви фонд, намењен везаној трговини, био недовољан у односу на укупну количину продатих пољопривредних производа. То је практично значило да произвођачи пољопривредних производа за своју робу нису могли да добију одговарајућу противвредност у индустријским артиклима и то у границама потреба својих домаћинстава, јер су обавезе за испоруку индустријских производа у виду издатих бонова, који су давали право на куповину робе по нижим јединственим ценама, далеко превазилазиле могућности расположивог фонда.

Због тога је систем трговине по везаним ценама морао претрпети битне промене у 1949. години, од којих је најважнија била она која је постављала границе за добијање бонова, у виду одређивања највећег износа до којег се могу продавати пољопривредни производи по везаним ценама с правом на добијање бонова. Према овом ограничењу, индивидуално сељачко газдинство могло је примити у везаној трговини бонове у вредности највише до 6.500 динара, док је СРЗ било омогућено да сваком свом домаћинству обезбеде бонове у вредности до 10.400 динара, уколико испоручи пољопривредне производе у одговарајућим количинама.²³⁵ Ово ограничење имало је за последицу да је у Србији током 1949. године било издато много мање бонова него предходне године,²³⁶ са циљем да се успостави равнотежа између

²³⁵) Кратак осврт на економске и друштвене моменте који су били од утицаја за измену начин а размене између града и села у 1948. години, АС, Фонд Планске комисије НРС, фасц. 8, бр. 18705/48.

²³⁶) Издати бонови у трговини по везаним ценама (вредност у динарима):

Србија	2,664,568.000	2,366,325.000
Војводина	3,438,182.000	1,878.767.000
АКМО	336,979.000	254,900.000
У к у п н о:	6,439,729.000	4,499,992.000

распољивог фонда индустријских и планираног откупа пољопривредних производа.²³⁷

Максимум који је одређен за продају пољопривредних производа с правом на бонове за куповину индустријске робе по нижим јединственим ценама, био је толико низак да произвођачима није обезбеђивао потпуно подмирење њихових потреба, како у погледу предмета широке потрошње, тако и у погледу средстава за репродукцију у пољопривредној производњи. Због тога је трговина по везаним ценама морала да претрпи даље измене у 1950. години, у циљу отклањања недостатака у снабдевању земљорадника индустријском робом, (које су се састојале у сталном сужавању броја пољопривредних производа који су представљали предмет трговине, укидању максимума од 6.500 динара, повишењу нижих јединствених цена индустријских производа за 10 — 30% и др.). С обзиром на недостатке и бројне промене које су је карактерисале, трговина по везаним ценама, у крајњој линији, није испунила постављене задатке и није дала одговарајуће резултате. Међутим, не може се ипак оспорити велики допринос који је овај посебни облик размене добара између села и грађана, заједно са другим облицима, у првим годинама по његовом увођењу, имао у погледу задовољења основних животних потреба градског и сеоског становништва.

У овом систему размене важно место припадало је земљорадничким задругама (као произвођачима, с једне стране, и као купцима пољопривредних и дистрибутера индустријских производа, с друге стране). Према уредбама савезне владе, пољопривредне производе по везаним ценама могли су продавати само земљорадници — произвођачи и СРЗ и то искључиво земљорадничким набавно-продајним задругама, среским задружним пословним савезима, државним откупним предузећима, као и другим државним предузећима која добију за то нарочито овлашћења од републичког министарства трговине и снабдевања.

С друге стране, индустријске производе по везаним ценама могли су продавати земљорадницима и сељачким радним задругама искључиво земљорадничке набавно-продајне задруге (односно опште земљорадничке задруге) и њихови срески савези.

Главни носиоци размене добара између села и града остали су, на тај начин и даље задружна и државна трговачка мрежа што је имало, између осталог, за циљ и елиминисање приватног посредника, а самим тим и онемогућавање шпекулације пољопривредним и индустријским производима. Значај који су раније имали у области трговине, задружни и државни сектор задржавају и у условима новог система робне размене.

Што се тиче производа који су представљали предмет робне размене, интересанто је да су њихове цене биле за сељаке знатно повољније од оних у предратном периоду. Наиме, произвођачи су своје пољопривредне производе могли продавати задругама по ценама које су просечно за 2,82 пута биле

²³⁷⁾ Према подацима Министарства трговине и индустрије план промета робе у трговини по везаним ценама за 1949. годину реализован је са 5.136.880.000 динара, што значи да је постављени циљ, који је имала да оствари реформирана трговина по везаним ценама у односу на чучно покриће издатих бонова индустријском робом, постигнут, јер је реализација плана промета робе показала да је робни фонд располагао већом количином робе од оне на коју су гласили издати бонови у тој години.

веће од предратних, а куповати од њих индустријске артикле по ценама које су у просеку за 2,42 пута биле веће од оних пре рата. Без обзира на велику потражњу за индустријским производима, њихове цене, у односу на цене пољопривредних производа, знатно мање су расле. Сељак је, према томе, за исту колчину својих тржишних вишкова могао купити просечно преко 12% више индустријске робе него пре рата.²³⁸

Трговина је и у 1948. години била најзначајнија делатност, којом су се земљорадничке задруге највећим делом бавиле. За разлику од ранијих година, када се задружна трговина углавном сводила на дистрибуцију индустријске робе сеоском становништву, увођењем новог система размене, у робном промету земљорадничких задруга били су подједнако заступљени индустријски и пољопривредни производи (обзиром да је такве услове постављала трговина по везаним ценама).

На територији НР Србије до новембра 1948. године било је 5.569 продавница земљорадничких задруга и њихових савеза, што је у односу на претходну годину (када је било 4.437 продавница) представљало повећање од 25,5%. У периоду од марта до краја 1948. године, само промет у везаној трговини износио је око 10 милијарди динара, док је у 1947. години, промет целокупне робе (заједно са оном у слободној продаји), износио 8 милијарди динара. Имајући у виду да је роба у везаној трговини имала око 3 пута нижу цену од оне у слободној продаји, тек онда постаје видљивије стварно повећање промета 1948 године.²³⁹

Што се тиче откупа пољопривредних производа, задруге су у овој години оствариле промет у вредности од динара 9.500.000.000, док је 1949. откупљено пољопривредних производа у вредности од 10 милијарди динара.²⁴⁰ Ови подаци несумњиво показују да је задружни сектор, заједно са државним био најважнији носилац откупне политике и на тај начин, значајан чинилац обезбеђења исхране становништва, сировина индустрији и извоза.²⁴¹ При Савезу земљорадничких задруга Србије основано је Предузеће за извоз-увоз, које је имало задатак да помаже среским савезима и задругама у откупу и припре-

²³⁸) »Борба«, 6. III 1948, 1.

²³⁹) Годишњи извештај о раду у 1948. години, АС, Фонд Савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 5.

²⁴⁰) Реферат Радисава Недељковића на Првој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. без броја.

²⁴¹) Што се тиче откупа пољопривредних производа на територији Србије, било је примера у многим срезовима где су планови откупа знатно пребацивани. Навешћемо само неке од њих:

1. адружни савез косаничког среза (нишка област) остварио је план откупа за месец март за 100%, док је у појединим производима и премашао предвиђене норме. (Тако је план откупа стоке пребачен за 37%, такође и кромпира и житарица). — »Политика«, 11. IV 1948, 3.

2. У цариградском срезу план откупа стоке за март 1948. остварен је са 207%. — »Политика«, 18. IV 1948, 3.

3. Земљорадничке задруге у сврљишком срезу откупиле су 2.000 кг. ситне стоке више него што је било планирано. — »Политика«, 11. IV 1948, 3.

У откупу пољопривредних производа по везаним ценама у 1948. години истицали су се и други срезови: грузански, штавички, поцерски и други. Пошто су житарице у откупу слободних вишкова пољопривредних производа заузимале једно од најважнијих места, у 1948. години започела је у Србији акција контрахирања (уговарања) откупа слободних вишкова житарица између произвођача и земљорадничких задруга.

мању пољопривредних производа за извоз у иностранству, у оквиру општедржавног извозног плана. Ово Предузеће успешно је остварило целокупан план извоза за 1948. годину, изузев производа чији је род подбацио, или, чији је извоз био забрањен, док је, с друге стране, низ производа извезен преко плана. У току године извезено је укупно 21.950 тона робе у вредности од 145.500.000 динара.²⁴² За успешан рад, постизање солидног квалитета извезених производа и њихов пласман на иностраном тржишту, ово Предузеће било је похваљено од надлежних органа спољне трговине.

Упоредо са ширењем задружне трговачке мреже у Србији растао је и промет робе у земљорадничким задругама по годинама, што показују следећи подаци:

	Индекс
1945. год.	100
1946. год.	458
1947. год.	851
1948. год.	1.019 ²⁴³

Као резултат таквог развоја, државни и задружни сектор постали су одлучујући фактор у трговини, док је приватни сектор сведен на свега 1,1%. У 1948. години, учешће појединих сектора у трговини на територији Србије показују нам следећи подаци (изражени у процентима):

државни	са 53,1%
задружни	36,6%
друштвене организације	9,2%
приватни	1,1% ²⁴⁴

Према подацима о броју земљорадничких задруга општег типа у 1949. години, у Србији је око 97% од укупног броја сеоских домаћинстава било учлањено у ове задруге.²⁴⁵ У циљу развијања што свестраније деланости, при великом броју земљорадничких задруга створени су 1948. године разни одбори (за ратарство, сточарство, воћарство, виноградарство, локалну привреду, штедњу и кредит, трговину, за заједничку обраду земље и др.). Сви ови одбори су, углавном, само формално постојали, док је мали број оних који су показали значајније резултате у развијању и других привредних делатности на селу, осим трговине (што се претежно сводило на прерађивачки сектор, материјалну помоћ и разне услуге задругарима и поједине делатности из области локалне привреде).²⁴⁶ Задруге су и даље биле организације

²⁴²) Годишњи извештај о раду у 1948. г. АС, Фонд Савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 5.

²⁴³) Војин Поповић, Земљорадничко задругарство у НР Србији, Београд 1949, 26.

²⁴⁴) Исто.

²⁴⁵) Реферат Радисава Недељковића на Првој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга НРС, АС, Фонд Главног савеза З.З. НРС, фасц. без броја (и документ без датума).

²⁴⁶) У моравском срезу, на пример, земљорадничке задруге су основале укупно 449 разних одбора; од 84 задруге тимочког среза, 60 задруга је на ванредним скупштинама 1948. године основало одборе за сточарство, а 46 је основало одборе за воћарство и виноградарство. При свим задругама формиран су одбори за локалну привреду, за кредит и штедњу и за културно-просветни рад. У оснивању кредитно-штедних одељења солидни резултати су постигнути у нишком срезу, где су 23 задруге основале оваква одељења. — »Борба«, 29. V 1948, 3; 11. IX 1948, 3; 7. III 1949, 2.

трговачког карактера, њихово пословање се, са Малим изузецима, углавном, сводило на трговачки сектор.

У циљу унапређења и подизања пољопривредне производње у НР Србији до краја 1948. године створено је 858 задружних економија, 871 станица за пољопривредне машине и справе, 359 припусних станица, 62 сточне фарме, 50 воћних и лозних расадника.²⁴⁷ Према подацима из реферата Радисава Недељковића на Првој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга НРС, у току 1949. године у Републици је било 700 задружних економија са 68.000 хектара земље (тај број би, како се констатује у реферату, био и већи да велики број економија није већ у тој години прерастао у сељачке радне задруге.)²⁴⁸

Поред донекле успешне прерађивачке делатности, многе земљорадничке задруге доприносиле су подизању пољопривредне и сточарске производње на индивидуалним газдинствима својих чланова, набавком семена, вештачког ђубрива, средстава за борбу против сточних болести и заштиту биљака, борбом за примену агротехничких и зоотехничких мера и тд. На подручју среских задружних савеза са центрима у Чачку, Светозареву, Белој Паланци, Бољевцу, Деспотовцу, Књажевцу, Зајечару, Неготину, Крагујевцу, Бабушници, Богатићу, Петровцу на Млави, Пожаревцу, Шапцу, Великом Градишту, Сокобањи, Пироту, Сврљигу, Жагубици и Цариброду радиле су активно пољопривредне станице за откуп млека које су, га затим, слале на прераду у радионице среских задружних савеза.

У спровођењу агротехничких мера и помоћи сељацима, у том погледу, задруге су, такође, имале извесних успеха. Тако је, нпр. 41 срески савез у Србији набавио од фабрика шећера кречњачке отпатке за калцификацију (закречавање) земље. У многим селима задругари су пронашли природне изворе кречњака, који се успешно могао употребљавати у калцификацији земље.²⁴⁹

Поједине задруге су постигле запажене резултате и на развјању локалне привреде.²⁵⁰ организовањем разних радионица (у Србији их је 1949. године било око 1.500).²⁵¹ Због недовољне помоћи среских савеза и повереништава комуналних послова народних одбора, ове радионице нису снабдеване у довољним количинама потребним материјалом, због чега многе од њих нису дале оне резултате које су могле дати и који су од њих очекивани. Поред недовољне материјалне помоћи, у овим радионицама није било решено ни питање њихове унутрашње организације рада и увођења правилног нормирања послова и награђивања.

Нарочито важан задатак у локалној привреди земљорадничких задруга, била је производња разног грађевинског материјала из локалних извора, подизање циглана, кречана, отварање каменолома итд.

²⁴⁷) Реферат Р. Недељковића на Првој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга НРС, АС, Фонд ГС 33 НРС, фасц. без броја; »Борба«: 29. V 1948, 3; 11. IX 1948, 3; 7. III 1949, 2.

²⁴⁸) »Борба«, навод. бројеви.

²⁴⁹) »Борба«, 12. VIII 1948, 1.

²⁵⁰) У селу Ланишту код Светозарева земљорадничка задруга је основала одсек за израду асура и организовала њихову проадју; велики број задруга имао је своје млинове, пекаре, локалне пилане, рибњак, а неке задруге приступиле су и отварању локалних рудника. — »Борба«, 29. V 1948, 3.

²⁵¹) Исто.

Земљорадничка задруга у селу Дреновцу код Шапца, на пример, саградила је циглану и снабдевала циглом и црепом скоро сва градилишта задружних домова у Срезу. Задруга у Горњем Матвејевцу (Нишки срез) отворила је кројачку, коларску, столарску, браварску и поткивачку радионицу и стругару на електрични погон. Осим тога, ово село је међу првим селима у Југославији увело електрично осветљење у све сеоске домове. Електрификацијом села истакле су се и задруге у Рајицу (Неготински срез), Заграђу и Леновцу (Зајечарски срез), Сумраковцу (Бујановачки срез). Задруга у Грлишту (у Зајечарском срезу), која је, осим подизања и коришћења сопствене хидроцентрале, показала и најбоље резултате у Тимочној крајини, за свој рад на унапређењу пољопривреде у селу добила је награду владе НР Србије у вредности од 25.000 динара.

Задругари Земљорадничке задруге у Горњем Матвејевцу за изградњу свог задружног дома дали су 31.833 радна часа и 24.402 часа рада на запрегама; на време су извршили све пољопривредне радове, оправили пут до железничке станице, просекли пут до кречане и пут на Каменичком Вису за довоз воћа рударима Јелашнице; помагали у изградњи деџег дома у Нишкој Бањи; пошумили 5 хектара земље; оправили електричну централу. У добровољном раду на ауто-путу и на путу Кучево — Бродице учествовало је 86 омладинаца, 65 чланова НФ из овог села.²⁵²

У 1948. годину ушло је земљорадничко задругарство Србије са извесним искуством у откупу пољопривредних производа из претходних година, али и са многим нерешеним проблемима, од којих је зависило успешно извршење задатака. Везана трговина била је најважнији чинилац повећаног учешћа, бољег и правилнијег рада земљорадничког задругарства у откупу пољопривредних производа. Међутим, на повећање откупа преко задруга утицали су и следећи фактори: организационо и економско-политичко јачање задруга и среских савеза у овој години, чишћење апарата среских савеза и задруга од шпекуланата и непријатељских елемената и попуњавање новим кадровима оспособљеним на разним курсевима. Осим тога, повећане су и инвестиције у земљорадничко задругарство у виду сезонских кредита, који су у овој години износили преко 2 милијарде динара, док су 1947. године били одобрени у вредности од 488.000.000 динара.²⁵³

Међутим, ова обртна средства нису сви срески савези и месне задруге подједнако користили; док велики број, с једне стране, није у потпуности искористио одобрени кредит, други су га и прекорачили. До 31. октобра 1948. године, према извештају Народне банке, 32 среска савеза у НР Србији прекорачила су обртни кредит у укупном износу од 158.717.105 динара, а до краја године ово прекорачење достигло је суму од 230.000.000 динара.²⁵⁴

Поред кредитирања задружног сектора у редовним обртним средствима, држава је ставила на располагање задружним организацијама у НР Србији и инвестиционе кредите у висини од 360.520.000 динара.²⁵⁵ Политика кредитирања задружног сектора имала је, међутим, и негативних последица, утолико пре, што су ти кредити давани

²⁵² »Борба«: 29. V 1948, 3; 12. VIII 1948, 1; 11. IX 1948, 3; 20. II 1949, 5.

²⁵³ Годишњи извештај о раду у 1948. години, АС, Фонд Савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 5.

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ Исто.

под врло повољним условима, уз ниске камате, тако да су задруге и неоправдано подизале кредите, не трудећи се, с друге стране, да повећају сопствена средства.

У области задружне трговине, нарочито у погледу откупа пољопривредних производа, земљорадничко задругарство имало је и низ потешкоћа, проблема и слабости, што је, у крајњој линији, негативно утицало на укупне резултате које је задругарство могло постићи у погледу обављања своје најважније делатности.

Основне слабости задружних организација у откуп пољопривредних производа манифестовале су се кроз недовољно схватање његовог значаја, недоследност у извршењу откупних задатака, лоше планирање и несистематско организовање откупа, тако да се он схватао често као искључиво трговачки посао и одвијао се стихијски, од случаја до случаја.

Планови откупа у најчешће били нереални, површни и некомплетни. ретко су и као такви извршавани, за производе се није обезбеђивала на време неопходна амбалажа; није било довољно магацина за смештај откупљених производа; владала је велика оскудица и у транспортним средствима, у којој се срески савези и задруге нису довољно сналазили; многи срески савези су недовољно и неправилно користили кредите; закашњавало се са одређивањем цена које су често биле мењане; евиденција и књиговодство били су лоши и неуредни итд. Ни школовању и оспособљавању стручних кадрова није посвећивана довољна пажња.

Многи срески савези нису озбиљно схватили неопходност подизања кадрова, нису правили одговарајући и добар избор људи за кадрове, што доказује чињеница да су куријети напуштали школовање или се, по њиховом завршетку, нису јављали на дужност. Често су на курсеве за стручно оспособљавање кадрова примани људи који нису имали услова да за кратко време савладају наставно градиво, док су у многим случајевима на курсеве за евидентичаре и књиговође слати и полуписмени људи. Озбиљан недостатак представљала је и недовољна брига за нове службенике који су завршавали обуку. Уместо да им се пружа могућност стицања праксе после упознавања са теоријом, често су отпуштани из службе са мотивацијом да »нису одговорили дужности«.²⁵⁶

Осим тога, многи стручњаци после завршеног школовања нису одлазили на дужности за које су се спремали, већ на сасвим друге послове, или су одлазили у град. Према подацима са којима је располагао Савез земљорадничких задруга Србије у 1948. години, 22 одсто од укупног броја стручњака који су завршили курсеве налазило се на другим дужностима.²⁵⁷ Састав задружног кадра, што се виче стручне оспособљености, био је такође веома слаб: око 80% службеника имало је само основну школу, 11% било је са нижом средњом школом, а свега 9 процената са потпуним средњошколским образовањем.²⁵⁸

Задружне организације су изузетно слабо финансијски пословале. Сопствена материјална средства нису им била довољна за из-

²⁵⁶) Годишњи извештај Савеза земљорадничких задруга Србије о раду у 1948. години, АС, Фонд Савеза земљорадничких задруга Србије, фасц. 5.

²⁵⁷) Исто.

²⁵⁸) Исто.

вршавање најосновнијих задатака, због чега су биле упућене на коришћење кредита. Међутим, њихово додељивање и расподела, сбањвани сувише споро, нереално и са много формализма, доводили су до апсурдне ситуације, да су поједине задруге, односно срески савези, добијали и непотребне кредите, док други нису имали ни за најминималније потребе. У погледу кредитирања поједини срески народни одбори фаворизовали су среска откупна предузећа, додељујући им веће кредите за откуп него среским савезима, иако су веће обавезе у откупу захтеване од ових других.

Шаблонском расподелом кредита, поједине задруге и савези нису имали довољно финансијских средстава, док су многе задружне организације уживале кредите и преко својих потреба, тако да су они често остајали и неискоришћени. Осим тога, финансијска средства најчешће су ненаменски и нерационално коришћена, што се манифестовало кроз трошење обртних средстава у инвестиционе сврхе, слабо коришћење инвестиционих кредита, покривање трошкова расхода из обртних средстава и доводило до тога да су задруге на тај начин у већини случајева потпуно блокирале своје пословање, с једне стране, а с друге, дошле у могућност да врате кредите банкама.²⁵⁹ Нерационална употреба новчаних средстава и прекорачење кредита повлачили су за собом плаћање казни, камата и пенала, што је такође повећавало трошкове савеза и задруга. Поред овога, било је и неодговорног понашања руководиоца извесних среских савеза у руковању финансијским средствима: издавање акон- тација, немарном чувању задружне имовине, штеточинском раду приликом набавке инвентара и робе итд.

Известан број задруга није користио државне кредите због неуредности свог материјално-финансијског пословања и неажурности књиговодства. Међутим, било је и случајева отпора од стране управних одбора појединих задруга према подизању кредита, било због несхватања њиховог значаја или због тога што нису хтели да дају одговарајуће гаранције, или, пак, »што су ту и тамо у упра- вама седели непријатељски елементи, којима није ишло у рачун успешан развој задруге«.²⁶⁰

У погледу набавке и расподеле индустријске робе, задружне организације су се углавном оријентисале на пасивност, чекајући да им се доделе одређени контингенти, не учествујући у избору так- вог асортимана робе који би одговарао укусу и потребама потро- шача, због чега су често задругари морали да одлазе у друге за- друге или среске продавнице где су могле набављати одговарајућу робу. Осим тога, задруге се нису довољно бринуле о благовременом добављању и преносу добијене робе у задружну продавницу, о ње- ној заштити и правилној расподели. Недостатак трговачког духа испољио се већ на самом почетку спровођења новог система раз- мене, када су задруге наручивале робу шаблонски, на брзину, без претходног упознавања са потребама и могућностима свога села или краја и без договора са задругарима и осталим сељацима. То је водило уском схватању задатака задруге од стране управних органа

²⁵⁹) Извештај о материјално-финансијском пословању и економском стању задруга, (без датума и аутора), АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 230.

²⁶⁰) Исто.

и руководства задружних организација, што се испољавало у томе да се питањима марже и зараде, уопште, посвећивало много више пажње него осталим задацима. Нису били ретки случајеви, карактеристични за претходни период рационалног и обезбеденог снабдевања сељака индустријском робом, када су задружне продавнице биле отворене само неколико дана у месецу за »издавање следовања«, да би се »раскрчмило« оно мало робе што је добијено, а затим су биле затворене више од пола месеца, или се у њима могла набавити само по нека најобичнија ситница.

У кампањи око откупа пољопривредних производа, задруге се нису служиле никаквим агитационо-политичким радом, већ се послао на откуп, углавном, сводио на магационера који је чекао да задругари донесу своје производе у задруге и предају их. Осим тога, задруге су, због лошег и немарног вођења откупне политике, често трпеле велике материјалне штете (услед необезбеђености откупљених производа од квара или њиховог неблаговременог достављања потрошачима). Ове и друге слабости у пословању задружних организација су, добрим делом, биле последица недовољне (или никакве) помоћи и контроле од стране среских савеза и повереништва за трговину среских народних одбора у погледу развоја задружне трговине, решавање организационих, материјалних и других проблема. Томе су, такође, допринела и схватања појединих среских руководилаца да разграђивањем државне трговачке мреже престаје значај и смањује се улога задружне трговине. Небрига и слаба контрола од стране среских савеза и управних органа задруга, с друге стране, погодиле су све распрострањенијим појавама лошег управљања и чувања задружне имовине, пословања са губицима, крађа, проневера задружног новца и робе, упропашћивање задружне имовине, нерада задружних службеника који су примали плату, итд. Разлог за губитке (објективне и субјективне природе) у земљорадничким задругама било је много; ми ћемо покушати да објаснимо само оне најкарактеристичније и најмасовније.

Добрим делом, губици у задругама проузроковани су великим трошковима превоза робе од среских савеза до задруга, нарочито робе широке потрошње. Задругама се нису признавали издаци направљени у превозу откупљене робе од задруга до магацина, односно, утоварних станица, што је нарочито погађало удаљеније задруге којима маржа није било довољна за покривање издатака око превоза, и доводило до губитака у пословању задруга (нарочито удаљенијих), а самим тим и до ограничавања откупа појединих пољопривредних производа. Срески савези настојали су да ове издатке задруга смање, дајући им своја превозна средства за превоз робе, али због недостатка возила, горива, или, пак, непостојања добрих путева, ова помоћ није имала значајнијег утицаја. Савез земљорадничких задруга у Нишком срезу, нпр. имао је губитак на маржи од 700.000 динара. Овај губитак прилично је велики и код самих задруга, због чега су многи савези и задруге напуштали откуп извесних пољопривредних производа.²⁶¹

Поред великих трошкова превоза на пољопривредним производима, који се нису могли користити из марже, многа државна откупна предузећа су закидала задругама на овој врсти зараде. Веома

²⁶¹) О задружној трговини, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 255.

често подела марже између задруга које су вршиле директан откуп и државних откупних предузећа вршена је на штету задруга. Таквих случајева било је у среским савезима и задругама у Шапцу, Београду, Краљеву, Белој Паланци, Великој Плани и др. на територији Србије, где су откупна предузећа »Воћар« и »Житопромет« узимала себи извештај проценат од марже намењене задружним организацијама. Знатном броју среских савеза и задруга предузеће »Житопромет« није признало трошкове око контрахирања житарица у 1948. години (нпр. задружни савези, односно земљорадничке задруге у бољевачком, тимочком, поцерском, орашачком, вршачком и другим срезовима нису добиле ни динара на име накнада трошкова контрахирања), иако им је у ту сврху био одобрен кредит. Ни за контрахирање индустријског биља нису биле, такође, одређене марже.²⁶²

С обзиром да трошкови превоза нису признавани, већ су падали на терет марже, задруге су трпеле губитке, или, да би их избегле оне су поред максималних, одобрених — јединствених цена, наплаћивале и издатке око превоза робе, што свакако није наилазило на разумевање сељака. Због тога је било случајева да су у једном срезу за један исти артикал цене биле различите. Ове разлике у ценама су нарочито погађале сиромашнија села, због чега задружна трговачка мрежа најчешће није била заинтересована за откуп пољопривредних производа.²⁶³

Велики финансијски терет у задругама представљао је огроман административни апарат службеника — паушалаца, који су редовно примали плате, бавећи се непроизводним занимањима, или не радећи ништа. Због нестручности особља, квалитет пословања је често надокнађиван квантитетом, тако да су многе земљорадничке задруге имале плаћеног председника, потпредседника, благајника, књиговођу и већи број магацинског особља (карактеристични су примери задруга у Доњем Вицову, Дреновцу, Доњој Мутници у Параћинском срезу и др.).²⁶⁴

Поред великог броја сувишног особља, у многим земљорадничким задругама извршена је неправилна систематизација послова и

²⁶²) Реферат о губицима код земљорадничких задруга и среских савеза за 1948. годину..., АС, Фонд Савеза сељачких радних задруга Србије, фасц. 6.

²⁶³) Међутим, у погледу робног промета у 1950. години, без обзира на многе тешкоће, учињен је ипак знатан напредак у односу на 1949. годину. На територији НР Србије промет робе по везаним ценама на једно индивидуално домаћинство повећао се за 24%. Осим тога, до повећаног промета индустријском робом задружне трговачке мреже дошло је и због тога што су у октобру 1950. године пребачене велике количине робе из везане трговине у слободну продају.

Упркос објективних тешкоћа (суша и смањење приноса готово свих пољопривредних производа, пораст цена сировина и производа који су се увозили, економска блокада земље) земљорадничке задруге у Србији су у 1950. години извршиле већи промет робе по везаним ценама него у претходним. Док је у 1949. години просечан промет по једном индивидуалном газдинству износио 4.593 динара, дотле је у 1950. години промет робе по везаним ценама износио 5.843 динара што значи 24,1% више него у 1949. години. — Р. Ковачевић, К. Јелишић, Организација рада земљорадничких задруга, Београд 1951, 91; Извештај Душана Мугошена Другој редовној годишњој скупштини Главног савеза земљорадничких задруга НР Србије, одржаној 22. V 1951, »Задруга«, 24. V 1951, 1—3.

²⁶⁴) О задружној трговини, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 255.

одређиване највеће плате, које се нису базирале на обиму и квалитету извршених послова. У већини земљорадничких задруга председници су имали плате које су се кретале и до 5.000 динара, а на раду нису проводили ни неколико дана месечно.²⁶⁵

Задруге које су завршиле пословање у 1948. години са успехом, углавном су то постигле развијајући локалну привреду, односно, имале разна предузећа и радионице: ресторане, кречане, циглане, ковачке радионице, прераду млека и осталих пољопривредних производа и сл.

Осим бројних губитака, у задругама су и мањкови били веома озбиљна и масовна појава.²⁶⁶ Главни узроци мањкова лежали су у недовољној и лошој контроли рада службеника од стране надлежних органа задруге (управних и контролних органа). Тако су у многим задругама констатовани мањкови услед непостојања контроле над радом благајника и лоше, или никакве евиденције. Мањкови су добрим делом проузроковани и несташницом особља и неправилном и недовољном контролом од стране руководства задруге, неуредним и неажурним књиговодствима и др. Узроци мањкова налазили су се и у давању робе на вересију од стране задружних службеника, нарочито магационера, са знањем или без знања управе задруга, а уз вересију криле су се често и друге злоупотребе магационера.

Многи службеници земљорадничких задруга упућивани су на разне фронтанске акције (организоване од стране НФ), без уредне примопредаје дужности, тј. без пописа су предавали продавнице другим лицима, што је давало повода многим злоупотребама, јер није било никаквих конкретних задужења оних лица који су на брзину преузимали магацин или благајну. »Познати су нам случајеви у срезовима: нишком, посавском, јадарском, звишском и др...«²⁶⁷

Недовољна ревизија и контрола од стране среских савеза над радом земљорадничких задруга и њихових функционера, погодовала је појави многих мањкова. Инструктори среских савеза, који су у 1948. години обилазили задруге, нису могли да уоче и да открију пропусте, недостатке и злоупотребе у задругама. Многи срески савези нису имали уопште ревизоре и, уколико их је и било, они, већином, нису имали неопходна искуства и знања за вршење ревизије земљорадничких задруга. Поред недостатка искуства, руководства среских савеза најчешће нису посвећивала ревизији задруга никакву пажњу, већ су ревизоре, којима су располагали, употребљавали, поред инструктаже, и за разне друге послове (вођење књиговодства, благајне), које су могли обављати други службеници (пример среских савеза у Варварину, Смедереву, Аранђеловцу, Босиљграду и тд).²⁶⁸

Међутим, поред ових, постојали су и објективни разлози који

²⁶⁵) Исто.

²⁶⁶) На основу обављене ревизије 318 задруга са територије Србије од стране ревизора среских савеза у периоду од јануара до јуна 1949. године установљено је да је 96 задруга пословало без мањкова одговорних службеника, док је у 222 задруге ревизија констатовала мањкове у укупној вредности од 6 милиона и 926.440 динара, за које су углавном били одговорни магационери и благајници. — Исто.

²⁶⁷) Реферат о губицима код земљорадничких задруга и среских савеза за 1948. годину... АС, Фонд Савеза сељачких радних задруга Србије, фасц. 6.

²⁶⁸) Исто.

су бесумње утицали на неповољне финансијске резултате среских савеза и земљорадничких задруга. У току 1947., а нарочито у 1948. години, они су поред дистрибуције и откупа, преузели на себе низ задатака у вези са организацијом и унапређењем пољопривредне производње и других, пратећих, делатности, што је захтевало не само ангажовање већег броја особља, већ и озбиљнија финансијска и материјална оптерећења задруга. Осим тога, многи савези и задруге нису имали на располагању особље са потребном стручном спремом, па су били принуђени да слаб квалитет надокнађују квантитетом и, на тај начин, такође, прилично повећавали своје издатке.

Неспремност задружних организација да се са успехом уклопе у нови систем робне размене и ослободе наслеђених организационих и материјалних слабости из ранијег периода, нарочито се испољавала у односима среских савеза и њихових задруга. Те слабости нарочито су се манифестовале кроз снабдевање индустријском робом и откуп пољопривредних производа.

У откупу пољопривредних производа огледале су се такође монополистичке тенденције среских савеза; земљорадничке задруге су биле обавезне да искључиво преко њих продају своје пољопривредне вишкове. Међутим, поједини савези су ишли тако далеко да су за своја предузећа обезбеђивали откуп пољопривредних производа не преко задруга већ уз помоћ разних купаца. Такве поступке савези су правдали наводном неспособношћу задруга да откупе потребне количине пољопривредних производа. Било је и савеза који су се бавили куповином ових производа не само на територији свога среза, већ су трговали са многим пословним организацијама и предузећима на подручју целе земље. На тај начин ови савези и њихова предузећа потпуно су се утапали у гресистичко пословање, не обраћајући пажњу на задруге, своје чланице. »За њих су задруге њихове чланице „пословне муштерије“ као и сви други. Ова предузећа у методу рада примењују поступак који директно руши задруге, јер, у послу, уколико га са задругама обављају, гледају да им натуре некурентну и слабију робу, да им производе преузму по нижим, нереалним ценама, да гро марже и рабат задрже за себе и сл.«²⁶⁹

Планирање потреба у индустријској роби за везану трговину вршено је углавном површно, уз одсуство неопходне сарадње државе и задружне трговачке мреже. Задруге и њихови чланови нису, скоро уопште, учествовали у одређивању обима и асортимана робе која је добијана, а која, често, није одговарала потребама потрошача. Само планирање робног промета није почивало на одговарајућој анализи вишкова пољопривредних производа који су долазили у обзир за трговину по везаним ценама. У планирању робног промета, такође, нису често обухватани они производи који су у појединим срезовима и селима били неопходни, што је изазвало незадовољство сељака и поремећај у промету у другим срезовима који су исте производе правилно планирали.

Обим испорука индустријске робе по везаној трговини био је често знатно мањи од количине откупљених и продатих пољопривредних производа, због чега су се велике количине бонова гомилале код земљорадника, (у Космајском срезу, нпр. није реализовано бонова у вредности око 15 милиона, а у Нишком срезу, само

²⁶⁹) »Задруга«, 9. IV 1952, 4.

у 1948. години, око 10 милиона динара.)²⁷⁰ »Ствара се уверење да се бонови неће моћи реализовати, да неће важити у 1950. години итд. а разни непријатељски елементи покушавају да ово користе у својој непријатељској делатности против система везане трговине. Продавнице су већином празне, сељаци сада узимају и оно што је дуго времена лежало по магацинима, као: свилени женски веш, свилене чарапе итд. Граби се свака роба ма каква она била...«²⁷¹ У таквој ситуацији земљорадници су се све теже одлучивали да своје производе продају по везаној трговини, већ су их радије износили на слободну пијацу.

У погледу требовања индустријске робе за своје задруге, срески савези се нису руководили анализом економског стања среза, куповне моћи сеоских домаћинстава, потребама задругара и проценама могућности откупа пољопривредних производа. Ту је било доста површности, произвољности, нереалности и незнања од стране појединих руководилаца среских савеза који све пољопривредни производи долазе у обзир за откуп по везаним ценама, затим, често изражених тенденција среских савеза да монополишу наруцбину, извесних артикала (пример Среског савеза у Крушевцу и др.)²⁷² и на тај начин натурају такву робу месним задругама. »Неки срески савези земљорадничких задруга схватили су да наруцбине могу извршити простим администрирањем: сести са бившим трговцем, прегледати врсту индустријске робе која се даје по везаним ценама и извршити наруцбину«.²⁷³

Послови око требовања индустријске робе и планирања откупа обично су обављани консултовањем продавца, магационера или књиговођа, а не управа месних задруга и месних задругара. »Има неких савеза који не мисле само да задрже за себе монопол наруцби него и монопол продаје. Овакви савези сматрају да месне земљорадничке задруге још »нису способне« да успешно изврше »овако крупне задатке«.²⁷⁴

Осим тога, многи задружни савези посвећивали су више пажње оснивању својих продавница него јачању сеоских задруга, подстичући чак и »конкуренцију«, што је имало за последицу да су продавнице среских савеза биле боље снабдевене робом од сеоских продавница, тако да су »сељаци морали да преваљују десетине километара и да дођу до жељене робе«.²⁷⁵ Такав однос потврђује сам, између осталог, и случај Среског савеза у Пожаревцу, који је од добијене робе у вредности од свега 7 миливна динара, док је остатак задржао у својој продавници. Док су, према томе, сеоске продавнице биле скоро празне, продавница Савеза у Пожаревцу била је претрпана свакојаком робом, од чега је само метална роба, коју су сељаци узалудно тражили у својим продавницама, била у вредности од око 4 милиона динара.²⁷⁶

У набавци индустријске робе задружна трговачка мрежа углав-

²⁷⁰) О задружној трговини, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 255.

²⁷¹) Исто.

²⁷²) »Задруга«, 12. III 1948, 1.

²⁷³) »Сељачка борба«, 11. III 1948, 1.

²⁷⁴) Исто.

²⁷⁵) »Борба«, 26. II 1948, 1.

²⁷⁶) »Борба«, 22. IV 1948, 1.

ном се оријентисала на робу намењену за везану трговину (не интересујући се за ону из слободне продаје), док се, с друге стране, осећао недостатак не само разне ситне робе, већ и многих најнеопходнијих артикала: штофа, платна, шећера, металне робе, грађе, црепа и др.

Због недовољне активности задружне трговачке мреже, асортиман робе био је врло слаб, тако да су задругари најчешће одлазили у град где су набављали потребну индустријску робу, а нарочито робу у слободној продаји. За такво стање било је и оправданих разлога, као што су, на пример, постојање дупле трговачке мреже и нелојална конкуренција државног трговачког апарата, који је отварао по селима своје продавнице (често и тамо где то није било потребно, јер промет робе није био довољан ни за једну продавницу) у које су среска предузећа најчешће слала најбољу и највише тражену робу намењену селу.

Још један од важнијих узрока слабог промета индустријском робом код земљорадничких задруга било је постојање посебних, детаљистичких продавница среских савеза у седиштима срезова, у којима су предузећа среских савеза продавала најбољу и најразноврснију робу, док су у земљорадничке задруге слала мање тражену индустријску робу и у мањим количинама. (Касније, 1951. године, ове детаљистичке продавнице биле су укинуте).

Дупла трговачка мрежа (задружна и државна), која је успостављена ради бољег снабдевања потрошача на селу имала је, у ствари, супротан ефект. Удвостручењем броја продавница, увећањем трговачког апарата компликовао се и сам начин снабдевања и трговине, што је, с друге стране, омогућило и органима власти да врше неправилну расподелу робе, ограничавајући задруге у њеној набавци. При томе, ишло се и тако далеко, да су се јављала поједина мишљења о потреби ликвидирања задружне трговине. (Због тога се у неким срезovima Србије, као нпр. у Ужичком, отпочело са предајом целокупног задружног трговачког апарата државним трговачким предузећима).²⁷⁷ Последица таквих односа било је смањење трговачке делатности задруга, броја продавница и робног промета после 1948. године. У појединим годинама промет државне мреже је био и до 2-5 пута већи, док је, с друге стране, код задружне мреже овај промет сразмерно мали. Од укупног промета робе у Југославији, земљорадничке задруге су у 1948. години²⁷⁸ имале 40%, у 1949. — 26%, а у првој половини 1950. године 21%. Слична ситуација била је и у погледу откупа и откупне мреже на селу, где се, поред задружне, формирала и државна откупна мрежа што је имало за последицу опадање промета пољопривредних производа у задругама и поскупљење манипулације откупљених производа. Осим тога, државна откупна мрежа стварала је и у среским центрима две врсте предузећа. Једна за откуп обавезних артикала, а друга за откуп слободних вишкова.

Осим ових и још многих других слабости које су карактерисале задружну трговачку мрежу у погледу робног промета, проблеми у односима између задружног и државног трговачког апарата постајали су све израженији и озбиљнији. У вези са пословима око организације откупа пољопривредних производа појавила су се — наро-

²⁷⁷) Извештај Комисије за село по питању задругарства, од 11. IV 1949, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 254.

²⁷⁸) Информација о неким нерешеним питањима задруга општег типа, 21. XII 1950, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV-1/112.

чито после стварања шире мреже државних, републичких и локалних откупних предузећа — схватања од стране појединих локалних органа народне власти да, после организовања државне, задружна откупна мрежа не треба да постоји, јер, по њиховим речима, она неће имати шта да ради, тако да се у појединим местима приступило њеној ликвидацији.²⁷⁹ С друге стране, поједини задружни радници нису схватили потребу оснивања државне откупне мреже (предузећа и откупних станица), гледајући у њој искључиво свог конкурента.

Између задруга и државних и других откупних предузећа најчешће је изостајала свака сарадња, штавише, било је доста случајева испољавана конкуренције, непријатељских ставова и разних међусобних подвала. Нису биле ретке појаве да су у појединим задругама трговачке послове водили бивши трговци, општински бележници, адвокати и др.²⁸⁰

Нерешено питање транспорта ометало је такође код многих задруга правилан развој везане трговине. Задруге су купљену робу држале у магацинима, чекајући да им се пошаљу превозна средства ради преузимања, без обзира што је најчешће била у питању лако кварљива роба. Таква ситуација добрим делом је проузрокована и недостатком самоиницијативе задругара да се искористе уобичајена превозна средства, како би се на тај начин убрзало отпремање пољопривредних производа и допремање индустријске робе.

Поред транспортних проблема, недовољан магацински простор такође је онемогућавао правилно и благовремено обављање робног промета. Осим тога, недостајала је и сарадња између задружних и трговачких предузећа у погледу ускладиштења робе. Задруге нису имале често где да сместе робу, док су, у исто време, магацини државних предузећа били празни.

Основни печат земљорадничком задругарству, у погледу организовања привредних делатности на селу, дале су, у овом периоду, задружне економије и задружни домови. Задружна економија, као облик организовања друштвене (задружне) својине над земљом и средствима за производњу, представљала је новину у земљорадничком задругарству и такву организационо-економску форму, која је требало да послужи организовању земљорадничких задруга на савременим социјалистичким принципима и њиховом превођењу у више облике задружног организовања — сељачке радне задруге. У време свог настајања задружне економије биле су замишљене као мала жаришта будућег крупног пољопривредног газдинства, као средство привлачења најнапреднијих задругара у заједичку производњу (у оквиру саме опште задруге, на бази пуне добровољности уласка у економију и унетих сопствених средстава) и њихово постепено припремање за развијеније организационе облике.

Формирању задружних економија у Србији пришло се у време реорганизације земљорадничких задруга крајем 1948. године, али је њихов број нагло порастао после Другог пленума ЦК КПЈ (јануара 1949. године). У крагујевачкој области, нпр. пре Пленума било је 10 економија, а после њега основано је још 92, у зајечарској области до

²⁷⁹) Љуба Мијатовић, О неким проблемима и задацима земљорадничких задруга у развоју социјалистичке трговине, Народно задругарство, Београд 6-7/1949, 11.

²⁸⁰) Ђуро Узелац, Земљорадничке задруге и откуп пољопривредних производа, Народно задругарство, Београд 3/1948, 40.

јануара 1949. било је 38, касније је основано још 40; у нишкој области организовано је после Пленума преко 140 економија. Порастом броја сељачких радних задруга, велики број ових економија прикључен је њима. Осим тога, у току 1949. године 47 економија је прерасло у сељачке радне задруге, тако да је крајем ове године у појединим областима НР Србије (без Косова) било 505 економија са 33.269 хектара земље:

О б л а с т	број еко- номија	укупно земље у ха	просечно зе- мље на 1 економију
1. Војводина	87	18.300	210
2. београдска	97	3.227	38
3. крагујевачка	86	6.910	80
4. нишка	167	2.263	15
5. тимочка	61	2.023	23
6. титовоужичка	7	46	6
С В Е Г А:	505	33.269	35,8²⁸¹

Према подацима из извештаја о стању задружних економија у Републици крајем 1949. године, упућеног од стране Комисије за село ЦК КПС од 15. X 1949, у НР Србији је било око 625 економија, (овде такође нису узете у обзир све области у Србији, већ само неколико као и у претходном извештају, које су имале највећи број економија), са око 26.000 хектара обрадиве земље. Број економија по областима и просечним површинама земље у њима, показују нам подаци из следеће табеле:

О б л а с т	број економија	просечна површина зем- ље на 1 економију
београдска	109	23 хектара
нишка	94	14 „
крагујевачка	84	15 „
тимочка	37	47 „
титовоужичка	21	18 „
Космет	147	15 „
Војводина	133	114 „
У К У П Н О:	625	41,75 ха²⁸²

Највећи број економија у Србији и на Космету имале су површину до 10 хектара, док је врло мали број са 50 до 100 или више хектара. У Војводини, напротив, већина економија је имала од 30 до 80 хектара, па и више.²⁸³

Земљиште за економије додељивано је земљорадничким задру-

²⁸¹) Информације о стању задружних економија концем 1949. г. у НРС без косовско-метохијске области, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 254.

²⁸²) Извештај Комисије за село ЦК СКС Комисији за село ЦК СКЈ од 15. X 1949, АС, Фонд ЦК СКС, Комисији за село, фасц. 254.

²⁸³) Исто.

гама углавном од стране месних народних одбора, махом од сеоских утрина (које су задруге разоравале и обрађивале), напуштеног земљишта и аграрног фонда неподељеног земљишта (углавном конфисковане земље народних непријатеља). Већином ово земљиште је било разбацано по мањим парцелама, што је онемогућавало његово потпуно искоришћавање и ефикасну машинску обраду. То је био један од најосновнијих разлога што се ово земљиште, дато земљорадничким задругама на располагање, често само водило у статистици као задружна економија, док је, углавном, било неискоришћено и необрађено. Оваквој ситуацији погодовала је велика оскудица у пољопривредном инвентару, машинама, алату и радној стоци.

Расцепканост земљишта, лош квалитет и недостатак основних средстава за производњу утицали су у највећој мери да задружне економије буду далеко од напредних пољопривредних газдинстава. Осим слабости материјалне природе, економијама је недостајала и неопходна помоћ партијских организација и органа народне власти, што је констатовала и Комисија за село ЦК КПС: „Партијске организације су се правилно оријентисале у окупљању те земље код земљорадничких задруга и формалном стварању економија, али даљем раду, у погледу окупљања сељака у тим економијама и њиховом организационом учвршћењу, није поклањана пажња ни од стране средских комитета у целини, па према томе ни од стране средских комисија за село. Због слабог политичког рада на објашњавању значаја економија ми имамо појаву код партијских организација, па и средских комисија за село, да образлажу како сељаци радије улазе у сељачке радне задруге него у економије. Поред слабог успеха на омасовљењу економија, партијске организације су пружиле врло малу помоћ организационом учвршћењу тих задружних економија, што је последица да ни чланови Партије нису улазили у те економије, нити су партијске организације заостривале ово питање на својим састанцима“.²⁸⁴

Партијске организације се нису довољно ангажовале на пружању помоћи задругама у организовању економија, а сама чињеница да се ни чланови Партије нису укључивали у њихов рад и да су повереништва за пољопривреду народних одбора такође врло мало водила рачуна о њима, говори томе да су економије у већини случајева биле препуштене саме себи: „Има, чак, погрешних схватања да су оне непотребне, да земљорадничке задруге треба свој рад да усмеравају искључиво на помагање приватних произвођача. Има и мишљења да не треба губити време у стварању економија, већ треба одмах масовно оснивати радне задруге. У многим крајевима где је развијању економија посвећена пажња, нпр. у Шумадији, управо су оне биле подстрек за стварање радних задруга“.²⁸⁵

Било је и таквих примера да задруге нису хтеле да приме од месних народних одбора земљиште за организовање својих економија, (што је, нпр. случај са земљорадничком задругом у Мезгрији, у Нишком срезу, која није хтела да преузме 60 хектара земљишта). С друге стране, многи народни одбори су спречавали оснивање задружних економија, са образложењем да задруге нису у стању да их обрађују,

²⁸⁴) Извештај Комисије за село ЦК КПС Комисији за село ЦК КПЈ од 15. X 1949, АС, Фонд ЦК СКС, Комисији за село, фасц. 254.

²⁸⁵) »Борба«, 26. II 1949, 3.

(случај месног НО у Зајечару који је спречио оснивање задружне економије у Халову и др.)²⁸⁶

Посебан проблем који се постављао у погледу рада задружних економија, било је питање организације послова у њима, односно, питање радне снаге. Када се говори о облицима организације рада који су, углавном, примењивани на економијама, (добровољни рад задругара, плаћање рада у форми наднице и на бази трудоана), мора се поћи од основних елемената, да је економија представљала форму организовања друштвене (задружне) својине над земљом и другим средствима за производњу, на бази заједничког, друштвеног рада задругара.

У Србији је постојао један мали број економија са сталним члановима, у које су ушла сеоска домаћинства са својом земљом, стоком и инвентаром, организујући рад и поделу прихода на бази правила сељачких радних задруга. То су били они основни елементи који су ове задружне економије највише приближавали сељачким радним задругама. Таквих економија било је 1949. године у тимочкој области (11), нишкој области (4) и др. У тимочкој области су ове економије (у Звездану и Рготини — Зајечарски срез) већ у априлу 1949. године прерасле у сељачке радне задруге, док су друге поднеле молбе за стварање СРЗ. У осталим осам економија било је учлањено 115 домаћинстава, од којих 70 сиромашних, 38 средњих и 7 богатих. Већином су у ове економије улазили сиромашни и средњи сељаци, међутим, било је и случајева да су им прилазили имућни сељаци у циљу ослобађања од разних обавеза, или шпекулантских тенденција.²⁸⁷ С друге стране, било је и случајева, као што је економија у Грлишту (Зајечарском срезу) где сељаци, услед слабе организације рада и неправилног односа чланове ове економије према осталим сељацима у селу, без обзира на добре природне услове за развој, позивајући се на слаб рад економије, нису желели да ступе у сељачку радну задругу.²⁸⁸

На нешто већем броју економија било је учлањивања домаћинства као сталних чланова, али без уношења сопствене земље и осталих средстава за производњу, са којима су задруге склапале уговоре. То су већином били сиромашни сељаци или безземљаци, који су и иначе представљали слободну радну снагу. Организација рада у овим економијама заснивала се, мада не доследно, на принципима рада у сељачким радним задругама, а приходи су дељени према радним данима (трудоанима), после одбијања одређеног процента за фондове економија.

У тимочкој области било је 28 оваквих економија, са 457 домаћинстава, у крагујевачкој 35, нишкој 9 и београдској око 40. Велики део чланова ових економија пријавио се за улазак у сељачке радне задруге, од којих само у тимочкој области из 20 економија, док су и у осталим вршене припреме за стварање радних задруга.²⁸⁹ Међутим, и на овим економијама укључена домаћинства нису била у стању да

²⁸⁶) »Задруга«, 20. XII 1948, 2.

²⁸⁷) Извештај Комисије за село ЦК КПС од 15. X 1949, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село фасц. 254.

²⁸⁸) Информација о стању задружних економија концем 1949. године у НРС, без косовско-метохијске области, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 254.

²⁸⁹) Извештај комисије за село ЦК КПС од 15. X 1949, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 254.

у току сезоне обаве све неопходне послове, тако да је повремено коришћена и помоћ масовних организација и плаћена (у виду надница) радна снага.

Проблем слабог ангажовања партијских организација на организационом сређивању и омасовљењу ових економија са новим члановима и уласком чланова Партије у економије потврђује и следећих неколико карактеристичних примера из 1949. године: У селима београдске области у којима су постојале економије, од 1079 чланова Партије, само 129 је било укључено у рад економија, од којих се већи број налазио у управама земљорадничких задруга. „Ово је свакако једна од озбиљних смитњи зашто ове економије нису дале боље резултате и зашто до сада нису прерасле у СРЗ. Примера ради, наводимо случај у Срезу ресавском где у селу Седларима има економија са 13 домаћинстава, а у селу партијска организација броји 25 чланова, од којих је само 5 са председником земљорадничке задруге ступило у економију. Када се поставило питање сељачке радне задруге, само су се два члана изјаснила за улазак у задругу од укупно 25 у селу. Сам председник задруге одбио је да ступи у сељачку радну задругу, услед чега није ни дошло до њеног стварања у овом селу”.²⁹⁰

У осталим економијама, које нису радиле на принципима сељачких радних задруга,²⁹¹ обрада земље обављала се или добровољним радом задругара, или путем најамне радне снаге. Најчешће је земља на овим економијама била слабо обрађивана, са слабијим приносима него код приватника, представљајући тако неугледна и скоро запуштена имања. Било је и случајева да су задруге давале земљиште економијама у закуп (пример неких економија у Ваљевском и Посавском срезу и нишкој области).²⁹²

Иако су замишљене као напредна задружна газдинства, организована на принципу друштвене својине над средствима за производњу и колективног рада, која ће, природним путем, кад достигне одговарајући ниво организованости, прећи у више задружне облике — сељачке радне задруге, задружне економије су се претвориле у своју супротност. Осим извесног броја оних економија које су се у време убрзане колективизације (1949. и 1950. године) преоријентисале на сељачке радне задруге и малог броја економија које су у производњи пољопривредних вишкова давале, мање-више, успешније резултате,²⁹³ највећи број представљао, такорећи, запуштене земљишне површи-

²⁹⁰) Информација о стању задружних економија концем 1949. године у НРС, без косовско-метохијске области, АС, Фонд СКС, Комисија за село, фасц. 254.

²⁹¹) У београдској области од 97 економија 28 је радило на принципима рада у СРЗ (примери села Башин у јасеновачком срезу, Скобаљу — моравски срез, Гроцка — београдски срез и др.) у крагујевачкој области на принципу СРЗ радило је 27 економија. Најбоље успехе постигао је трстенички срез. У Прањанима (таковски срез) захваљујући добром раду економије и правилном односу партијске организације по овом питању, за СРЗ се јавило 104 домаћинстава. У нишкој области само 5 економија је радило на принципима СРЗ. — Исто.

²⁹²) Ссто.

²⁹³) Пример задруге у селу Праћина (светозаревачки срез), где су сељаци разорали ледину и посејали на њој шећерну репу. Захваљујући доброј обради већ у првој години су постигли висок принос са свог пољопривредног добра, од чега су имали приход од око 1,600.000 динара. Овим новцем су увели електричну струју у село. — »Борба«, 8. V 1948, 2.

не, које су се само у задружним статистикама третирали као економије. Таква ситуација била је најчешће последица лоше организације рада, недовољног интересовања задружних управа за развита економија, недостатка неопходних материјалних услова, као и често преоштрог задуживања економија са разним обавезним откупима и другим давањима.

Једна од најкрупнијих и најзначајнијих акција не само у задружном покрету и у погледу даљег развоја и омасовљења земљорадничког задругарства, већ и на доиста ширем друштвено-економском плану преображаја пољопривреде, представљала је изградња задружних домова, као друштвено-политичких, економских и културних центара на селу.

Подизање задружних домова имало је, пре свега, велики политички и економски значај за развита е земљорадничког задругарства и, уопште, организовање привредне делатности на селу. У току спровођења ове акције 1948. године, за коју је дата иницијатива крајем 1947. године извршена је широка мобилизација сеоског становништва, друштвено-политичких организација (Народног фронта, Народне омладине, АФЖ), на добровољној основи, путем масовног учествовања фронтонских бригада. Изградња задружних домова представљала је, наиме, једну од најмасовнијих акција на селу у периоду „прве петолетке“, јер су се у њој први пут у таквој мери и на добровољној основи ангажовали сви друштвено-политички фактори, почев од друштвене заједнице, преко органа народне власти, партијских организација, масовних друштвених организација, до самог сеоског становништва. Она је представљала једну од највећих добровољних радних акција, не само по броју учесника и обиму радова, већ и по улози и значају домова у економском развоју села.

У овој акцији масовно су учествовале организације Народног фронта, заједно са омладинским организацијама и АФЖ-ом, не само преко својих радних бригада, већ и ангажовањем читавих села и њиховог становништва. Народни фронт Србије, заједно са омладинским организацијом и АФЖ-ом, основао је до 20. маја 1948. године 964 радне бригаде и 533 помоћне чете, у којима је било окупљено 151.819 људи.²⁹¹ У периоду од 1. јануара до 30. јула 1949. године на изградњи задружних домова дата су 311.662 добровољна радна часа са колским запрегама и 3.996.638 часова фронтонских бригада.²⁹² Добровољна радна снага коришћена је око прибављања локалног материјала (камена, песка, креча, сече и привлачења грађе, цигле) и учешћем на радовима око саме изградње, као помоћна радна снага.

Значајну материјалну и финансијску помоћ задружним организацијама у подизању домова пружала је држава у виду дугорочних кредита и неопходног грађевинског материјала (који се није могао набавити из локалних извора). Земљорадничке задруге, које су пре изградње домова, биле најчешће смештене у неугледним сеоским дућанима, приватним кућама, „којекаквим ћумезима у којима сем тезге није могло скоро више ништа да стане“, па чак и школама (нпр. у селима ваљевског среза: Колешици, Жабарима, Дружетићу, Леско-

²⁹¹ »Борба«, 13. V 1948, 1.

²⁹² Извештај Комисије за село ЦК КПС Комисији за село ЦК КПЈ, бр. 10791/49, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 254.

вици и другим)²⁹⁶ почеле су већ у 1948. години да се усељавају у лепе задружне зграде, што је, поред материјалног побољшања услова за рад задруга, допринело и подизању угледа задружних организација.

Као центри привредног и културног живота села и значајан материјални ослонац земљорадничком задругарству, задружни домови су представљали читав комплекс зграда које је требало да служе многобројним потребама села. Економски део зграда састојао се из низа просторија за смештај задружних продавница, њихових помоћних магацина, магацина и подрума за смештај пољопривредних производа, просторија за кредитно и штедно пословање, разних радионица, подрума за вино, магацина за жито, сушара, пекара, месара, просторија за смештај пољопривредних машина и алата итд. Други део зграда задружних домова требало је да служи задовољењу друштвених и културних потреба села: сале за одржавање скупштина и седница, приредби, позоришних и биоскопских представа, просторије за библиотеке, читаонице и др.

У акцији око изградње задружних домова, која је отпочела 1948. године, било је планирано да се до краја 1949. године у земљи изгради 4.000 домова.²⁹⁷ Од тога броја предвиђено је да се у НР Србији подигне 1.600 (у самој Србији 1.201, Војводини 225 и Космету 174).²⁹⁸ Већ до средине 1949. године у Србији је била завршена изградња 446 домова, на 532 објекта су подигнута приземља и спратови, 221 је био у фази зидања, а за 19 су били ископани темељи.²⁹⁹ У изградњи домова истицали су се поједини срезови који су подизали већи број објеката него што је првобитно планом било предвиђено: у Ваљевском срезу нпр. планирано је 26 домова, а градило се 28; у Зајечарском срезу планирано је 25, а градила су се 42 дома; у Бујановачком срезу, без обзира на 15 планираних, градило се 17 домова итд.³⁰⁰

Захваљујући масовној и озбиљно схваћеној ситуацији, запажене резултате у изградњи задружних домова показали су у 1949. години следећи срезови: Крагујевачки, Књажевачки (где су грађена 42 дома, од којих 17 ван плана), Трстенички (где су од 22 планирана потпуно завршена 3 дома, 13 је било у завршној фази, на 6 су се зидали спратови), Таковски (где су од планираних 14 потпуно завршена 2, а на 10 објеката изводили су се завршни радови) и др.³⁰¹ Оваквих и сличних примера остварења и пребацивања планова изградње задружних домова било је много у Србији, међутим, ова значајна акција није се одвијала свуда са подједнаким успехом. „У читавој Републици још није почело да се гради више од 13% планом предвиђеног броја задружних домова. У Ариљском срезу, нпр. од укупно 8 предвиђених домова радови нису почели још ни на једном. У Пожаревачком срезу, у коме по плану треба да се подигне 11 домова, није почела изградња ни једног, а у Нишком срезу не ради се на 25 од предвиђених 28 домова.³⁰² У многим срезovima Србије ни у току 1949. године нису

²⁹⁶) »Задруга«, 16. I 1948, 3.

²⁹⁷) »Борба«, 23. II 1949, 3.

²⁹⁸) О изградњи задружних домова, Реферат са састанка организационо-инструкторског одељења ЦК КПС, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 38.

²⁹⁹) »Борба«, 14. V 1949, 6.

³⁰⁰) »Задруга«, 7. VIII 1948, 2.

³⁰¹) »Борба«, 14. V 1949, 6.

³⁰²) »Задруга«, 7. VIII 1948, 2.

³⁰³) »Борба«, 14. V 1949, 6.

почели радови на изградњи планираних задружних домова (трстеничком, штавичком, лепеничком и другим).³⁰³

У поређењу са 1948. годином, темпо изградње задружних домова средином 1949. године почео је да опада, што је било проузроковано низом потешкоћа, углавном објективне природе (недостатком неопходног грађевинског материјала, стручне радне снаге и др.) и оријентацијом, у првом реду, на друге, важније привредне објекте и економске проблеме.

Величина и опремљеност задружних домова у Србији зависили су, углавном, од привредне развијености одговарајућих подручја, карактера и развијености задружних организација и њихових економских могућности да се у овој акцији ослоне највише на сопствена материјална и финансијска средства.³⁰⁴ „Колико је изградња задружних домова постала ствар задругара и у првом реду њихова акција, најбоље показује чињеница да су многи од њих бесплатно уступили своју земљу за изградњу домова, давали грађу из својих забрана, прилоге у животним намирницама и новцу и примали на себе личне обавезе“.³⁰⁵

Обзиром да су материјална и финансијска средства, која је држава давала задругама преко среских савеза, била веома ограничена и недовољна за изградњу домова, оне су се, углавном, морале ослањати на сопствена средства и локалне изворе грађевинског материјала.³⁰⁶ (Тако је нпр. Срески савез у Врању са својим задругама обезбедио за изградњу планирана 22 дома 7.450 кубика камена, 800 кубика грађе, 530.000 цигала и другог материјала из локалних извора).³⁰⁷ На овај начин у Србији је до 10. априла 1948. године било обезбеђено 66,4% камена, 48,8% грађе и отприлике половина од предвиђених количина креча, песка и шљунка.³⁰⁸

Акцију на изградњи задружних домова отежавали су недостатак стручне радне снаге и као што је већ речено, оскудица у грађевинском материјалу и превозним средствима (што је, свакако, неповољно утицало на крајње резултате ове акције). Овакву ситуацију заостриле су још и непредвиђене тешкоће, настале као последица економске блокаде земље, јер су се велике количине грађевинског материјала и добар део транспортних средстава, који су били одређени

³⁰⁴) Због тога имамо случајева да су у појединим селима грађени изузетно велики, модерни и добро опремљени објекти, који су пружали максималне услове за развој свих делатности (економских, политичких и културних), док су на другој страни подизане мале и скромне зграде које су једва успевале да задовоље основне потребе задружних организација, (често су то биле само продавнице, са по неким пратећим објектом, магацинима, зградама за смештај радионица, пољопривредних машина и алата, стоке итд.).

³⁰⁵) »Борба«, 29. III 1948.

³⁰⁶) Карактеристичне примере ослањања искључиво на сопствена средства пружају нам следеће задруге: задруга у Јунковцу, у орашачком срезу, подигла је свој дом не користећи уопште кредит, захваљујући улагању сопствених новчаних средстава зарађеним одржавањем приредби преко зиме, добровољним радом, заменом својих пољопривредних производа за градњу и тд. Мало село Прогоревци, у истом крају, подигло је свој дом на сличан начин. Таквих примера било је доста. — »Борба«, 4. I 1948, 3.

³⁰⁷) »Задруга«, 23. I 1948, 1.

³⁰⁸) »Борба«, 13. V 1948, 1.

за извођење радова на задружним домовима, морали употребити за извршење других, приоритетнијих задатака.

У закључку о развоју земљорадничких задруга општег типа у току административног управљања, могу се констатовати следећи основни моменти: на почетку овог периода уочљив је снажан бројни пораст ових задруга, њиховог чланства и њихових привредних и других активности, које су првенствено долазиле до изражаја у сфери робног промета. Пред крај овог периода јавља се тенденција форсирања сељачких радних задруга као основног организационог облика социјалистичке реконструкције, на рачун опште задруге, чији се рад на терену занемарује и запоставља. Општа задруга се ограничава на своје дотле најразвијеније функције (из области робног промета, занемарујући, при том, продају пољопривредних производа). Овде се, међутим, намеће чињеница, да, за већи развој осталих функција овог задружног облика, пре свега у области пољопривредне производње, још нису постојали сви неопходни услови, нарочито јача материјална основа. Тако је општа земљорадничка задруга кроз цело ово раздобље у највећем броју случајева остала у набавно-продајној фази свог развоја, представљајући у суштини само трговачку организацију села.

4. Запостављање општих земљорадничких задруга као примарног облика реконструкције пољопривреде

На почетку 1949. године долази до значајног преокрета у политици према земљорадничком задругарству уопште. Дотадашњи задружни план, који се заснивао на третирању земљорадничке задруге општег типа као основе реконструкције пољопривреде и најкраћег пута у изградњи социјалистичких друштвено-економских односа на селу, претрпео је значајне измене.

До одступања од основне линије задружног плана дошло је у току 1949/50. године, праћеног запостављањем и стагнацијом нижих задружних облика — опште земљорадничке задруге и оријентацијом на сељачке радне задруге, као примаран облик социјалистичке реконструкције пољопривреде, иако оне, у то време, и с обзиром на своју организациону форму (са неким израженим елементима колхоза), нису имале неопходне услове да то постану.

Масовно оснивање сељачких радних задруга током 1949. и почетком 1950. године скренуло је пажњу државних органа, задружних и партијских радника на терену са општих земљорадничких задруга на сељачке радне задруге. У таквој ситуацији настајале су разне теорије, које су се, углавном, сводиле на тумачењу општих задруга као превазиђених и преживелих организација и нижих облика, које своје место треба да уступе „вишим“, „најсоцијалистичкијим“ задружним облицима. Такви ставови доводили су до запостављања рада општих земљорадничких задруга и њихових средњих савеза, што је, опет, поред других узрока, водило њиховој стагнацији (током 1950. и 1951. године) у даљем развоју и знатном опадању њиховог броја.

Представу о таквом стању у земљорадничком задругарству можемо стећи донекле и на основу записника са Саветовања републичких комисија за село, одржаног 6. II 1950. године: „... Стање у земљорадничким задругама је прилично очајно и што се тиче улоге коју оне имају по питању пословања. Преовлађује мишљење да су земљорадничке задруге извршиле своју улогу и да су сада сувишне.

Имали смо предлога да би и трговину требало да преузму сељачке радне задруге. У задругама је врло лош састав људи, јављају се крађе, проневере, мањкови. . . Ми смо земљорадничку задругу прилично демобилисали. Ако партијска организација не измени своје гледање на те задруге, оне не могу извршити своју функцију. . .³⁰⁹

У погледу улоге општих задруга у области размене — трговине и откупа, било је такође схватања да су државна трговачка и откупна предузећа више социјалистичка од задружних организација. У односу према овим задругама, њиховој улози и месту у задружном покрету и у партијским редовима,³¹⁰ код органа власти, па и у појединим руководствомима диференцирала су се два основна схватања. Једна група сматрала је да земљорадничке задруге општег типа у протеклом периоду, а нарочито у 1948. и 1950. години „нису показале животну самосталност“, гледајући на среске савезе и земљорадничке задруге као на установе које одумиру и „које треба што пре ликвидирати“. „Ови другови сматрају да су и до сада земљорадничке задруге одржаване на вештачкој основи и све недостатке, како у разграђивању производње, тако и у трговини, откупу и другим пословима, у погледу губитака и малверзација, приписују искључиво земљорадничким задругама као форми организације која је своје преживела“.³¹¹

Друга група партијских кадрова и државних органа и организација имала је сасвим супротан став, сматрајући да су недостаци који су се у протеклом периоду испојили код задруга општег типа у првом реду последица неправилног односа према овим задругама,³¹² који се у пракси углавном манифестовао у све више израженој појави развлачења и одузимања имовине задруга и задружног савеза, одузимању задружних зграда и, уопште, инвентара, кадрова, предузећа, радионица и др. тј. свега оног што је било потребно појединим органима народне власти и државној трговачкој мрежи и др.³¹³ Економије земљорадничких задруга, чија је земља потицала делом из аграрног фонда или су је унели задругари, припајане су сељачким радним задругама, често без сагласности самих задругара, без обзира на то да ли су ове задруге биле организационо и економски јаке, што би гарантовало њихов даљи развој. Овако шаблонским и механичким укључивањем у радне задруге, већина економија је била растурена, а задругари су, при том, најчешће иступали за њих.

Недемократичан однос и непоштовање права задругара од стране органа власти огледало се најчешће у смењивању и постављању председника земљорадничких задруга и среских задружних савеза без сагласности задругара, затим спајању низа земљорадничких задруга

³⁰⁹) Записник са Саветовања по питању рада Комисија за село, одржаног 6. II 1950, А ЦК СКЈ, Фонд Комисије за село, XV — 1/28.

³¹⁰) Запостављање општих земљорадничких задруга које је било изражено у ставовима једног дела партијског кадра и чланства на терену, представљало је, заправо, одступање од генералне линије Партије према овом задружном облику. Наиме, ни одлуке Другог пленума ЦК КПЈ, иначе преломне за задружни покрет, нису значиле прелазак на неку нову етапу у којој би престао или битно ослабио значај општих земљорадничких задруга.

³¹¹) Информација о неким нерешеним питањима задруга општег типа, од 21. XII 1950, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV—1/112.

³¹²) Исто.

³¹³) Исто.

по наређењу среских народних одбора, узимању најспособнијих кадрова (посебно књиговођа и ревизора),³¹⁴ ограничавању задружне трговине и оријентацији углавном само на набавку монополских артикала, а, с друге стране, забрањивању појединим задругама да се баве откупом пољопривредних производа, итд.

На многим задружним скупштинама представници власти, па и партијски функционери, натурали су поједине личности за руководиоце задруга, против жеље већине задругара. Овакви поступци у кршењу слободног избора задружног руководства од стране задругара узимали су и такве размере да у појединим задругама руководиоци нису били бирани, већ једноставно именовани од стране органа народне власти. „Скоро у свим задружним организацијама одређено је било своједобно као по неком шаблону да задружне организације морају имати од народних власти и Партије прописан број службеника, без обзира да ли је у дотичној задружној организацији тај број службеника потребан и без обзира на чињеницу што ће то теретити издатке непотребним износима”.³¹⁵ Органи власти су, осим тога, незаконито и често без икакве економске потребе, натурали задругама и среским савезима обављање појединих послова, што су чиниле и државна привредна предузећа, уз помоћ органа власти, у области трговине. (Обично сви ти послови завршавали су се са губитком). „Код промета индустријске робе задружне организације су морале да преузимају и такву робу, иако су знале да ће на њој имати губитака. Ово им је натурано и путем власти предавано од стране органа разних министарстава и органа месних одбора. Често су задружне организације морале куповати извесну индустријску робу која им није била потребна, пошто су државна трговачка предузећа условљавала продају курентне робе са куповином некурентне робе”.³¹⁶

Користећи свој монополистички положај у трговини државна трговачка предузећа су редовно закидала задругама на маржи и рибату. Задружне организације су нарочито лоше пролазиле код откупа пољопривредних производа, јер су, по наређењу власти, морале да врше обавезан откуп за рачун државних предузећа као њихови комисионари.³¹⁷

Многе послове из области локалне привреде које су поједине задруге успешно развијале, одузимали су им органи власти, предајући их државним предузећима, док је, с друге стране, задругама наређивано да од ових преузму и наставе рад у погонима који су се претходно показали непродуктивним и нерентабилним. Појединим представници месних власти директно су наређивали управама задруга, или непосредно њиховим службеницима које послове и на који начин треба обављати.³¹⁸

Због неправилног односа органа власти и државних трговачких предузећа према општим задругама (незаконито уплитање у пословање задругом, одузимање задружне имовине, кадрова, надређен и наредбодаван став и др.) и лошег газдовања задружном имовином од стране задружних руководства и задружних службеника, задругари

³¹⁴) Исто.

³¹⁵) Извештај о земљорадничким задругама општег типа, од 9. VII 1951. АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 260.

³¹⁶) Исто.

³¹⁷) Исто.

³¹⁸) Исто.

су у великој мери губили поверење у ове задруге, не интересујући се за њихову судбину. Ова незаинтересованост се манифестовала, између осталог, и у томе што су задругари нерадо учествовали у повећању задружних финансијских средстава (удела, улога на штедњу и др.), док су у продаји својих пољопривредних производа заобилазили задруге.³¹⁹ Препуштене саме себи, опште задруге су у већини случајева животариле бавећи се искључиво набавком и продајом неких индустријских артикала, откупом одређених пољопривредних производа (у знатно мањој мери него раније) и нешто мало, прерађивачком делатношћу и занатством. Што се тиче пољопривредне производње, она практично није ни постојала у задругама; одбори за пољопривредну делатност уопште нису функционисали.

Са појавом запостављања опште земљорадничке задруге исту судбину доживљавају и срески задружни савези, штавише, ова друга претходи првој појави. У свом развоју срески савези нису успели да се одвоје и превазиђу личне интересе и прерасту у више задружне организације, са задатком, пре свега, да раде на развијању и јачању основне задружне организације — земљорадничке задруге. Питање развоја задруга, јачања и унапређења њихове делатности, срески савези нису узимали као свој основни задатак, већ су рад и просперитет својих привредних предузећа стављали у први план и кроз интересе тих предузећа одређивали свој однос према задругама. Овакав начин рада претварао је среске савезе у самосталне бирократске организације, које не само да нису помагале, већ су, напротив, кочиле развој задруга. Они су се врло често претварали у искључиво трговачке организације, „трговали су свим и свачим, набављали робу преко пакупаца из редова шпекуланата, заобилазећи задруге под изговором да оне нису способне за трговину. Ово је потицало отуда што су савези и њихова предузећа имали гломазан бирократски апарат, који је био веома скуп и који се издржавао углавном од зарада својих предузећа”.³²⁰

Монополистички положај савеза у трговини имао је експлоататорски карактер према задругама, јер су предузећа среских савеза наметала робу задругама по диктираној цени и маржи и често им бранила да се у робном промету повезују са другим предузећима, осим са њима.

Систем руковођења у среским савезима био је потпуно недемократски, председник се претварао у самосталног руководиоца, а скупштине и управни одбори савеза претварале су се у формална руководећа тела, сазивана само да би потврдила већ обављене послове и донете одлуке од стране председника.³²¹ На тај начин руковођење бирократског апарата у савезима добијало је неку лажну демократску форму. Управни и контролни одбори појединих задруга на тај начин постајали су само репрезентативна, а не руководећа радна тела задруга.

Бринући се све више о личним материјалним интересима, срески савези су све мање представљали руководства земљорадничких

³¹⁹) Извештај са обиласка румског и сремскомитровачког среза по питању задругарства, од 10. VI 1951, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 256.

³²⁰) Нешто о среским савезима, Извештај из 1951. године, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 260.

³²¹) Исто.

задруга, губећи на тај начин карактер свих задружних организација. Осим тога, таквој ситуацији је погодовала још увек неразграниченост надлежности органа власти и задружних руководства у односу на задруге. Недовољна брига за рад среских савеза³²² земљорадничких задруга долазила је и отуда, што су постојала још два органа која су имала задатак да се брину о пољопривреди и задругарству: повереништво за пољопривреду среских народних одбора и фонд за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде.

Након укидања машинско-тракторских станица (1949. године) и предаје средстава за производњу (трактора и других машина и справа) на руковање и управљање непосредним произвођачима — сељачким радним задругама и државним пољопривредним добрима, основани су фондови за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде, преко којих су дата средства за производњу задругама и преко којих је држава улагала крупне инвестиције у газдинства сељачких радних задруга. Несумњиво је да су фондови, као посебно удружење сељачких радних задруга са циљем да се преко њих врше инвестиције државе у задругарству, одиграли значајну улогу у организовању и учвршћивању ових задруга, али је њихово постојање имало и негативних последица у развоју и пословању задружних организација. Постојање два руководећа тла: фондова за механизацију, као руководства сељачких радних задруга и среских савеза, као руководећих органа земљорадничких задруга општег типа, значило је, у ствари, нарушавање јединства задружног покрета. Оваква подела надлежности над појединим облицима земљорадничког задругарства, с једне стране, и све очигледније слабљење и запостављање среских савеза, као руководећих органа општих земљорадничких задруга, с друге стране, представљали су непосредан израз оријентације задружне политике у правцу убрзане колективизације.

Такав однос према среским савезима имао је за последицу њихово свођење, углавном, на бригу о трговачком пословању општих земљорадничких задруга и њихово снабдевање индустријском робом. Поред тога, руковање радом среских савеза пребачено је на Министарства трговине и снабдевања, односно на њихова повереништва при среским народним одборима. То је доводило до одузимања среским савезима инструкторских и контролно-ревизорских кадрова, а у неким случајевима и до развлачења њихове имовине и ликвидације њихових привредних предузећа. Све ово се, наравно, негативно одразило на опште земљорадничке задруге и довело до низа слабости у њиховом развоју и њиховог потцењивања као социјалистичких организација.

Неправилно схватање улоге ових задруга од стране органа власти и негативан однос према њима водили су, са друге стране, претварању монопола државе у промету одређеним пољопривредним производима (житарицама, стоком и сл.) у свеопшти монопол појединих трговачких и откупних предузећа у односу на опште земљорадничке задруге, при откупу оних пољопривредних производа који нису пот-

³²²⁾ »Срески савези били су подређени час повереништву за пољопривреду (НО-а), а час повереништву за трговину или набавке, или пак свима истовремено по појединим гранама. Међутим, нико се није озбиљно старао о правилном раду и развоју савеза«. — Информација о неким нерешеним питањима задруга општег типа, 21. XII 1950, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/112.

падали под обавезан откуп, па и слободних вишкова производа обавезног откупа.

Монополски положај среских откупних предузећа доводио је до читавог низа негативних последица. Пре свега, она су бирократизовала своју привредну делатност, ограничавајући је само на извршење плана и то углавном, административним путем. Знатне количине производа остајале су неоткупљене, јер предузећа нису била у стању да их преузму и благовремено изнесу на тржиште, због чега су често пропадале велике количине производа и код самих сељачких радних задруга. Уколико би се на територији њиховог среза појавило друго државно или задружно предузеће (опште земљорадничка задруга) као купац, па и онда када је било у питању предузеће извозног карактера, среска предузећа онемогућавала су овима да откупе чак и оне производе који су већ дуже времена стајали и које ни она до тада нису хтела да откупе.¹²³

За рад и развитак општих земљорадничких задруга нарочито је била штетна тенденција њиховог претварања у најобичније накупце или комисионаре среских, државних или задружних привредних предузећа. У том случају среска предузећа су најчешће узимала већи део марже, мада се целокупна њихова делатност сводила само на склапање уговора, тј. на „посредништво“ између задруга и потрошача. То је, на другој страни, доводило до бежања задруга од послова, односно до појаве њихове бирократизације и знатних пословних губитака.

Опште земљорадничке задруге су ушле у пословну 1950. годину са веома тешким финансијским стањем које је углавном било резултат рада из претходне и ранијих година. Велики пословни губици код задруга имали су углавном следеће разлоге:

1. Ограничено пословање система везаних цена, отварање дупле трговачке мреже на селу, ограничења у кредитном погледу, често велике залихе некурентне робе итд.¹²⁴ проузроковале су огромне материјалне и финансијске тешкоће у задругама. Поред тога, задруге су се слабо и често нерентабилно бавиле другим привредним делатностима, што је такође отежавало њихово и онако слабо материјално-финансијско стање.

2. Провизија (рабати и марже), коју су задруге добијале с обзиром на своје учешће у робном промету, најчешће није била довољна да покрије чак ни транспортне трошкове, а да се не говори још и о покрићу осталих режија и евентуалној заради задруга у виду

¹²³) Љубомир Вељковић, За правилан однос према општим земљорадничким задругама, Народна држава, Београд 5/1950, 6.

¹²⁴) Код задружне трговачке мреже крајем 1950. године налазиле су се велике количине некурентне индустријске робе. До њеног нагомилвања долазило је, поред већ изнетих разлога, услед дистрибутивног начина пословања у трговини, јер су задруге најчешће морале презимати од државних трговачких предузећа и среских савеза сву робу, без обзира на то да ли она одговара потребама села или не. На тај начин замрзавана су обртна средства, што се опет, одражавало на целокупни промет робе задруга и на њихово финансијско пословање. Гомилање непотребне робе у задружним магацинима добрим делом било је и последица неправилног односа среских савеза који су набављали и натурали својим чланицама и такву робу која њима није била неопходна. — Извештај Душана Мугоше на Другој редовној годишњој скупштини Главног Савеза земљорадничких задруга НР Србије, одржаној 22. V 1951, »Задруга«, 24. V 1951, 1—3.

чисте добити, које би се употребиле као појачање сопствених финансијских средстава. На већем броју артикала (со, шећер, петролеј и друга гломазна роба), задруге су имале редовно губитке, тако да су скоро избегавале посао са овим и сличним артиклима.

3. Велике **режије** представљале су за задруге несразмерно оптерећење у односу на промет и остварене рабате и марже. Велики број особља, у највећем броју случајева потпуно нестручно — са најминималнијим ефектом рада, велике плате, као и остали високи издаци нису могли бити покривени из прихода које су задруге остваривале.

Поред ових основних узрока који су имали директног утицаја на финансијске резултате нарочито у 1949. и 1950. години, постојао је и читав низ других: доста слаба и непотпуна организација целокупног пословања задруга, недостатак контроле како од стране самих задруга, тако и од стране надлежних ревизијских органа, огромне суме замрзнутих средстава, слабо или никакво кажњавање криваца који су проузроковали мањкове и крађе, нерационално коришћење сопствених и туђих средстава итд. који су имали такође видног удела у појави пословних губитака.

Једно од најболнијих питања код општих земљорадничких задруга био је проблем великих мањкова, који су се систематски јављали у њиховом пословању.³²⁵ Анализом порекла ових мањкова долазимо до закључка да су они углавном потицали из два основна разлога.

1. Ревизијска служба у задружним организацијама била је изузетно слаба и неефикасна. Број ревизора и инструктора према броју задруга показивао је веома неповољан однос. Питању развоја ревизионе службе није се поклањала довољна пажња нити се настојало да се у процесу њеног унапређења учини и најмањи корак. Осим тога, већина ревизора претежно се бавила исправљањем недостатака у финансијско-књиговодственом пословању, не разумевајући своје основне задатке у откривању недостатака пословања задруга, руковања имовином, сузбијања пробијања платног фонда, пораста режија итд. Потпуно изостајање ревизије у задругама давало је повода многим службеницима и задружним функционерима да њене недостатке обилно користе у личне материјалне сврхе.³²⁶

³²⁵) Информација настала на основу обиласка задруга у шест срезова у НРС (пожаревачком, рамском, зајечарском, парафинском, румском и сремско-митровачком), од 24. јула 1951. године, показују нам између осталог, и велике мањкове у задругама ових срезова који су постајали масовна појава, утолико пре што су се на руководним местима у задругама често налазили слаби кадрови. Навешћемо неколико примера: У парафинском срезу, од 26 земљорадничких задруга у 20 постоје мањкови од 969.500 динара. Мањкови у рамском срезу за 1950. г. су износили 1.062.000 динара, где би се, да је извршена ревизија, ова цифра знатно повећала; мањкови у пожаревачком срезу износили су 1.447.000 динара. У осам задруга овог среза, где је извршена ревизија, констатована је крађа у вредности од 439.000 динара. — Информација написана на основу обиласка шест срезова, 24. VII 1951, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 255.

³²⁶) Код многих задруга није уопште вршена ревизија. Она се није обављала по извесном плану, већ су ревизори слати тамо где се појаве крађе, због чега су ревизије уствари, биле непланске, непотпуне и обављане на брзину. Ревизоре су на терен више слала тужилаштва, повереништва унутрашњих послова и судови него срески савези. »Карактеристично је да судови и тужилаштва у срезovima румском, митровачком, пожаревачком и рамском не верују налазима задружних ревизора који су правилно констатовали мањкове у новцу, него захтевају сведоке који су видели крађу, као и спецификацију украдене робе«. — Исто.

2. Други важан момент који је утицао на учестале и повећане мањкове у задругама, било је некажњавање криваца; ако су и откривани они нису позивани благовремено на одговорност па чак ни кажњавани. Уколико је и долазило до кажњавања, казне су биле благе и као такве нису имале карактер поправних мера.

Поред тзв. субјективних фактора, о којима смо досад углавном говорили, било је и низ објективних тешкоћа које су довеле 1949 — 1951. године до стагнације у развиту и опадања броја општих земљорадничких задруга. Ове тешкоће највише су произишле из система административног привређивања (обавезан откуп скоро свих пољопривредних производа, рационирано снабдевање, везана трговина и дистрибуција индустријске робе, дистрибутивни планови, ограничење у куповини пољопривредних машина итд), као и централистичко-административног руковођења, како у задружним организацијама, тако и од стране органа власти и појединих нижих органа државне управе према задругама. То се манифестовало на разне начине: отежавањем, па чак и ометањем рада земљорадничких задруга, у првом реду од стране трговачких органа; поједини органи државне управе обављали су извесне послове у вези са задругама служећи се административним и незаконитим путем (што се огледало кроз натурање извесних послова задругама, или постављање захтева да опште задруге плаћају државним предузећима одређени проценат за извршени откуп на територији среза и др.); затим, долазило је до масовних појава незаконитог одузимања задружне имовине, кадрова и сл, против којих се задружне организације нису (нису ни могле) увек довољно бориле.

С друге стране, стварање и брз пораст сељачких радних задруга утицао је на формирање мишљења да је социјалистички преображај села најбржи и једино могућ преко ових задруга, што је такође доводило до запостављања општих на рачун радних задруга. „То је још више гурнуло у позадину опште земљорадничке задруге, тако да се њихов велики број свео на мале дућанчиће за које сељаци нису имали много интереса и само су вештачки одржавани као закупци или агентуре државне трговачке мреже за исплату бонова и дистрибуцију индустријске робе из везане трговине“.³²⁷ Нови систем робне размене који ће уследити током 1951. и 1952. године, увођењем низа мера (укидање обавезног откупа, везане трговине, дистрибуције индустријске робе и др.) омогућиће поново оживљавање трговине општих земљорадничких задруга.

КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ПОЉОПРИВРЕДИ

1. Улога и значај сељачких радних задруга у периоду колективизације

Настанку и спровођењу колективизације у пољопривреди претходили су одговарајући економско-политички услови, са чијим основним елементима смо се упознали у првом поглављу друге главе. Обзиром на те услове сељачка радна задруга као организациона форма, по свом карактеру, унутрашњој организацији, начину пословања, сво-

³²⁷) Мијалко Тодоровић, О развиту и задацима земљорадничког задругарства, реферат на Првој савезној конференцији сељака — задругара, 1. марта 1949. године, Наордно задругарство, Београд 3/1949, 17.

јинским односима, начином поделе прихода и сл, садржавала је највише социјалистичких елемената и, као таква, била веома привлачна да послужи као инструмент социјалистичке заједнице у превођењу ситносопственичке пољопривреде на крупну друштвену робну производњу. Социјалистичка заједница у целини, у границама својих материјалних могућности, пружила је пуну подршку развоју и афирмацији овог задружног облика у периоду „административног социјализма“, све до успостављања новог привредног система и система радничког и друштвеног самоуправљања, када се дошло до закључка да сељачка радна задруга, у постојећим случајевима, не може одиграти ону улогу како се то у почетку претпостављало.

До оваквих сазнања дошло се углавном на основу вишегодишњег искуства стеченог у организацији пољопривредне производње. Социјалистичке друштвено-економске снаге у пољопривреди уопште, као ни карактер и погодност одређене организационе форме, не могу се мерити искључиво процентом колективизације земље, већ првенствено конкретним учешћем социјалистичког сектора у пољопривредној производњи уопште, а посебно већој продуктивности рада социјалистичких организација у односу на приватни сектор.

Прве сељачке радне задруге, као нов облик произвођачких задруга у југословенској пољопривреди, са специфичним начином организације производње, рада и расподеле, појавиле су се већ крајем 1945. и почетком 1946. године, док су највећи број достигле у 1950. години. Њихово оснивање и статус били су регулисани Упутствима из 1946. Угледним правилима из 1946. и 1949. године, којима су предвиђена четири типа задруга, углавном према начину на који су се регулисали имовински односи.

Преко ових задруга требало је остварити циљеве социјалистичког преображаја пољопривреде, развијати крупну производњу и изградити социјалистичке друштвене односе на селу. У периоду до Другог пленума ЦК КПЈ, основним обликом организовања пољопривредне производње и размене на селу сматране су, ипак, опште земљорадничке задруге, док су сељачке радне заједнице биле највиши задружни облик коме се у перспективи тежило. Према плану развоја земљорадничког задругарства требало је да општа задруга, кроз разне форме сарадње са сељацима, припреми ове за улазак у сељачку радну задругу као вишу форму, у којој би се (када се за то створе потребни друштвено-економски услови) извршило или довршило подруштвљење средстава за производњу у пољопривреди. Основни циљ био је ослобађање ситног и средњег сељаштва застарелог начина рада и расцепканости земљишних поседа, уводећи га у напредније облике привређивања. То је даље значило организацију крупне пољопривредне производње, способне за акумулацију и проширену репродукцију. Да би се то постигло, требало је уместо ситних и расцепканих створити крупна газдинства, опремљена савременим машинама и справама. Таквим газдинствима сматране су сељачке радне задруге, као најуспешније средство за социјалистички преображај села и унапређења пољопривреде.

Стварање сељачких радних задруга до краја 1948. године није имало у тој мери масовни карактер, као што је то био случај после Другог пленума ЦК КПЈ, што нам потврђују, између осталог, и следећи подаци: на крају 1945. године у земљи је било 31 СРЗ, крајем

1946. — 454, крајем 1947. — 808 и крајем 1948. године 1.318 сељачких радних задруга. На основу ових података закључујемо да је укупан број радних задруга у односу на период колективизације³²⁸ био још увек мали, а такође и економска снага социјалистичког сектора пољопривреде у поређењу са приватним. Међутим, у току јесени и зиме 1948/49. године, у земљи је основано толико СРЗ колико за све три претходне године, док је нпр. у НР Србији само за два месеца, тј. у јануару и фебруару 1949. године створено скоро исто толико задруга колико од ослобођења до 1. јануара 1949. године.³²⁹

Стваране у почетку као добровољне организације сиромашног и средњег сељаштва и, нарочито, колониистичких и аграрних интересата, сељачке радне задруге су биле најмногобројније и најразвијеније у Војводини.³³⁰ Међутим, потпунију слику о ширини покрета за оснивање ових задруга у појединим републикама и областима добијамо ако упоредимо задружну земљу са укупним површинама обрадиве земље. Сељачке радне задруге (средином 1948. године) обухватиле су:

У Војводини	10,2 ⁰ % од укупне површине
Србији	0,26 ⁰ % „ „
Космету	2,0 ⁰ % „ „
Хрватској	1,40 ⁰ % „ „
Словенији	0,78 ⁰ % „ „
Б и Х	0,93 ⁰ % „ „
Македонији	1,90 ⁰ % „ „
Црној Гори	0,60 ⁰ % од укупне површине ³³¹

Овај покрет нарочито је обухватио Војводину, Македонију, Источну Славонију и Барању, неке крајеве Србије, Космета и Источне Босне. Он није равномеран у свим крајевима, што је било и разумљиво; извесне разлике у темпу развоја радних задруга постојаће и касније, за све време колективизације земље. „Код нас се већ одомаћило схватање, да су прве СРЗ настале код колониста у Војводини. Полазећи од овог погрешног схватања, укоренило се гледање да су СРЗ у Војводини најразвијеније само зато што је у овој области вр-

³²⁸ У току 1950. године у земљи је било највише СРЗ (6.964). — Ристо Пајић, Земљорадничко задругарство, Сарајево 1964, 395.

³²⁹ Мијалко Тодоровић, О развоју и задацима земљорадничког задругарства, Народно задругарство, Београд 3/1949, 17.

³³⁰ Сељачке радне задруге распоређене по републикама и покрајинама (стање из априла 1948. године):

Војводина 314
Србија 63
Космет 23
Хрватска 230 (232)
Словенија 48
Б и Х 81 (100)
Македонија 98 (195)
Црна Гора 19

(У загради су бројеви задруга које су стварно постојале у априлу, али за које није било података). — Љубомир Вељковић, О неким организационим питањима у сељачким радним задругама, Народно задругарство, Београд 8/1948, 6.

³³¹ Исто, 7.

шено насељавање бораца. Свакако да је насељавање одиграло веома важну улогу, али је погрешно тврдити да су СРЗ у Војводини спонтано израсле из саме колонизације и не видети у њиховој појави и развоју улогу свесног и упорног рада наше Партије и наших власти. Ради-кално спроведена реформа и насељавање борацких породица на зем-љи која је остала напуштена од Немаца, створили су веома повољне услове за рад на организовању СРЗ, али у њиховом развоју главну улогу је одиграла наша Партија, која је од првог дана пружила пуну организациону и материјалну помоћ иницијативи сељака за органи-зовање СРЗ. Ми можемо слободно да тврдимо да се до недавно ни у једној народној републици и покрајини линија наше Партије по сељачким радним задругама није тако доследно спроводила као у Војводини. Организовање СРЗ у овој покрајини није уопште форси-рано, али је иницијативи сељака у колониста и домородаца, пружена свестрана помоћ. . .³³²

У спровођењу основне партијске линије ишло се у неким слу-чајевима у другу крајност, у правцу насилног стварања радних задру-га. Код извођења аграрне реформе и колонизације, нпр. унапред су одређивани комплекси земље за ове задруге, а њено добијање услов-љавано је уласком у задругу. Осим тога, при избору типа задруге, форсиране су задруге трећег и четвртог типа, што нам показују и следећи подаци:

	Од укупно задруга	I	II типа	III и IV типа
У НР Србији	401	38	50	313
Хрватској	232	1	31	200
Словенији	48	—	—	48
Б и Х	81	—	1	80
Македонији	97	1	4	92 ³³³

Од република највећи број СРЗ осниван је у НР Србији, одно-сно Аутономној Покрајини Војводини, у којој је од почетка 1947. године 40% колониста ступило у задруге.³³⁴ Бројно стање сељачких рад-них задруга у 1947. и 1948. години пружају нам следећи подаци:

Подручје	Број задруга			Број домаћнистава			Обрадива зем. у ха		
	31. 12. 1947.	31. 12. 1948.	пов. %	31. 12. 1947.	31. 12. 1948.	пов. %	31. 12. 1947.	31. 12. 1948.	пов. %
Војводина	353	352	—	29449	32243	9,5	151460	176006	16,3
Србија	59	168	18,5	1258	4030	22,1	5747	21165	268
Космет	22	40	81,6	873873	1662	90,6	5064	9335	84,5
НР Србија	434	560	29,0	31580	37935	20,1	162271	206506	27,2 ³³⁵

³³²) Исто.

³³³) Исто, 9.

³³⁴) »Задруга«, 14. III 1947, 3.

³³⁵) Едвард Кардељ, Проблеми наше социјалистичке изградње, књ. I Бео-град 1960, 373; Сељачке радне задруге — стање на дан 30. VI 1948, Издање Статистичког уреда НР Србије, св. 51, Београд, 1949, 2.

Од укупног броја задруга у 1947. години било је 232 колонистичке (све су у Војводини), док је мештанских било 202 (од тог броја 120 у Војводини, 60 у Србији и 22 на Космету). Средином 1948. године од укупно 404 задруге у НР Србији, (њихов број је мањи у односу на претходну годину, јер се 90 задруга ујединило у 34, док се број постојећих повећао за 26 новооснованих задруга), број староседелачких и колонистичких задруга у НРС показивао је однос 216:189.³³⁶ Ако изузмемо колонистичка домаћинства и анализирамо само социјални састав староседелачких домаћинстава у задругама, добићемо следеће односе изражене у процентима: 77,8% сиромашних сељака, 18,8% средњака, 3,3% богатих и 3,1% занатлија.³³⁷ Већина имућних сељака ступило је у задруге под притиском откупа.

Омасовљење задруга, односно повећање броја задругара довело је и до извесног померања у постојећем националном саставу задруга у 1947. години. Иако се број Срба — задругара повећао преко 40% у односу на 1946. годину, а број Црногораца преко 25%, ипак се њихова апсолутна већина од 93% из 1946. године смањила на нешто мање од 88%.³³⁸ Крајем 1947. године национални састав задружног чланства у Србији изражен у процентима представљао је следећи однос: 71,18% Срба, 16,70% Црногораца, 2,59% Хрвата, 0,46% Словенаца, 2,31% Македонаца, 0,47% Русина, 2,47% Мађара и 3,47% Бугара, Словака, Румуна и осталих.³³⁹ У Србији од укупно 5.864 задругара, 4.838 било је Срба, 7 Црногораца, 106 Влаха и 113 осталих.³⁴⁰ Код националног састава задругара карактеристично је да поједине мањине у току 1947/48. године уазе у оне задруге где су у већини били Срби (то су углавном Мађари беземљаши), као и то да се често формирају радне задруге састављен од припадника појединих националних мањина (мађарске, словачке, русинске, румунске и албанске).

Стање обрадивих површина у власништву радних задруга средином 1948. године показују нам следећи подаци:

Србија	6.156	хектара	земље
Војводина	162.322	"	"
Космет	5.345	"	"
НР Србија	173.825		

С обзиром на постојећи број задруга у појединим областима, сваком домаћинству припадало је у просеку:

на територији Србије	3,91 ха обрадиве површине
на територији Војводине	5,13 ха обрадиве површине
на територији Космета	5,54 ха обрадиве површине
просек за НР Србију	5,09 ха обрадиве површине ³⁴¹

Веће површине земље које су задруге на подручју Војводине и Космета поседовале у односу на Србију потичу отуда што су знатни комплекси из земљишног фонда у Војводини и на Космету, у току

³³⁶) Сељачке радне задруге, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

³³⁷) Извештаји Савеза СРЗ Србије за 1948. годину, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 260-262.

³³⁸) Исто.

³³⁹) Исто.

³⁴⁰) Годишњи извештај ЦК КПС ЦК-у КПЈ за 1947. годину, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 3712.

³⁴¹) Исто.

спровођења аграрне реформе и колонизације, додељене задругама, што је знатно утицало на повећање укупних површина задруга у овим областима. Поред тога, што задруге у Србији нису имале довољно земље, она је била и слабијег квалитета, налазећи се разбацана у безброј мањих парцела.

Сељачке радне задруге отпочеле су са организацијом своје планске производње од 1947. године (док је 1946. била година организационих припрема); 1947. је истовремено била година борбе да се засеје свака стопа земље са иначе оскудним производним средствима којима су располагале задруге. Истовремено, то је био период стицања првих искустава у организовању производње на једном новом, крупном колективном газдинству. У 1948. години радне задруге су постигле највећи успех у ратарској производњи, нарочито у повећању жетвених приноса. Док су 1946. године приноси на задружним имањима били мањи него на имањима индивидуалних газдинстава, након две године они су, у многим случајевима, знатно надмашили приносе индивидуалних произвођача. Просечан принос пшенице у НР Србији, према подацима Министарства пољопривреде, 1948. године износио је 13,7 метричких центи по хектару на приватном сектору, док је на задружном према подацима из 60% задруга, износио око 15 мтц. (Ово се углавном односи на Војводину).³⁴² Ратарска производња била је основна и најзаступљенија пољопривредна града код већине задруга, док сточарство, као грана производње, скоро није ни постојало. С обзиром да је било веома слабо развијено (јер су одгајање стоке и производња њихових производа на задружним газдинствима били незнатни), сточарство, не само да је било без икаквог утицаја на тржишту, већ није могло да задовољи ни основне потребе задругара. У 1946/47. години на задружним имањима било је засејано: 79% житарица, 13% индустријског биља, 2,5% поврћа и 5,5% пићног биља.³⁴³ Многе задруге су, благодарећи примени напредних агротехничких мера, успеле да добију приносе који су знатно премашивали приносе околних приватника. Према подацима, којима је располагао Савез СРЗ Србије, приноси пшенице у радним задругама били су у 1947. години за око 25% већи од приноса из претходне године.³⁴⁴

На основу планских производних задатака, које је у име државе постављало Министарство пољопривреде, за сваку годину радили су се оквирни планови за цео сектор сељачких радних задруга. За 1947. годину оквирни план у Србији је израдило Министарство пољопривреде, а за 1948. Савез СРЗ, који је, осим планирања преузео и руковођење производњом у радним задругама. Оквирни годишњи производње по гранама, капиталне изградње, снабдевања средствима производње по гранама, капиталне изградње, снабдевање средствима производње, кредита и кадрова. На бази ових планова, плански задаци су се разрађивали на сваку појединачну задругу. Као основа за планирање у задругама служили су годишњи производно-финансијски планови. Требало је да они представљају и основу за организацију и вођење задружне производње, садржавајући детаљно и конкретно

³⁴²) »Борба«, 14. VII 1948, 3.

³⁴³) Извештај Управног одбора Савза СРЗ о раду у 1947. години, АС, Фонд Савеза СРЗ, фасц. 20.

³⁴⁴) Исто.

предвиђену целокупну привредну активност задруге у току једне године.

Спровођење годишњих производно-финансијских планова обезбеђивао је систем оперативног сезонског планирања задруга. Свака задруга требало је да израђује сезонске оперативне планове (за пролећну сетву и негу кукуруза, за жетву и вршидбу, за јесењу сетву и бербу позних култура), који су обухватили све пољопривредне послове, радну снагу, производна средства и рокове за обављање послова. Сезонски планови су разбијани на десетодневне оперативне планове, а ови опет, по бригадама и радним групама у задругама.

Просечни плански приноси свих задруга на одређеној територији (покрајини, области, срезу) за сваку културу и плански производни задаци за сваку врсту стоке морали су бити равни приносима и производима утврђеним државним планом републике за дотичну покрајину, област, срез и рејон. Планове приноса, утврђене државним планом за сваку годину, унапред је задругама давало републичко Министарство пољопривреде преко ргана народне власти. У оквиру ових задатака задруге су израђивале своје производне планове.

Код постављања израде првих производних планова (у 1947. години) задруге су имале многе тешкоће, што је, с једне стране, проузроковано недостатком сопственог искуства, које би послужило као темељ планирања, а с друге стране, незнањем и недовољним залагањем задружног руководства и недостатком стручних кадрова, због чега задруге нису могле открити и обрадити оне елементе који су битни за израду једног доброг плана. Као последица свега тога, углавном, потичу недостаци задружних планова који су се огледали у њиховој сужености на мали број задатака у оквирима тренутног стања и могућности производње, у недостатку иницијативе за шире организовање и бољи развој производње; планови су доношени по једном шаблону без дубље анализе производне проблематике; однос производних грана није био усклађен, тако да плански задаци у појединим гранама и културама нису предвиђени према стварним могућностима и условима производње сваке задруге; планови су били расплнути и недовољно конкретни што је онемогућавало правилну евиденцију и контролу њиховог извршења; многи елементи у табелама исувише су детаљисани, тако да планови нису представљали пораст и јасан преглед основних планских задатака; планови су често били гломазни и расплнути, са непотребним описима, не представљајући на тај начин сажету целину основних програмских задатака и организационих мера.

Сезонски и оперативни планови (који су уведени код задруга у циљу боље организације производње и рационалног искоришћавања људске радне снаге, поделе рада по бригадама и групама и њиховог задужења потребним нивентаром, запрегама и парцелама) су израђивани скоро код свих задруга, али се нису свуда правилно схватили од стране задружних управа. Разлози њиховог непотпуног устеха налази су се углавном у томе, што су планове састављале претежно књиговође без учешћа бригадира, вођа група и самих радника — задругара. Тако су планови постајали само административна акта без значајније практичне снаге и примене.

Велику помоћ сељачким радним задругама, од самог почетка њиховог оснивања, пружали су у различитим видовима државна за-

једница и Партија. Та помоћ огледала се у низу олакшица које су радне задруге уживале: опорезивање, код обавезног откупа, у снабдевању пољопривредним машинама и справама, кредитирању, набавци радне и приплодне стоке, грађевинском материјалу из планске производње итд. Ова врста помоћи државе била је важан и, у извесном смислу, неопходан предуслов за даљи развој СРЗ. Нарочито је била неопходна помоћ у снабдевању задруга крупним и средњим пољопривредним машинама и справама, грађевинским материјалом, ђубривом и другим хемијским средствима. Држава је оснивала мрежу својих пољопривредних машинских станица, које су представљале главни ослонац радним задругама у механичкој обради земље и у важнијим пољопривредним пословима: одбрани земље, сетви, жетви, вршидби. Машинске станице обављале су радове у радним задругама по нижим ценама и то на кредит од годину дана, док су задруге плаћале ове радове у новцу по ценама које би одређивала држава.

Спровођењем Закона о аграрној реформи и колонизацији, дата је углавном основна материјална база сиромашним сељацима за оснивање сељачких радних задруга. Осим Македоније, у свим осталим републикама радне задруге се јављају као резултат аграрне реформе. Обзиром да је већ 1946. године скоро 40% колониста приступило задружној обради земље, добар део помоћи у свим врстама производних и потрошачких средстава, који је дат колонистима, прелазео је у власништво радних задруга. Држава је додељивала колонистима зграде, стоку, пољопривредни инвентар, семе, покућство и др.

Држава је такође снабдевала радне задруге у расположивим, планским, могућностима сировинама за производњу, материјалом за репродукцију и капиталну изградњу. Сва ова средства — грађевински материјал, пољопривредне машине и справе, вештачка ђубрива, средства за заштиту биља и стоке, приплодна и радна стока итд. — држава је уступала задругама по нижим јединственим ценама. Осим тога, задруге су добијале обимне кредите за обртна средства и инвестиционе радове под веома повољним условима, уз годишњу камату од 1 одсто. Сељачке радне задруге у НР Србији користиле су кредите у 1946. години од 30 милиона динара, у 1947. години 173 милиона, у 1948. — 251 милион, а за 1949. годину био је одобрен кредит само за инвестициона средства у износу од једне милијарде и 700 милиона динара. У просеку на сваку задругу у 1949. години долазио је преко један милион динара инвестиционог кредита.³⁴⁵

Међутим, без обзира на значајну морално-политичку, материјалну и организациону помоћ државне заједнице и Партије, сељачке радне задруге су још од самог почетка свог оснивања и развоја наилазиле на безброј проблема и карактерисале се разним слабостима и недостацима, који су у многим случајевима били неизбежни јер су се јављали као последица објективних тешкоћа и субјективних слабости у развоју задруга. Највише проблема у организовању и планском испуњењу радних задатака задруга јављало се због: велике расцепканости земљишта, постојања великог броја малих задруга, недостатка инвентара, радне стоке, пољопривредних машина и алата, радионица, задружних зграда и пратећих објеката, радне снаге и новчаних средстава, стручног кадра, као и недовољне способности

³⁴⁵) Војин Поповић, Земљорадничко задругарство у НР Србији, Београд, 1949, 50.

задругара у обављању пољопривредних радова и организовању послова на великим газдинствима.

Многе задруге нису поседовале ни толико земљишта за задовољење основних потреба исхране својих чланова. Расцепканост земљишта и њен слаб квалитет, механизација на изузетно ниском нивоу, оскудица у радној стоци (десет малих задруга у Љубичко-трнавском срезу, на пример, на својих 1.000 хектара земље имале су при оснивању само 27 коња),³⁴⁶ приморавали су задруге да крајњим напорима обављају пољопривредне радове. Набавка пољопривредног инвентара, радне и приплодне стоке, подизање економских зграда, школовање најнеопходнијег задружног кадра (књиговођа и бригадира), представљали су све време несавладиве тешкоће за мале задруге.

За сељачке радне задруге на територији Србије карактеристично је да су се основале са малим бројем домаћинстава у односу на задруге у Војводини и неравноправно распоређене, тако да су поједини срезови имали већи број задруга (моравски 10, пожаревачки 5, мачвански 4 нпр.), док су неки имали само по једну задругу или ниједну.³⁴⁷ Величину радних задруга у Србији, према броју учлањених домаћинстава, у односу на покрајине и друге републике у 1948. години показује следећа табела:

	Број задруга у којима има породица					
	до 10	11—20	21—50	50—100	101—200	преко 200
Војводина	—	26	90	85	73	38
Србија	2	27	35	—	—	—
Космет	—	3	15	6	1	—
Хрватска	32	102	79	17	2	—
Словенија	8	15	16	6	3	—
Б. и Х.	3	18	42	15	3	—
Македонија	5	42	45	4	1	—
Црна Гора	—	5	13	1	—	348

На основу ових података закључујемо да су у Србији највеће задруге имале максимално 50 домаћинстава. Иначе, просек домаћинства по једној радној задрузи изгледао је овако: 1948. године у Србији он је износио 22 домаћинства, у Војводини 128, а на Космету 40, док је у јуну 1949. просек изражавао следећи однос: 31 домаћинство у Србији, 125 у Војводини и 41 на Космету.³⁴⁹ Велики број малих задруга најчешће је имао веома мало земље и то расцепкане у безброј парцела. Оне обично нису имале ни најпотребнији инвентар, а њихова производња била је примитивна. Како задруге нису биле у

³⁴⁶) Димитријес Бајалица, Омасовљење малих задруга — услов њиховог даљег развитака, Народно задругарство 6-7/1949, 2.

³⁴⁷) Извештај Управног одбора Савеза СРЗ о раду у 1947. години, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 20.

³⁴⁸) Љубомир Вељковић, О неким организационим питањима у СРЗ, Народно задругарство, 8/1948, 10.

³⁴⁹) Димитрије Бајалица, Омасовљење малих СРЗ-услов њиховог даљег развитака, Народно задругарство 6-7/1949, 4.

ситуацији да довољно и преко целе године уписује све своје чланове и да им обезбеди потребну зараду, дешавало се да су задругари одлазили на повремени рад ван задруга, а често и на рад код богатијих сељака, или, узимали земљу под закуп или наполицу и обрађивали је индивидуално.

Један од најважнијих проблема код сељачких радних задруга поред недостатка неопходних пољопривредних машина и справа, представљала је капитална изградња, тј. изградња економских дворишта, задружних зграда и разних пратећих објеката, чији је недостатак, нарочито у рату опустошеним крајевима, изузетно осећао. То је отежавало набављање и гајење стоке и њен смештај на задружним газдинствима, правилно сабирање летине и због тога правилну расподелу прихода, смештај и чување алата и других средстава за производњу и задовољење најосновнијих потреба задругара уопште. Расположиви инвестициони кредити и сам грађевински материјал за капиталну изградњу нису били довољни за њихово подмирење. Велика лутања била су и код организације рада у задругама; мало је њих успело у потпуности и правилно да организује привредну делатност преко бригада на свом газдинству.

Питање поделе прихода у задругама (на унетоу земљу и на уложен рад — трудодане) и неправилан избор одговарајућег типа задруге проузроковали су такође велике проблеме, што је сметало учвршћењу и омасовљењу задруга. Известан број малих задруга у Србији био је организован на принципу виших типова (III и IV) СРС, што је одбијало нарочито средњаке да улазе у задруге и на тај начин проузроковало недовољну и слабу земљишну базу, без радне снаге и најнеопходнијег инвентара. Обзиром да је ова земља обично била најслабијег квалитета и разбацана у безброј малих парцела, разумљиво је са каквим тешкоћама су се бориле мале задруге.

Неправилности и непоштовање усвојених правила при подели прихода јављали су се у различитим видовима, међутим, све то у пракси је давало скоро исте — негативне резултате. Била је веома раширена појава да задруге првог и другог типа нису делиле приходе на унету земљу, као и то да задруге трећег и четвртог типа нису исплаћивале камату. Приходи према уложеном раду дељени су углавном на трудодане (сем пшенице која је дељено по особи, да би се крајем године делила на трудодане), при чему је такође било доста недостатака и неправилности. Приходи су се често делили према потребама а не радним данима, било је грешака у дописивању радних дана уgroженим породицама које нису могле да зараде довољан број трудодана, разних неправилности у плаћању задружних функционера и др.

Радне норме, као елемент оцењивања рада и награђивања појединаца, само понегде су увођене. Обзиром на задруге у целини, радне норме нису биле основа за чије је извршење задругар добијао одређену надокнаду у натури или новцу, већ је као основа за оцењивање уложеног рада служило време проведено на раду (у виду надница). О надницама је вођена лоша евиденција што је, између осталог, имало за последицу опадање радне дисциплине. Било је случајева да бригадири нису могли ни једну трећину од чланова бригаде да изведу на рад. Слаб одзив задругара, касно доношење и рано напуштање радних задатака, представљали су масовну појаву у кршењу радне дисциплине, која је карактерисала радне задруге већ на самом

почетку њиховог развоја. Бежање задругара од тежих послова (обзиром да није постојала подела на теже и лакше послове и одговарајућа евиденција о њима) имало је за последицу увођење, у извесном броју задруга, категоризације радова.

Код свих задруга постојао је проблем неправилне, непотпуне и шаролике евиденције. Недостаци књиговодства појавили су се првенствено због недостатака у стручним кадровима и због тога што је оно у сељачким радним задругама било непозната делатност.

Наведене и још многе друге слабости ових задруга карактерисале су их нарочито и још у израженијој форми, у периоду колективизације пољопривреде. У време одређивања овог новог курса у развоју земљорадничког задругарства нису, међутим, постојали одговарајући друштвено-економски услови за такав степен подруштвљавања пољопривреде као што је то захтевала колективизација. У периоду масовног оснивања радних задруга није била у пољопривреди обезбеђена одговарајућа материјална база. Производне снаге у земљи уопште, а посебно у пољопривреди, биле су неразвијене. Друштвена заједница није располагала таквим материјалним снагама да би могла једним бржим темпом развијати и производне снаге паралелно са бројним развојем сељачких радних задруга. Због тога су се оне у периоду убрзане колективизације морале свести на примитиван облик просте кооперације рада, још нису имале одговарајућу материјалну базу, пре свега техничку. Штавише, под утицајем других фактора, долази на оваквим газдинствима до опадања продуктивности рада и производње уопште, па чак и у односу на индивидуално ситно сопственичко газдинство. С друге стране, степен социјалистичког преображаја пољопривреде није се могао мерити само обимом и процентима колективизираних земљишта, а да истовремено није решен и проблем развитка производних снага.

Међутим, без обзира на непостојање одговарајућих услова, одређени политички и друштвено-економски моменти утицали су да се државно и партијско руководство определи за бржи развој пољопривредне производње путем колективизације земљишта и масовног оснивања сељачких радних задруга. Слаб пораст пољопривредне производње уопште, а посебно у односу на индустрију, немогућност да задовољи основне потребе за исхраном градског становништва и радника у привреди, све веће потребе за пољопривредним производима, изражене нарочито у време економске блокаде од стране чланица Информбироа, утицали су да се решење ових проблема потражи у колективизацији и масовнијем стварању крупних социјалистичких газдинстава — сељачких радних задруга. Поред уверевања одговорних фактора да ће организовање ових задруга довести до повећања пољопривредне производње и побољшања економског положаја пољопривредних произвођача, директива Другог пленума ЦК КПЈ уследила је и као одговор на оптужбе Совјетског Савеза и других чланица Информбироа, да се у Југославији споро спроводи процес колективизације села и да у њој јачају капиталистички односи на селу, чији је основни израз фаворизовање кулачких елемената у постојећем југословенском задругарству. У настојањима да се демантују овакве оптужбе, с једне стране и, с обзиром на недостатак сопствених искустава у организовању крупне пољопривредне производње, пошло се у другу крајност — шаблонско копирање

искустава Совјетског Савеза, при чему нису били ретки случајеви да су поједини државни и партијски руководиоци и друштвено-политички радници и функционери сматрали, полазећи од »стаљинског задружног плана«, да је перспектива развоја пољопривреде — колхоз, а прелазни облик ка њему — земљорадничка и сељачка радна задруга.³⁵⁰

Основна концепција Другог пленума о даљем развоју пољопривреде путем колективизације земље и других средстава за производњу разрађивана је касније у низу партијских докумената, међу којима један од најважнијих представља Директивно писмо ЦК КПЈ од 20. децембра 1949. године, упућено свим републичким партијским руководствомима. Кампања на убрзаној колективизацији после Другог пленума ЦК КПЈ довела је до наглог повећања броја СРЗ у целој земљи, посебно у житородним крајевима. С обзиром да је 1948. године тек достигнут предатни ниво пољопривредне производње, 1949. година је требало да буде одлучна прекретница, како у погледу даљег повећања производње, тако и у погледу промена у социјалној структури села.

Приступање сељака у постојеће радне задруге и масовно оснивање нових захватило је све крајеве Србије. Интересантно је да се задруге организују током целе 1949. године, без обзира на пољопривредне радове, мада је у летњим месецима темпо био спорији него у периоду март—мај и октобар—новембар. Највећи број радних задруга основан је у јеку радова на пролећној сетви. У моменту одржавања Другог пленума у НР Србији било је 560 радних задруга, од чега само у Војводини 352, које су обухватале 38.000 домаћинстава и поседовање нешто више од 200.000 хектара обрадиве површине. У односу на укупну обрадиву површину у Републици, којом је располагао приватни сектор, радне задруге су поседовале свега 5 одсто.³⁵¹

О темпу развика радних задруга током 1949. године говоре нам следећи статистички подаци: у фебруару у НР Србији било је 637 СРЗ, од чега само у Србији 218, (у Војводини 376, на Космету 43).³⁵² Већ средином априла њихов број је знатно порастао на 1375 задруга у Републици; интересантно је да се по броју задруга Србија (634) приближила Војводини (656 задруга).³⁵³ Међутим, без обзира на скоро исти број задружних организација, у Војводини је у односу на Србију било далско више учлањених домаћинстава (15.489 у Србији, 76.032 у Војводини, 3.841 на Космету) и много веће површине земље у поседу радних задруга: 62.282 хектара земље имале су задруге у Србији, 367.414 хектара у Војводини и 20.799 ха на Космету.³⁵⁴

³⁵⁰) Питања развоја земљорадничког задругарства, Директивна упутства, АС Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 27.

³⁵¹) Стенографске белешке са Другог пленума ЦК КПЈ, одржаног 28-30 I 1949, Е. Кардеља, А ЦК СКЈ, Пленуми, II/6, прилог I.

³⁵²) Реферат Р. Недљковића на Првој редовној скупштини Главног савеза

³⁵³) Реферат Р. Недљковића на Првој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга НРС, АС, Фонд Главног савеза З. З. НРС, фасц. без броја.

³⁵⁴) »Борба«, 17. IV 1949, 4.

³⁵⁴) Исто.

После Другог пленума, у фебруару 1949. године донесен је први план колективизације на подручју НР Србије. Извршење овог плана од 1. септембра ове године види се из следећег прегледа:

	Број СРЗ			Број домаћинстава			Обрадива површина		
	план	оств.	%	план	оств.	%	план	оств.	%
Србија	743	718	96,6	19624	23076	117	69734	63724	91,3
АПВ	561	690	123	56129	88100	158	268944	443459	163,8
Космет	141	194	138	3634	8143	227	20440	20258	138,2
НР Србија	1445	1602	110	79450	119319	150	359118	535435	149 ³⁵⁵

У спровођењу колективизације Министарство пољопривреде почело је курс ка омасовљењу постојећих задруга кајем 1949. године, уз истовремено стварање нових (првенство у пољопривредно активним рејонима). Следећа табела пружа нам податке о просечном броју домаћинстава и обрадивих површина по једној задрузи крајем 1949. године:

	на једну СРЗ домаћинстава	на једну СРЗ земљиште (ха)
Србија	30,4	144,2
Војводина	127	795
Космет	42	212
НРС	70	409 ³⁵⁶

Према броју домаћинстава структура радних задруга почетком јуна изгледала је овако:

	до 20 дома- ћинстава	20—40	40—70	70—100	100—150	до 200 и преко	укупно СРЗ
Србија	276	325	86	14	7	5	704
Војводина	35	118	125	101	112	191	682
Космет	50	79	26	9	8	1	173
НРС	325	522	237	124	127	197	1559 ³⁵⁷

На основу наведених података закључујемо да су у Србији, за разлику од Војводине, преовладавале мале, патуљасте задруге, са

³⁵⁵) Задружни сектор, АС, Фонд Планске комисије НРС, бр. 17172/49. фасц. XIX/3/49.

³⁵⁶) Исто.

³⁵⁷) Исто.

највише 40 домаћинстава што, између осталог, говори и о економској снази ових задружних организација.

У односу на друге републике, Србија је имала највећи број радних задруга; почетком октобра 1949. у земљи је било:

	број СРЗ	број домаћинст.	површина земље	број домаћ. на 1 СРЗ	површ. земљ.	површ. зем. на 1 домаћ.
НР Србија	1.637	120.293	711.854	73	435	5,80
Хрватска	1.198	34.068	159.549	28	133	4,75
Словенија	327	7.893	67.039	24	205	9,95
Б. и Х.	852	24.191	118.156	28	138	4,93
Македонија	752	38.107	268.324	63	356	5,66
Црна Гора	480	20.681	100.812	43	210	4,88
Ф Н Р Ј	5.246	255.233	1.425.733	48	271,77	5,66 ³⁵⁸

(Овде је узета у обзир и земља под шумом)

Србија (без Војводине и Космета) имала је 10. октобра 1949. године 749 радних задруга, са 23.763 домаћинства и 110.861 хектар земље, односно: на једну задругу долазило је у просеку 31 домаћинство и 148 хектара земље, док је сваком домаћинству у задругама припадало око 4,77 хектара земље.³⁵⁹

Сељачке радне задруге у Србији се нису подједнако развијале у свим крајевима. Иако се у појединим областима (београдској, крагујевачкој, нишкој, зајечарској и ужичкој) број задруга од 1. фебруара до 15. априла 1949. године утростручио, оне су ипак далеко заостајале за Војводином, у којој су задруге биле најмасовније и најбројније. У том погледу карактеристичан је пораст броја домаћинстава у радним задругама по социјалној структури (према подацима од 15. априла 1949. године):

Социјални састав	О б л а с т и						
	АПВ	Космет	београд.	крагујевач.	нишка	ужичка	зајечар.
Сиромашних	40.237	3.509	5.032	3.160	3.424	1.018	497
Средњих	38.531	1.531	1.784	1.024	1.698	498	216
Богатих	7.122	137	541	312	220	89	30
Укупно сиромашних					56.877		
Укупно средњих					45.328		
Укупно богатих					8.451 ³⁶⁰		

³⁵⁸) Развитак СРЗ, (децембар 1949), А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/83.

³⁵⁹) Стање и проблеми у СРЗ, (25. XII 1949), А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/83.

³⁶⁰) Реферат Петра Стамболића на Другом пленарном заседању ЦК КПС 30. V 1949. АС, Фонд ЦК, СКС, фасц. 25.

На основу ових података можемо закључити да су и даље највећи део задружног чланства представљала сиромашна домаћинства. Према непотпуним подацима, у НР Србији сиромашни и средњи сељаци представљали су 94 одсто од укупног броја домаћинства учлањених у сељачке радне задруге.³⁶¹ (Наведени су примери пет области у Србији јер су у њима задруге биле најмасовније и најбројније у односу на остале крајеве).

Посматрајући бројно стање задруга и интересовање сељаштва за њих уопште, можемо констатовати следеће: највећи број задруга стварао се у житородним рејонима, а много мање у планинским крајевима, што представља, једним делом, последицу веће класне диференцијације у овим крајевима из предратног периода и оштрије класне борбе после рата, изражене у ограничавању и потискивању капиталистичких елемената у житородним рејонима. У погледу организације задруга велики број је имао и далеко нижи технички ниво производње у планинским крајевима. Осим тога, радне задруге су се развијале брже тамо где је политички утицај Партије и Народног фронта био већи и где су партијске организације биле развијеније и организационо чвршће. Број задруга је већи нарочито у крајевима који су се истакли у народноослободилачком рату, као нпр. Срем, Орашац, Топлица, Јабланица, моравски срез и др.³⁶² Такође на стварање радних задруга утицало је и постојање старих задруга и њихова већ стечена искуства у погледу организовања задружне пољопривредне производње.

Иако су за кратко време постигнути релативно добри резултати, треба истаћи да су при укључивању сељака у радне задруге чињени велики пропусти и грешке због одступања од генералне линије Партије о стварању СРЗ и колективизације уопште, што је овом покрету, већ на самом почетку, давало једну нову димензију која ће временом постати све израженија. То је стално присутан отпор сељака колективизацији. Пре свега, није поштован принцип добровољности при стварању и омасовљењу СРЗ, на чему је посебно инсистирао Други пленум ЦК СКЈ. Методи присиле и економског, политичког и психолошког притиска, (најчешће у виду незаконитог задуживања порезом, откупом, новчаним казнама, арондираном земљом, претњама и другим незаконитим мерама), били су такоређи свакодневна појава. Колективизација је схваћена као обична административна мера која се може спровести на брзину, преко ноћи.

У многим случајевима захтевало се организовање и омасовљење задруга по сваку цену, при чему се није водило рачуна да ли постоје неопходни политички и економски услови, а ни о томе ко све улази у задруге, (тако да скоро уопште није било критеријума за пријем у чланство задруга). Било је и таквих пропуста партијских организација да су чак и у руководства неких задруга улазили непријатељски елементи, који су својим радом негативно утицали на даље учвршћење задруга.

Оснивање радних задруга у многим случајевима није било праћено политичким радом на селу; задруге су се формирале на брзину, без довољних организационо-политичких припрема и у са-

³⁶¹) »Борба«, 10. VIII 1949.

³⁶²) Реферат П. Стамболића на Другом пленарном заседању ЦК КПС АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 25.

мим партијским редовима, због чега се често дешавало да су чланови Партије остајали ван задруга. (Нпр. у Смедеревском срезу, у селима у којима су постојале СРЗ, око 40 одсто чланова Партије није се укључило у рад задруга.³⁶³ Оваквих и сличних случајева у Србији било је много.³⁶⁴ »Што извештан број чланова КП одбија да уђе у СРЗ или свој улазак сматра као жртвом умногоме је узрок то што у основним партијским организацијама питање стварања СРЗ није иделошки рашчишћено и објашњено као саставни део борбе за социјализам«.³⁶⁵ Чланови Партије, који су под разним изговорима одбијали да уђу у задруге, или су, пак, саботирали њихово оснивање, искључивани су из партијских редова, тако да је у Србији средином 1949. године био искључен 301 члан.³⁶⁶ Поједини чланови Партије, па чак понегде, и целокупне партијске организације, агитујући против радних задруга, били су иницијатори подношења молби за иступање и њиховог растурања. (нпр. у селу Жабари, у Опленачком срезу, 17 чланова Партије, на челу са секретаром Партијске организације, радило је на растурању задруге).³⁶⁷ С друге стране, дешавало се да су чланови Партије били »често носиоци недисциплине и нерада у задрузи, а понекад и крађе задружне имовине; не одазивају се на рад, лутају беспослено по селу, доцније долазе на рад од осталих задругара. Ових случајева има у срезу нишком, добричком и врањском...«.³⁶⁸

Омасовљењу партијских организација на селу, као и помоћи у погледу организовања радних задруга и обезбеђења њихове материјалне egzистенције, сеоски комитети нису посвећивали довољно пажње. Тако су задруге основане и у селима где нису постојале партијске организације, док је знатан број села имао партијске организације али не и радне задруге, иако су за то постојали релативно повољнији економски услови.

У вези са овим, карактеристична је и појава секташтва у партијским редовима поводом стварања и омасовљења СРЗ. У неким срезовима, као нпр. у расинском и другим, мало се поклањала пажња пријему средњих сељака. Ово је нарочито било карактеристично за старе задруге, које су се врло споро омасовљавале. (Нпр. у задрузи »Слога« у Лугавчини, у Поморавском срезу, партијска организација је обуставила примање сељака до јесени да се не би реместили производно-финансијски планови).³⁶⁹

Кампањски карактер колективизације, при чему се углавном бодило рачуна о томе да се задруге оснују, али не и да се организационо учврсте и развију, довело је до стварања ситних и економски слабих задруга у Србији од по 20—30 домаћинстава, а често

³⁶³) Извештај Комисије за село ЦК КПС по питању задругарства, 11. IV 1949, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV-5-1/1.

³⁶⁴) Оваква констатација је изведена на основу великог броја података.

³⁶⁵) Стање и проблеми у СРЗ, 25. XII 1949, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/83.

³⁶⁶) Реферат Душана Петровића Шанета на Другом пленуму СК КПС, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 25.

³⁶⁷) Рад партијских организација, 3. XI 1951, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/130.

³⁶⁸) Пољопривреда и задругарство, Бгд. 4. V 1951. без аутора, АС, Фонд ЦК СКС, Комисија за село, фасц. 256.

³⁶⁹) Извештај Комисије за село СК КПС по питању задругарства, 11. IV 1949, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 5-1/1.

и испод 20. (Било је и задруга испод 10 домаћинстава). Мање-више, све ове задруге су биле састављене од сиромашних домаћинстава, беземљаша, чланова Партије и људи најближих Партији, што говори, између осталог, и о томе да се срески комитети и основне партијске организације у овим случајевима нису оријентисали да придобију што већи број средњака. Карактеристичан пример у овом погледу представљао је Расински срез, у коме је у 33 задруга било учлањено 775 домаћинстава у којима су била 333 члана Партије и кандидата и 70 породица чланова Партије који нису живели у селу, већ радили у разним установама.³⁷⁰

Такве задруге нису биле у стању да обезбеде ни довољно производа неопходних за потребе задруга, (према непотпуним подацима, крајем 1949. године око 102 задруге из четири области Србије нису имале довољно жита за исхрану задругара),³⁷¹ нити тржних вишкова житарица и неопходних количина из обавезног откупа за државни фонд. Према извештајима и упозорењима од стране Комисије за село ЦК КПС, у Републици је било 56 задруга које нису имале довољно производа ни да подмире потребе својих задругара, а 146 задруга није могло да уступи ни минималне вишкове државном откупном фонду.³⁷² Карактеристично је нпр. да у београдској области отприлике једна трећина задруга није могла да одговори обавезама према држави, ни да задовољи све потребе својих чланова. Искључива оријентација већине задруга на ратарство, иако су многе од њих имале далеко повољније услове за развој других пољопривредних грана, проузроковала је такође недовољну производњу неопходних пољопривредних вишкова, не само за личну употребу и испуњење откупних обавеза, већ и за слободно тржиште.

Поред тога, било је случајева оснивања економски слабих задруга у пасивним крајевима, где оне нису имале никаквих услова за успешније организовање пољопривредне производње. То су биле, добрим делом, сточарско-планинске задруге створене у селима која су била пренасељена с обзиром на економске услове и производне могућности, или су имала добру производну базу за гајење сточарства. Међутим, оне своју производњу нису оријентисале на ту пољопривредну грану и оне културе за које су постојали услови (кромпир, овас, пчеларство и др.), већ су се бавиле производњом култура које су им доносиле слабе приносе (житарице).

У овом периоду било је и неправилности у агитацији појединих партијских организација при стварању СРЗ, на бази разних обећања (у вези са ослобађањем од обавеза откупа, пореза и др.) и примени метода застрашивања и економског притиска. Поједине партијске организације су се бориле за стварање радних задруга само у периоду пролећа и зиме, држећи се одређених кампањских принципа да је у току лета и јесени немогуће оснивати задруге. На другој страни, било је случајева организованог уласка кулака у задруге, који су у њима отворено вршили насиље и саботажу. Нарочито су се борили да спрече стварање радних задруга, а тамо где су

³⁷⁰) Извештај о раду Комисије за село ЦК КПС у 1949. години, АС, ЦК СКС, фасц. 253.

³⁷¹) Извештај Комисије за село ЦК КПС о неким питањима економског стања и развоја СРЗ у НРС, од 23. XI 1949, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 254.

³⁷²) Развитак СРЗ (Извештај из децембра 1949), А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/83.

оне постојале, настојали су створе своје задруге, у које су, да би се замаскирали, увлачили и по неког сиромашног сељака. Привредне мере (висок порез, откупна политика и др.) утицале су на богате сељаке да масовно ступају у задруге, (карактеристичан је пример задруга у Пожаревачком срезу). По извршеној ревизији пореза, када су извесном броју ових сељака смањене пореске обавезе, дошла је одмах до изражаја њихова иницијатива да иступе из задруга. (Оваквих случајева било је и у Подунавском срезу где, нпр. у селу Батровцу, од 7 богатих сељака који су се учланили у задругу, после смањених пореских обавеза, петорица нису хтели да остану у задруги.³⁷³

Поједина партијска руководства, непоштујући званично усвојен курс добровољности и слободног избора типа задруга, упорно су заступали оснивање вишег типа радних задруга што је, у многим случајевима, ометало омасовљење малих задруга. Од укупно 834 радних задруга у Србији средином новембра 1949. године, 98 је било I типа, 572 — II, 155 — III и 9 задруга IV типа.³⁷⁴ Критикујући појаву форсирања виших типова задруга од стране партијских кадрова на Другом пленарном заседању ЦК КПС, 31. маја 1949. године, Моша Пијаде је истакао значај нижих типова, које је сматрао неопходним, нарочито због средњака. »Ми морамо водити рачуна о сељачкој 'дуплој души', јер је он с једне стране радник, а с друге стране има развијено осећање приватног сопственика. Ми морамо о томе да водимо рачуна, морамо да сељаку пружимо и такве форме организовања сељачке радне задруге, где он може бар за неко време да задовољи и ту сопственичку душу, да добије нешто и на саму земљу«.³⁷⁵

Иако је од 1950. године темпо развитка сељачких радних задруга (у односу на 1949.) почео осетно да опада, чињеница је да се и после Трећег пленума ЦК КПЈ (одржаног крајем 1949. године), који је дао основне смернице будућем раду у погледу развоја СРЗ и поставио основни задатак, у смислу економског и организационог учвршћења постојећих задруга, док је њихово економско и организационо јачање прилично занемаривано. Очекивања да ће до краја 1951. године већина сељака бити колективизирана нису се остварила. Према наведеним подацима, у Србији је у СРЗ било укључено тек свако пето сеоско домаћинство. (У НР Србији крајем 1950. године било је 2.091 СРЗ, које су обухватале 174.046 домаћинстава, са обрадивом површином од 962.206 хектара.³⁷⁶ Штавише, уместо да се повећа интерес за колективизацију, све јаче је била изражена тенденција изласка из задруга и њиховог бројног опадања. На основу података Завода за статистику и евиденцију НР Србије, 1. јануара 1952. године на територији Србије било је 995 радних задруга; током ове године њихов број се смањио на 894, због тога што је 101 задруга реорганизована у опште земљорадничке задруге. Број домаћинстава, према поменутом попису (пре реорганизације пасивних за-

³⁷³) Састанак са Комисијом и организационим секретарима среских комитета у београдској области, одржан 14. и 15. априла 1949, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 253.

³⁷⁴) Задружни сектор, АС, Фонд Планске комисије НРС, фасц. XIX/3/49.

³⁷⁵) АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 25.

³⁷⁶) Развој СРЗ (табеларни приказ), 31. XII 49. — 30. VI 1950., А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/27.

друга), смањно се за 1.251, или 3,3 одсто, са укупно 2.995 чланова. Док је број домаћинстава опадао, дотле се, с друге стране, површина земљишта у задружном поседу повећала за 14.743 хектара, или 8,1 одсто.³⁷⁷ Ово повећање уследило је углавном после доделе нових површина радним задругама са многих реформираних економија, ревизијом окућнице и уношењем земљишта нових задруга.

Нагли застој у развоју сељачких радних задруга нарочито је уочљив, тим пре, јер је дошао после бурног развоја задруга у току 1949. године, када су оне, нарочито после Другог пленума, у свим крајевима земље ницале скоро преко ноћи. Не занемарујући остале, главни узрок застоја у омасовљењу ових задруга био је економске природе; њега, пре свега, треба тражити у самим задругама, у висини и начину расподеле задружног дохотка, економском положају приватних сељака и задругара и другим карактеристичним слабостима.

Велико омасовљење СРЗ у току 1949. године, које је донело крупне квалитативне промене у структури пољопривреде, имало је, поред извесних добрих страна, и многих негативних последица. У недостатку брже и ефикасније организационо-политичке, стручне и материјалне помоћи државних органа, кампањски карактер колективизације донео је многим задругама низ организационих, економских и унутрашњих слабости што се, између осталог, неизбежно одразило на висину дохотка и продуктивности рада у задругама.

Према поменутом попису Завода за статистику и евиденцију НРС, структура задруга у Србији у односу на број домаћинстава, била је 1951. године следећа:

до 20 домаћинстава	21,4 ⁰ /о
од 20—50 домаћинстава	61 ⁰ /о
50—100 домаћинстава	13,8 ⁰ /о
100—200 домаћинстава	2,9 ⁰ /о
преко 200 домаћинстава	0,7 ⁰ /о ³⁷⁸

Следећи подаци пружају нам слику просечне величине радних задруга у Србији:

Број домаћинстава	96.5	
Број чланова	179	или 4,9 по домаћинству
Способних за рад	116	или 64 ⁰ /о од укупног броја
Учествује у раду	86	или 74,1 ⁰ /о од способних
Укупна површ. земље	184 ха;	по домаћинству 5 ха, по члану 1 ха.
Пољоприв. површина	174,5 ха;	по домаћинству 4 ха, по члану 0,80 ха
коња	8	по домаћинству 0.22
говједа	24	по домаћинству 0,67
оваца	59	по домаћинству 1,7
свиња	24	по домаћинству 0,67
живине	9	по домаћинству 0.25
кошница	2	по домаћинству 0,06
трактора	0,87	
жетелица	0,83	
врћалица	0,75	
стабилних мотора	0,82 ³⁷⁹	

³⁷⁷) Стање СРЗ у ужој Србији, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 27.

³⁷⁸) Исто.

³⁷⁹) Исто.

Ови подаци сами по себи говоре о економској снази већине радних задруга у Србији. То, наравно, не значи да оне у целини, као нов облик организовања пољопривредне делатности, нису имале никаквих успеха. Напротив, оне су у НР Србији, са 18.4 одсто укупних сетвених површина дале у 1950. години 27 одсто од целокупног државног плана откупа жита.³⁸⁰ У том погледу нарочито су се истакли поједини житородни крајеви. Задруге у нишкој области, нпр. у току 1949. године, не само што су потпуно извршиле, већ су и премашиле своје обавезе у испоруци пољопривредних производа држави: у Белопаланачком срезу задруге су свој план испоруке жита извршиле са 110 одсто; у Моравском срезу са 112 одсто, у Ражањском са 119 одсто и у Нишком срезу са 153 одсто.³⁸¹ Од укупно засејаних површина на задружном сектору у Србији (120.297 ха), житарице су у 1951. години заузимале 80 одсто (или 96,469 хектара), односно 66 одсто кукуруз и пшеница. На приватном сектору житарице су захватале 86 одсто од укупне сетвене површине, док на државном сектору свега 60.³⁸²

Следећи подаци показују однос просечног приноса по једном хектару неких пољопривредних култура на задружном и приватном сектору:

	Укупан принос на задружном сектору	Просечан принос по 1 ха у мтц.	
		задружни	приватни
пшеница	56.685	14,6	13,4
кукуруз	68.094	16,5	15,6
кромпир	22.934	62,1	57
конопла	2.115	42,8	37,9
шећерна репа	22.547	158,8	159,9
сунцокрет	1.380	9,3	9 ³⁸³

Ова упорођења показује да је просечан принос код наведених култура био већи на задружном сектору него на приватном, изузев шећерне репе што је, добрим делом, био резултат боље припреме агротехничких мера, пољопривредних машина и справа.

Коришћење радне снаге у 1951. години, према непотпуним подацима, показује да је један радно способан задругар просечно радио 114 радних дана. Под претпоставком да је правилна организација требало да обезбеди коришћење радне снаге у пољопривреди за око 180 дана, да се закључити да је, радна снага уствари, била ангажована само са 50 одсто укупног ефекта,³⁸⁴ што је представљало последицу изостајања задругара са задружних послова, и то због обављања радова на окућници, недовољне радне дисциплине, слабе организације рада и сезонског карактера радова. Просечна вредност радног дана кретала се око 250 динара,³⁸⁵ док је просечни доходак

³⁸⁰⁾ Повећање производње у СРЗ — основни предуслов бржег омасовљења задруга, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 90.

³⁸¹⁾ »Борба«, 30. I 1950, 4.

³⁸²⁾ Стање СРЗ у ужој Србији, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 27.

³⁸³⁾ Исто.

³⁸⁴⁾ Исто.

по једном домаћинству износио 48.045 динара. Ако се овоме додају примања на име отплате инвентара и закупа, односно камате, на земљиште, сума је знатно прелазила 50.000 динара по домаћинству, или 10.000 по члану. Просечан доходак од радних дана у појединим срезovima Србије по једном домаћинству у 1951. години износио је:

Срез добрички	61.440 динара
Срез гружански	59.500 динара
Срез топлички	56.600 динара
Срез маћвански	48.040 динара
Срез јабланички	47.850 динара
Срез моравачки	28.300 динара
Срез врањски	26.409 динара ³⁸⁶

Без обзира на релативне успехе, радне задруге су заостајале у укупној пољопривредној производњи. Оне су забележиле напредак само у производњи жита, јер је њихово узгајање захтевало најједноставнију организацију рада, док је у сточарству, воћарству, виноградарству, повртарству, живинарству и другим пољопривредним гранама напредак задруга био незнатан. Према попису стоке од 15. I 1951. године, њено бројно стање на задружном сектору у Србији било је следеће:

Врста стоке	НР Србија	Србија	АП Војводина	Космет
коњи	80.640	9.370	67.901	3.369
говеда	108.700	56.245	34.748	17.707
свиње	226.332	77.781	145.446	2.605
овце	346.282	184.596	122.888	38.798
живина	356.159	305.734	49.345	1.080
У К У П Н О:	1.118.113	633.726	420.828	63.550

Стање стоке од 15. I 1952. године и процентуални однос према 1951. износио је:

Врста сток	Н Р С		Србија		А П В		Космет	
		%		%		%		%
коњи	79.026	98	9.714	103,6	65.612	97	3.700	109
говеда	105.314	96,9	54.839	97,5	31.944	92	18.531	104,6
свиње	250.230	110,5	89.726	115,3	157.714	108	2.790	107
овце	342.887	99	180.854	97,9	121.923	99	40.110	103,3
живина	465.315	130,6	401.538	131,3	62.477	127	1.300	120
СВЕГА:	1.242.772	111,1	736.671	116	439.670	104,5	66.431	104,5 ³⁸⁷

³⁸⁵⁾ Највећу вредност радног дана имала је СРЗ »Мома Поповић« Вакуп код Алексинца — 649,87 динара, а најмању СРЗ »29. новембар« — Сурлица код Бабине Пољане — 47 динара. — Исто.

³⁸⁶⁾ Исто.

³⁸⁷⁾ Сточарство у СРЗ, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 27.

Бројно стање стоке у задругама није било задовољавајуће. Осим тога, унапређењу воћарства и виноградарства такође се није поклањала довољна пажња, док је повртарство најчешће било организовано на сасвим примитивној основи, и услед недовољних инвестиција, било скоро потпуно препуштено природним факторима. Многе околности, субјективне и објективне природе, приморавале су задруге на сасвим једнострану оријентацију у производњи, скоро искључиво на оне производе које су им диктирали плански задаци, **животне потребе, природни услови и низак степен организације** рада, што је у знатној мери отежавало боље и свестраније коришћење капацитета задружних газдинстава и њихов бржи економски напредак. Захваљујући томе, индивидуални произвођач је успео да у оним производима за којима се осећала највећа потражња, а које задруге нису имале довољно, стекне скоро монополитички положај на тржишту. У таквим условима сасвим је разумљиво што задруге нису успеле да висином свог дохотка постану привлачне за остале сељаке, у чему је био основни разлог застоја у оснивању и омасовљењу постојећих задруга. У погледу продаје пољопривредних производа, оне су, на пример, биле у тежем положају него индивидуални произвођачи, јер су сву ситну опрему куповале по слободним ценама, док су све своје пољопривредне вишкове продавали искључиво државним откупним предузећима по нижим јединственим ценама. У таквим условима индивидуалним сељацима је припао монопол на слободном тржишту, где су могли несметано да одређују цене својим производима.

Економско-финансијско стање за већину СРЗ није било задовољавајуће. Њихови приходи ни издалека нису могли да покрију све задружне фондове, да задругама обезбеде минимум (у производима и новцу) за задовољење њихових основних потреба и да подмире своје обавезе према држави. Велика средства у задругама одлазила су на извршење инвестиционих радова и подизање објеката комуналне природе, затим на куповину разног материјала и средства за производњу, крупних пољопривредних машина, радне и приплодне стоке на слободном тржишту по врло високим ценама, док су, са друге стране, своје вишкове пољопривредних производа (уколико су их имале) задруге продавале по много нижим ценама (у односу на индивидуалне произвођаче). Све је то изузетно исцрпљивало задружне фондове, а могућност да се они попуне (повећањем пољопривредне производње и продуктивности рада) постојала је све мања.

У погледу откупних обавеза задруга често су вршене разне злоупотребе и неправилна задужења. »Кад запне извршење плана откупа жита, онда се узимало жито од СРЗ, задирући и у исхрану, због тога што се тамо жито налази на гомили и што је задруга најнапреднија јединица која ће послушати«. ³⁸⁸ Осим тога, наметање планова сетве и појединих нерентабилних култура оним задругама у којима није било услова за њихово гајење, такође се неправилно одразило на економски развој задруга. Све своје вишкове, који нису

³⁸⁸ Записник са саветовања повереника за пољопривреду НО-а, председника среских савеза земљорадничких задруга, директора фондова за механизацију, директора филијала Народне банке и председника окружних судова области нишке по питањима учвршћења, развоја и даљег јачања задругарства у овој области, одржаног 26.VII 1952, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 260.

потпадали под обавезан откуп, радне задруге су, са веома малим изузетком, контрахирале и продавале држави по везаним ценама. Према Уредби о куповини пољопривредних производа од сељачких радних задруга и снабдевања ових, задруге су биле дужне да продају држави: 1) цео тржни вишак пољопривредних производа који су потпадали под обавезан откуп и 2/40—80% тржних вишкова осталих пољопривредних производа који нису потпадали под обавезан откуп.³⁸⁹ За испоручене вишкове задруге су добијале од државе, поред новца, и бонове за набавку индустријске робе (посебно бонове за инвестициона средства и посебно за средства широке потрошње).

Међутим, почетком 1951. године битно се изменио постојећи систем продаје слободних вишкова и испоруке робе државним откупним предузећима од стране сељачких радних задруга. У новом систему трговине (прелазак са везане трговине на слободно тржиште), уведеном почетком 1951. године, при укидању обавезног откупа за поједине врсте пољопривредних производа, не само да је држава радним задругама дала формално одобрење да изнесе своје производе на слободно тржиште (што до тада нису могле чинити), већ им је у том погледу пружала велику помоћ и олакшице. Задруге су биле ослобођене обавезног откупа свих пољопривредних производа, сем житарица, индустријског биља, меса, масти, вуне и коже, док се за продате производе на слободном тржишту држава обавезала да им даје одређени процент бонова као компензацију за ниже цене пољопривредних производа у односу на пољопривредне произвођаче. Радне задруге, као социјалистички сектор, требало је на слободном тржишту да буду конкуренција приватном сектору и својим нижим ценама да утичу на опште снижење цена пољопривредних производа.

Према новим прописима из 1951. године, радне задруге су могле да оснивају своје продавнице по градовима и индустријским центрима, у којима су своју робу продавале за око 15 одсто испод слободно формираних цена на пијаци, на име чега су, као надокнаду, добијале 15 одсто од укупне вредности продате робе у боновима за везану трговину. Продавнице СРЗ су, осим трговине на мало, имале право да продају своју робу и на велико трговачкој мрежи, разним установама (мензама, болницама и др.), угоститељским предузећима и да се повезују са извесним предузећима ради извоза својих производа.

У току 1951. године СРЗ Србије отвориле су 112 продавница пољопривредних производа, од којих 110 су отворили фондови за механизацију и инвестициону изградњу, а две продавнице самостално су отвориле задруге.³⁹⁰ Продавнице су отворене у многим градовима, среским месгима, као и у појединим рудницима, градилиштима и бањама. СРЗ на3 територији Србије у току 1951. године, односно од 1. 1. до 30. 11. продале су преко својих продавница разних пољопривредних производа у укупној вредности од 348,897.000 динара. Ако се овој суми дода још вредност примљених бонова у износу од 130

³⁸⁹) Информације и извештај о СРЗ, без датума и аутора, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256

³⁹⁰) Реализација производа СРЗ и њихово обезбеђење са индустријском робом, 2. II 1952, Београд, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фошц. 6.

милиона динара, значи да су задруге за продате производе преко својих продавница добиле око 480 милиона динара.³⁹¹

У раду продавница СРЗ долазило је, међутим, и до одступања у смислу ограничавања слободне робне размене. Поред оних који су пратили сам систем продаје, било је и случајева да су поједини народни одбори забрањивали задругама да продају своје производе на пијаци по слободно формираним ценама. Овакав однос према задругама умањивао је њихов интерес за повећање производње тржних вишкова, што је још више учвршћивало монополски положај приватних произвођача на слободном тржишту. Због тога што задруге нису могле често да изађу на пијаци са слободним ценама, оне су вишкове својих производа делиле задругама, које су ови продавали на пијаци као приватници.

Сељачке радне задруге на територији Србије у току 1951. године извезле извесне количине пољопривредних производа (1.934 тоне) у вредности од око 10.730.000 девизних динара.³⁹² Извоз је ишао углавном преко извозно-увозног предузећа »Кооператива« из Београда и »Навипа«, предузећа за извоз вина.

У погледу организације и рада сељачких радних задруга велики значај имала је Уредба савезне владе из 1950. године о додељивању трактора, пољопривредних машина и оруђа сељачким радним задругама и о фонду за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде.³⁹³ Да подсетимо, то је време реорганизације привреде на принципима социјалистичке демократије и предаје фабрика, рудника и других предузећа на непосредно управљање радним колективима). Трактори, пољопривредне машине и оруђа, који су припадали пољопривредним машинским станицама, предати су задругама — непосредним произвођачима, као општенородна имовина, на трајну употребу и искоришћавање. То је једна од мера које је спроводила народна власт у погледу предаје општенородне имовине непосредним произвођачима у пољопривреди. Формирањем фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде дат је нови облик удруживања сељачких радних задруга. Фонд, као нова институција на сектору пољопривреде, имала је за циљ да привредно повезује СРЗ и усмерава њихов рад на јачању и унапређењу њихове привредне делатности.

Према прописима Уредбе, оснивањем фондова обједињавале су се сељачке радне задруге у срезовима у јединствене привредне организације. Држава је преко ових фондова давала материјалну помоћ задругама. На тај начин, они су радним задругама представљали такве руководеће органе, као што су срески савези били за земљорадничке задруге, који треба да обједињују СРЗ на подручју среза и помажу их у унапређењу пољопривредне производње.

У току 1950. и 1951. године наступио је осетан застој у оснивању и omasовљењу сељачких радних задруга. Карактеристично је да су баш у овом периоду дубоких радикалних промена у привредном и друштвеном животу уопште, насталих преласком са система административног управљања на систем социјалистичке демократије, дошле до пуног изражаја основне слабости сељачких радних за-

³⁹¹) Исто.

³⁹²) Исто.

³⁹³) Службени лист ФНРЈ, бр. 38/50.

друга. Било је очигледно да колективизација, онако како је замишљена, не може успети. Ове задругенису успеле да постигну нов квалитет у пољопривредној производњи и да из збира индивидуалних газдинстава прерасту у ново, високо продуктивно газдинство, пружајући сељацима боље услове живота и рада. У недостатку сопствених искустава при стварању крупних газдинстава удруживањем индивидуалних поседа створене су радне задруге по угледу на совјетске колхозе чија пракса, у суштини, није одговарала југословенским друштвено-економским условима. Читав период колективизације карактерисала је тежња појединих политичара и партијских руководстава на терену да створе задруге по сваку цену, без обзира на економске и политичке услове за њихов развој. Иако је законским прописима изричито била подвучена потреба поштовања принципа добровољности, и даље је било масовних појава административног притиска за улазак у задруге. Оснивање радних задруга имало је углавном кампањски карактер, при чему се највише водило рачуна о томе да се оне оснују, али не и да се организационо учврсте у развоју.

У агитацији за стварање СРЗ била је општа појава да су се поједини срески комитети и основне партијске организације служиле разним обећањима у погледу смањивања обавеза задруга према држави, настојећи на тај начин да повећају темпо стварања задруга. Последице таквих поступака манифестовале су се у веома израженој тенденцији уласка у задруге да би се избегле откупне и пореске обавезе. С друге стране, разне неправилности при разрезавању откупа појединих пољопривредних производа, приморавале су сељаке да улазе у задруге, због чега су се они често жалили Контролној комисији ФНРЈ на неправилан поступак органа власти. Интересантно је навести пример крагујевачке области из које се 30 сељака жалило Контролној комисији ФНРЈ да су разним неправилним мерама натерани на улазак у задруге. Катарина Пантић из села Ресника (Крагујевачки срез) том приликом је изјавила: «У току фебруара 1950. године говорило се о уписивању домаћинстава у сељачке радне задруге. Ускоро је сазвана конференција на којој је говорио Брана Младеновић, члан среског НО-а у Крагујевцу, и изјавио да се сви у селу морају уписати у СРЗ, а ко »неће да ће га тотално уништити“. На крају своје жалбе она додаје: „... молим да се овај терет скине и да иступим из СРЗ, јер се, у ствари, нисам добровољно пријавила«. Благоје Илић, такође из Ресника, изјавио је том приликом: „... Када је предузета СРЗ у Реснику 1. марта позвао ме је Младеновић Брана и рекао ми да се ја морам уписати у СРЗ. ... Када сам ја одбио да уђем у СРЗ, после два дана месни НО одредио ме на рад у Сењски рудник. Ја сам одбио да потпишем решење и тада ме је затворио Милоје Ђурић, члан Месног народног одбора. ... Када сам испунио пропусницу (да уђем у СРЗ) ослобођен сам од рада у руднику и испоруке свиња³⁹⁴. И други сељаци из крагујевачке области наводили су сличне примере принуде, тражећи да иступе из радних задруга и наглашавајући при том да нису добровољно ушли у њих. Значајно је напоменути да су ови сељаци били слабијег имовног стања, углавном са 2—6 хектара земље.

³⁹⁴) Кршење одлука III пленума ЦК КПЈ по питању социјалистичке реконструкције села, 29.IV 1950, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV⁶ — 1/32.

Иако се овим изјавама мора прићи са извесном резервом у погледу њихове тачности, оне ипак говоре да је политика стварања задруга бића праћена многим грешкама и неправилностима које су се манифестовале применом разних облика принуде у мањој или већој мери над сељацима да би ушли у задруге у свим крајевима Србије.

Анализирајући улазак индивидуалних сељака у задруге, сусрећемо се са једним карактеристичним феноменом који је имао значајну улогу у развоју радних задруга. Приступајући задрузи задругари су и даље носили са собом ситносопственичка схватања у којима су се одражавале тенденције супротне новонасталим односима и карактеру новог газдинства. Ове тенденције су се манифестовале несхватањем задружног газдинства и заједничке имовине као добра од чега је зависио даљи живот и напредак сваког задругара. Код њих се формирала нека врста прелазне психологије: напустили су индивидуални начин привређивања, али још нису прихватили задружно газдинство као своје. Отуда и појава клања стоке и отуђивања имовине пре уласка у задругу, незаинтересованост за рад на задружном газдинству, слаба радна дисциплина и др. Индивидуалистичка схватања су се одражавала у тежњом да се задржи више земље и стоке на окућници, поклони више пажњу раду на њој него на задружном газдинству итд. »Код задругара још није продрло схватање да задружну имовину сматрају као своју личну, да је чувају од сваке штете и расипништва, да је повећавају и унапређују. Задругари се не боре за задружну имовину као што су се раније борили за своју; често продире схватање да је брига о задружном газдинству и задружној имовини прешла на неког другог: на државну, управу задруге, председника«.³⁹⁵ Таква схватања често су се манифестовала немарним односом задругара према задружној имовини што је имало за последицу самовољно отуђивање и трошење задружних средстава, расипање производа, сточне хране и др.

Кршење принципа добровољности при учлањењу сељака у радне задруге, које се манифестовало разним формама административног притиска (применом противзаконских привредних мера, откупом, порезима, новчаним казнама, малтретирањем и неправилном арондацијом) представљало је метод рада многих партијских организација и органа власти. У ситничком и грачаничком срезу, на пример, чланови Партије, који су били у разним комисијама при месним народним одборима, вршили су велике процене приноса и висок разрез пореза незадругарима да би ступили у радне задруге. Допуна овим мерама биле су новчане казне за неизвршење обавеза, срачунате на то да натерају сељаке у задруге.³⁹⁶

На другој страни, запостављао се политички рад, метод објашњавања предности социјалистичког начина пољопривредне производње. Многи партијски радници полазили су са погрешног становишта да су уласком у задруге решена сва питања да политички рад губи важност „јер су сад сви задругари и сви су свесни“, итд.

³⁹⁵) Извештај Комисије за село ЦК КПС Комисији за село ЦК КПЈ од 10.VI 1949., АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 254.

³⁹⁶) Реферат П. Стамболића на Другом пленуму ЦК КПС, АС, Фонд ЦК СКС, Фасц. 25.

Чињеница је да су се партијске организације у Србији свестрано залагале за развој задружног покрета, представљајући на тај начин покретачку снагу социјалистичког преображаја пољопривреде и носиоци иницијативе за стварање, организацију рада и производње у сељачким радним задругама. То је, уосталом, био израз спровођења генералне линије Партије на селу, прокламоване на Другом и Трећем пленуму ЦК КПЈ. Међутим, иако су основне партијске организације као целина и комунисти као појединци имали правилан став према целокупној проблематици сељачких радних задруга, крутост и шаблони при њиховом спровођењу и непознавање конкретне ситуације и услова манифестовали су се у виду разних негативних појава, непознатих и неспојивих са основном линијом Партије. Најизразитији облик су појаве бирократизма у појединим партијским организацијама, које су потхрањиване погрешним схватањима о улози партијске организације и комуниста у сељачким радним задругама, стагнацији и идеолошко-политичком уздицању и раду партијског чланства у задругама и многим варијантама њиховог секташког држања када је у питању оснивање и омасовљење сељачких радних задруга.

Општа карактеристика рада партијских организација испољавала се више у третирању економских и организационих проблема у задругама, што је водило чак и до преузимања компетенције органа власти, док се идеолошко-политички рад занемаривао. Кршење принципа демократичности у управљању задругама ишло је тако далеко да су поједине партијске организације преузимале на себе улогу управних одбора и самих задругара у управљању задругама. На пример, на скупштини СРЗ села Тобановића (у београдској општини) партијска организација је донела одлуку о смењивању председника, што је изазвало негодовање присутних задругара: »Зашто сте нас звали да решавамо кад је све унапред било решено«.³⁹⁷

Спровођење привредних мера најчешће је ишло линијом администрације, није довољно подстицана ни развојна иницијатива самих пољопривредних произвођача, нити су предузимане практичне организационе, економске и друге мере од стране многих партијских руководства за искоришћавање свих постојећих могућности за повећање пољопривредне производње. С друге стране, није сузбијана тенденција потцењивања и запостављања приватног сектора и настојања појединих партијских организација да сељачким радним задругама »помогну«³⁹⁸ путем неправилног оптерећивања индивидуалних газдинстава. Њихова веза са незадругарима састојала се углавном у томе што су чланови Партије често вршили откуп од приватника, који су гледали на њих као на егзекуторе. На овој начин, уместо сарадње између задругара и индивидуалних сељака, стварао се јаз између њих који је кочио даљу колективизацију. (Приватни сектор се идентификовао са нечим несоцијалистичким и штетним).

Запостављање сарадње других масовних организација и задругарства, доводило је до њиховог политичког изоловања и умртвљења, док су се партијске организације све више претварале у адми-

³⁹⁷) Основна партијска организација у СРЗ, (1949 год.), А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/92.

нистративни апарат, удаљавајући се на тај начин од сеоских маса.³⁹⁸ Последице оваквог рада осећале су се највише у селима где су постојале задруге. Партијске организације су деловале само у њима запостављајући, на тај начин, политички рад са незадругарима што је имало за последицу све веће заостривање односа између задругара и незадругара. »Редовна је појава да у основним партијским организацијама немају план рада. И садржину и план рада, тамо где он постоји, карактерише стихија. Онако како се који задатак поставља од Комитета, тако га и решавају. Стални живот партијског сектора скоро не постоји«.³⁹⁹ Веза партијских организација са вишим партијским руководствима — среским комитетима — била је слаба, свдећи се, углавном, на позивање секретара и преношење директива. У погледу идеолошког уздизања чланова Партије у партијским организацијама радних задруга, као и осталих задругара, такође је изостајала помоћ среских комитета, због чега нису биле ретке ни појаве наседања чланова Партије у СРЗ разним непријатељским паролама, као нпр. »боље би живели кад би били изван задруга« и др.⁴⁰⁰

Бироократизам у партијским редовима манифестовао се нарочито испољавањем неправилних ставова у вези са пријемом нових чланова у радне задруге. У великом броју основних партијских организација, па и самих среских комитета, није било правилне оријентације у погледу извођења колективизације што се нарочито испољавало у виду забране оснивања нових и омасовљење старих задруга, или, пак, њиховом препуштању стихији. У Србији знатан број старијих задруга, које су основане 1947. године, због секташког стања основних партијских организација, остале су бројно врло мале, иако су имале услова да се омасове. Карактеристичан је случај радне задруге »Благоје Нешковић« у Љубичко-трнавском срезу која је економски добро напредовала и стекла углед у селу, али није настојала да се омасови. Године 1947. имала је 21 домаћинство, а марта 1949. свега 33. »Сељаци су се устручавали да поднесу молбе за улазак у задругу, бојећи се да ће бити одбијени, због чега је одговорност сносио и срески комитет, сматрајући да не треба примати нове задругаре у ову задругу«.⁴⁰¹

Од потпуне пасивности појединих среских комитета и партијских организација према развоју радних задруга, често се ишло у сасвим другу крајност: преузимање на себе функција органа власти и наредбодавни став према задругама. На партијским састанцима доношене су одлуке које су директно задрале у надлежност органа власти и руководећих органа у задругама. Често су биле обједињаване функције политичког секретара Партије и председника среског народног одбора или председника сељачке радне задруге у једну личност; чланови среског комитета, по правилу, били су повереници среског НО-а. На састанцима основних партијских организација претресала су се углавном питања која су решавали органи власти и привреде: откуп, радна снага, питања производње итд. тако да су чланови Партије примали задатке административне природе. У њи-

³⁹⁸) Партијске организације у СРЗ су постављане на производном принципу и у њима су углавном остваривале руководећу улогу.

³⁹⁹) Извештај о раду основних партијских организација у СРЗ, 1949, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/92.

⁴⁰⁰) Проблеми СРЗ, 7.X 1950, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/108.

⁴⁰¹) А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/92.

ховом раду најчешће раније било систематичности и планског извршења задатака, већ су се решавали парцијално, онако како су стизали из среских комитета. Не ослобађајући се административног начина рада, они су се често изједначавали са радним задругама. Било је примера да су при формирању задруга читаве партијске организације улазиле у њих.⁴⁰² Релативно мали број чланова Партије учествовао је у производњи на задружним газдинствима, већ су се налазили или у руководствима задруга, или на разним службама ван задруга, што је, у крајној линији, водило идентификацији Партије и власти.

2. Основне слабости сељачких радних задруга и тенденције масовног иступања из њих

Почетком педесетих година потпуно су се изразиле основне слабости радних задруга, које су, у крајној линији, проузроковале озбиљна колебања, па и иступања задругара. Увођење новог привредног система и система радничког самоуправљања допринело је, заједно са осталим пропратним елементима, колебању у задругама. На њихов даљи опстанак почео је да делује нарочито механизам новог, слободног тржишта и законитости које су на њему почивале. Многи сељаци, задругари, захтевају да напусте задруге. Тиме је изражен низ противуречности и сукоба, како унутар задруга, тако и задругама према новонасталим друштвено-економским условима. Сељачке радне задруге, као водећа организациона форма земљорадничког задругарства у административном периоду, у новим условима испољава све своје основне слабости и недостатке. Показало се да СРЗ, колхозног типа, за југословенске прилике, није организациони облик којим се може остварити социјалистичка реконструкција села.

У току 1951. године задруге су се развијале под изузетно тешким околностима. Суша из претходне године нанела им је велике материјалне тешкоће. Поред тога, прелаз на нови привредни систем изазвао је у задругама велике тешкоће, јер заостали начин пословања и организације рада у њима нису могле да се прилагоде новим привредним мерама. Прелаз са дистрибутивног начина снабдевања и трговине по везаним ценама на слободно тржиште представљао је, у том тренутку, проблем за задруге, јер оне нису имале залихе производа са којима би изашле на слободно тржиште, једним делом, због суше у претходној години а и због тога што су своје производе већ продали држави по везаној трговини.

Сељачке радне задруге, у периоду интензивне колективизације, биле су оптерећене многобројним проблемима који су били последица, углавном, објективних тешкоћа (недостатак и распарчаност земљишта, недостатак задружних зграда и пратећих објеката, пољопривредних справа и инвентара, радне снаге, новца, радне стоке, као и недовољне способности задругара да обављају пољопривредне радове и организују велика пољопривредна газдинства). Међутим, не треба занемаривати ни велики утицај субјективних момената на развоју задружног покрета (бюрократизам у задругама, недисциплина, пезаинтересованост задругара за рад у њима, немарност према задружној имовини и др.).

Натурални начин привређивања у задругама, а као последица тога, ниска продуктивност рада, мала производња, слабо економско

стање и организација задруга и ниски приходи задругара, давали су основни печат сељачким радним задругама у периоду колективизације. Ниска продуктивност рада још више је потенцирала расцепканост земљишта на стотине парцела у великом броју зграда. Анализа таквих задруга показује да оне нису деловале ни као проста кооперација у односу на пољопривредну производњу, јер је продуктивност рада у њима била нижа него на индивидуалним поседима.

С обзиром на расцепканост земљишта (јер у већини задруга није извршена арондација), радне задруге у Србији нису представљале крупна пољопривредна газдинства, тако да се нису могли користити ни преимућством просте кооперације. Осим распарчаности земљишних поседа, често међусобно веома удаљених, (просечна величина парцела у радним задругама у Србији износила је 0,83 ха),⁴⁰³ на пољопривредну производњу у многим задругама утицали су и други узроци: недостатак грађевинских и других објеката (због чега су стока и пољопривредни инвентар често смештени по приватним стајама и зградама), недостатак — нарочито — крупних пољопривредних машина и оруђа за рад (од расположивих машина велики број је био у лошем техничком стању и без довољно резервних делова). Такође је неповољно утицала и недовољна развијеност оних пољопривредних грана које су захтевале веће инвестиције и дужи период од почетка експлоатације (воћарство, виноградарство и др.), затим оскудан сточни фонд, недостатак стручног кадра, узроци субјективне природе (лоша организација рада, недисциплина, незаинтересованост задругара за рад задруга, разне злоупотребе, недемократски начин управљања задругама, наумално награђивање задружних службеника у радним данима, рђаво газдовање и расипање задружне имовине) итд.

Многи проблеми у радним задругама произишљали су и из неправилно постављених економских односа између задруга и задругара који су, уствари, у задругама били на извршан начин експроприсани. Уласком у задругу, пољопривредни произвођачи су остајали само формални власници унете земље, јер за њу, у већини случајева, нису ништа добијали, а тамо где су и добијали, било је углавном симболичног карактера. Осим тога, задруге нису ни своје остале обавезе извршавали према задругарима, као што је исплата инвентара, радне и приплодне стоке, шуме итд. С друге стране, када је у питању однос између задруга и задругара, често су била настојања задругара у многим задругама да на својим окућницама задрже што више земље и стоке,⁴⁰⁴ или отуђивање стоке и инвентара пре ступања у задругу.⁴⁰⁵

⁴⁰²⁾ У 1949. години у обреновачком срезу нпр. формирано је 9 СРЗ; у селима овог среза било је 216 чланова Партије, од којих је у задруге ушло 175. У 1950. години у истом срезу формирано је још 8 СРЗ. У његовим селима било је тада 150 чланова Партије, од којих је у задруге ушло 94. — Информација о раду партијских организација на даљем спровођењу Упутства ЦК о социјалистичком преображају села, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256

⁴⁰³⁾ О производности рада на задружним газдинствима, (без датума и аутора), АС, Фонд Савеза СР Србије, фасц. 27.

⁴⁰⁴⁾ Полавећи од принципа да окућница треба да има допунски карактер у снабдевању задругара, у пракси је често долазило до одступања која су се манифестовала у остављању знатно већих окућница на располагање задругарима, без обзира на ограничења која су прописивала Угледна правила СРЗ. Такве окућнице су обично задовољавале основне потребе за-

Сељачке радне задруге у Србији већином биле су изузетно мале (са малим бројем домаћинстава и недовољно земље, разбацане у безброј малих и међусобно удаљених парцела) и економски толико стабе да често нису могле да задовоље ни основне потребе својих чланова и испуне обавезу према држави. Већина од њих окупљала је 15—20 домаћинстава, састављена углавном од сеоске сиротиње и беземљаша, без неопходне задовољавајуће материјалне базе; да би се као такве одржале и, евентуално ојачале, народни одбори су им уступали сеоске утрине на коришћење. Стваране dobrим делом кампањски, после Резолуције Другог пленума и, у већини случајева под притиском и разним обећањима, многе од ових задруга нису имале никакве перспективе за даљи опстанак. У ситне сељачке радне задруге убрајале су се обично оне (у активним — богатијим селима) које су обухватале 10 или испод 10 одсто домаћинстава и приближно толико земље у селима у којима су осниване. Обзиром на овакву ситуацију, оне нису представљале озбиљну економску снагу, посматране било као јединке саме за себе) или у односу на село у коме су се налазиле. Према грубој процени, оваквих задруга у Србији било је око 20 одсто.⁴⁰⁵ »Од 919 задруга у Србији 734 можемо назвати »патуљастим«, (јер броје од 20 — 50 домаћинстава), а врло мали број задруга обједињује 50 одсто домаћинстава у селу«.⁴⁰⁷ Просечна величина парцела у њима износила је од 44 до 86 ари;⁴⁰⁸ скоро да није било парцела бар од једног хектара, изузев земље која је задругама дата из аграрног фонда. Овакве задруге нису пружале никакву перспективу пољопривредној производњи; остала је у њима иста структура сетве, површине су већином биле под житарицама као и код приватних произвођача.

У највећем броју случајева ове задруге су биле пасивне, с обзиром на неразвијену пољопривредну делатност у њима, окупљајући већином сиромашна домаћинства и беземљаше. У пасивним планинским селима приступао је извештан број задругара, али нису постојали сви неопходни објективни услови за организовање производње. Оваквој ситуацији у задругама погодовали су још и већ наведене слабости (о којима је већ било доста речи). Продуктивност рада била је најчешће нижа него на приватним поседима. У многим пасивним селима »обично се погрешило и то баш због тога што се хтелo у пасивном селу задржати макар шта колективног, па су оставили или неку крању фарму, која нема крмне базе у ливадама и пашња-

другара, који су у таквим условима занемаривали рад у задрузи, посвећујући се искључиво свом личном газдинству.

⁴⁰⁵⁾ У ивањичком срезу нпр. домаћинства која су пре уласка у задругу имала преко 60 оваца нису уносила у задругу више од 20, док су остатак клали или продавали. Слична ситуација била је и са инвентаром који су задругари распродавали или сакривали код индивидуалних пољопривредника. — Стање и проблеми у СРЗ, 25.ХП 1949. А СКЈ, Комисија за село, XV — 1/83.

⁴⁰⁶⁾ Анализа стања ситних (патуљастих) СРЗ у активним селима, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 27.

⁴⁰⁷⁾ Информација о раду партијске организације на даљем спровођењу Упутства ЦК о социјалистичком преображају села, (1952), АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴⁰⁸⁾ Стенографске белешке са Саветовања политичких секретара партијских комитета крагујевачке области са другом Стамболићем и представницима Владе и задружног Савеза Србије по питању задругарства, одржаног 7. VIII 1952. у Крагујевцу, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 258.

цима или воћњаке и винограде, иако нема услова да се створи јака задружна својина. Земља је подељена на врло велики број парцела које су разбацане зато што се ишло на линију да се нешто колективно задржи, да постоји неко језгро колективног рада, а није се ишло на то да се саслушају жеље сељака и да се питају »шта вам треба«, »каква вам треба задруга«.⁴⁰⁹

Погрешна оријентација појединих задруга на пољопривредне гране за које објективно нису имале услова — а занемаривале су се оне делатности које су се могле успешно развијати — утицала је да те задруге не постигну резултате. (Овакве задруге налазиле су се углавном у срезovima западне Србије: ужичком, пожешком, драгачевском, аријском, азбуковачком, моравичком, јабланичком, сврљишком и др.⁴¹⁰

Да би се расцепканост земљишних поседа у сељачким радним задругама смањила и ублажиле негативне последице у пољопривредној производњи, Савезна влада је 2. новембра 1951. године донела Уредбу о арондацији земљишта пољопривредних добара и сељачких радних задруга. Као специјална мера пољопривредне (аграрне) политике, арондација је имала за циљ да смањи број задружних парцела, изврши њихово груписање у веће и јединственије целине — комплексе око самих задружних газдинстава, што је требало да се спроведе припајањем земљишта приватних сопственика које се налазило између задружних парцела и одговарајућом надокнадом приватницима земљишта које се није обухватало арондацијом. Груписање и укрупњавање земљишта сељачких радних задруга било је основни предуслов за правилније организовање производње, увођење и примену механизације и агротехничких мера. Према Уредби, арондација је требало да се изврши само у селима у којима је већина домаћинстава била учлањена у радне задруге, како се би изазивали велики поремећаји у односу на земљиште приватних власника.

Приликом спровођења арондације у Србији од сељака је обично узимана боља, а давана лоша и удаљенија земља, затим, арондација се у многим случајевима вршила без добровољног пристанка сељака и у селима где је број домаћинстава у задругама био мали. Често је узимана земља која није била неопходна за груписање парцела задруга или за економско двориште, већ само да би се на тај начин извршио притисак на оне сељаке који су одбијали да уђу у задруге.⁴¹¹ Било је случајева у неким местима Србије да је вршена арондација за економије локалних предузећа и неке друге објекте који нису били неопходни. (Нпр. у селу Видовцу, у Неготинском сре-

⁴⁰⁹) Стенографске белешке са Саветовања политичких секретара партијских комитета крагујевачке области са другом Стамболићем и представницима Владе и задружног Савеза Србије по питању задругарства. . . , АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 258.

⁴¹⁰) Извештаји екипа и инструктора ЦК и информације о разним проблемима у СРЗ, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴¹¹) Карактеристичан је пример села Рајац, у неготинском срезу где је извршена арондација за СРЗ која је бројала 28 домаћинстава од 135 домаћинстава из села, док је арондирано свега 12 ха земље. Нарочито је изазвало негодовање сељака што је овом приликом арондирана земља и за задружно градилиште. — Из дискусије Душана Мугоше са Другог пленума ЦК КПС, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 25.

зу, арондирана је земља за стрелиште и за економију средњег предузећа за алкохол, што је наишло на велики отпор од стране сељака.⁴¹²

Овакви поступци у начину извођења арондације и других мера везаних за период убрзане колективизације, имали су корене у схватању (од чега није било имуно ни партијско чланство) да се социјалистички односи у пољопривреди могу успоставити административним мерама, на брзину и преко ноћи, на што се гледало као на сезонску кампању за откуп жита, контрахирање поврћа и сл. Уместо темељитог проучавања реалних и објективних могућности, степена политичке свести радног сељаштва, одговарајућих организационих принципа, упорног свакодневног политичког рада и објашњавања предноси задруга над индивидуалним газдинством, прилазило се овом питању олако, без поштовања основних задружних принципа, пре свега принципа добровољности уласка сеља у задруге. Поступци са арондацијом доказују ову констатацију, што је представљало још један проблем чије је неправилно решавање удаљавало сељаке од задруге.

Спровођење арондације пратио је веома изражен отпор од стране сељака, који се првенствено манифестовао великим бројем жалби на решења средњих комисија (за арондацију), којих је у Србији било око 2.000. Највећи број жалби поднето је у Гужанском срезу, где је од 870 издатих решења за арондацију било 297 жалби; у Трстенику од укупно 486 решења уложено је 103 жалбе; у Тимочком срезу од 260 жалило се 60 сељака итд.⁴¹³ »Има појава да сељаци жестоко дају отпор спровођењу арондације и када је решење постало извршно, нападају задругаре, физички прете. . .«⁴¹⁴ Отпор арондацији манифестовао се такође и у одбијању сељака да приме решења о извршењу арондације; (у Кулини-моравски срез — нпр. нико није хтео да прими решење, тако да су она морала да буду лепљена на вратима). У Гужанском и Тимочком срезу сељаци нису хтели да приме решења пре извршења јесенје сетве, чиме су ометали извођење арондације. Када су решења постајала извршна приватници су претили физичким обрачуном.⁴¹⁵

Арондација, као мера која је у задружној и аграрној политици изузев извесних успешних покушаја, у крајњој линији дала негативне резултате и, као таква била укинута,⁴¹⁶ није била једино питање које је удаљавало сељаке од задруга. Искуства у раду сељачких радних задруга указивала су и на низ других слабости, међу којим се једна од најкарактеристичнијих односила на организацију рада и производње у задругама. Брзи пораст СРЗ и њихово нагло омасовљење захтевали су много бржу и ефикаснију организационо-политичку, стручну, материјалну и друге облике помоћи од стране државних и партијских органа. Међутим, они су више пажње посвећивали самом оснивању

⁴¹² Арондација, Фонд ЦК СКС, фасц. 254.

⁴¹³ Арондација, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴¹⁴ Арондација, Фонд ЦК СКС, фасц. 260.

⁴¹⁵ »Масовна појава легања испод трактора да се спречи орање била је у Мачви и космајском срезу. У Лозовику — Вел. Плана приватници прете да ће се пушкама обрачунати са онима који дођу на њихове њиве, а у Владимирцима 10 сељака и даље обрађује своју земљу и прете секирама. . .« — Арондација, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴¹⁶ Одлука ЦК КПЈ о забрани арондације сваке врсте (крајем 1951. године).

задруга, него њиховом организационом учвршћењу. Отуда је у многим задругама било крупних организационих слабости које су кочиле њихов даљи развој, омасовљење и подизање задружне производње. Ти недостаци су се одражавали, у првом реду, недовољном материјалном заинтересованошћу задругара да повећају приносе, њиховим рђавим односом према задрузи и задружној имовини (неблаговремено и неквалитетно обављање радова, слаба радна дисциплина, крађа, расипање радних дана, нерационално коришћење материјала за производњу и др.), недовољним испорукама тржних вишкова држави и, најзад, масовним подношењем молби сељака за иступање из задруга.

Код организације рада у задругама било је великих лутања и слабости. Мали број задруга имао је чврсту и до краја спроведену организацију, по бригадно-групном систему, док се код већине она спроводила само делимично, или су, пак, бригаде и групе (у извесном броју задруга) постојале само на папиру. У већини случајева бригаде на терену нису распоређиване на рад по одређеном плану, него према тренутним потребама. Најчешће оваква организација је спровођена веома примитивно и често само формално. Сталних бригада и група, као чврстих производних јединица, задужених одређеном земљом и инвентаром и одговарајућим годишњим и месечним плановима и другим планским задацима са личним задужењима — било је само у мањем броју старих задруга.

Израда привредних планова у већини задруга била је препуштена само њиховим председницима и књиговођама. Отуда се планирање сводило најчешће на попуњавање формулара, без анализе производних капацитета (у циљу њиховог максималног искоришћавања), без помоћи из среза, без учешћа партијских организација у мобилизацији задругара на извршењу планова. Књиговодство у задругама вођено је нестручно и најчешће било неуредно и непрегледно, (што је представљало последицу нестручности књиговодственог кадра, лоше организације рада и евиденције у задругама, слабе помоћи виших пољопривредних и задружних органа).

На незаинтересованост задругара за рад и пословање задруга утицали су и поступци у начину поделе прихода (према уложеном раду и унетој земљи). У већини задруга није се примењивао принцип награђивања према раду. Радне норме, као неопходан елемент правилног оцењивања рада и награђивања појединаца, нису у пракси доследно примењиване. Као основа код оцењивања уложеног рада служило је време проведено на раду, тј. број остварених радних дана, без обзира на стварни радни учинак, односно квалитет рада, што је такође имало за последицу озбиљно опадање радне дисциплине и заинтересованости задругара за рад на задружном газдинству. У задругама где нису поштоване радне норме, било је случајева да су се трудодани убележавали често према нахођењу самих бригадира или груповођа. У оваквим задругама било је и појава фамилијарности која се испољавала у обележавању већег броја трудодана људима ближим председнику бригадиру и др.

Због оваквог начина расподеле прихода, према зарађеним трудоданима, трпела су нарочито домаћинства у којима је било доста деце, старих и за рад неспособних особа, а мало способне радне снаге, тако да њихове зараде нису биле довољне да би подмирили најнеопходније потребе.

Овакав систем расподеле дохотка у задругама добрим делом је потицао од укорењених остатака копирања колхозних принципа пословања, који су се огледали у подели дохотка (у натури углавном) на бази зарађених радних дана, организацији рада по бригадно-групном систему, експлоатацији задругара међусобно (тј. »задругари из једне гране експлоатишу задругаре из друге гране, јер они у првој грани истерују више радних дана«.⁴¹⁷

И други вид поделе прихода у задругама (плаћање закупнине, камате и ренте на унето земљу), који у пракси најчешће није, или је слабо споровођен, представљао је озбиљну препреку омасовљењу и економско-организационом јачању задруга. У већини случајева, закупнина је само усвајана на скупштинама задруга, до њене исплате, макар и делимичне, није долазило. Неисплаћивање закупнине и камате сељацима, као облика надокнаде за унето земљу у задруге, или, пак, њихово свођење на најмању меру, представљало је, на извесан начин, један вид експропријације сељака. Копирањем колхозне праксе, у задругама је закупнина скоро била ликвидирана, што је представљало израз ликвидирања и саме својине над земљом; у задругама се доследно спроводио принцип награђивања само према раду, а не и према унетој земљи.

Код 145 задруга првог типа (колико их је било у Србији 1952. године), иако је формално усвојено плаћање закупнине, она се или уопште није плаћала, или је сведена на најмању меру (највише 5—6%), док је само у једном случају она износила 9%. У већини задруга другог типа (у Србији их је укупно било 680) није се плаћала никаква камата, или је она износила 1—2%, а највише 3%.⁴¹⁸ Без обзира што је Угледним правилима (за СРЗ) било предвиђено да се до 30% од укупног дохотка дели према унетој земљи, у пракси се овај принцип најчешће изигравао, иако је било један од темеља опстанка, даљег омасовљења и економског јачања самих задруга.

Ситуација у овом погледу није се битније изменила ни после Одлуке Задружног савеза Србије од 1951. године, да закупнина не може бити мања од 15% од дохотка задруга, а камата не мања од 3%. Веома мали број задруга се придржавао ове Одлуке.⁴¹⁹ »У задругама другог типа, које су најмасовније на територији уже Србије, јер их има 680 од укупно 1003, каматна стопа је била веома ниска. Ни у случајевима када је земља »добро« процењивана и када се на њу давала »највиша« каматна стопа, задругари нису били задовољни висином ренте, јер је она заиста била минимална«.⁴²⁰

Овај облик поделе прихода у задругама проузроковао је диференцијацију међу задругарима; на имућније, нарочито са мало радне снаге и већим земљишним површинама унетим у задруге, који су радо прихватили закупнину и камату (јер су им оне представљале скоро једини извор прихода) и на сиромашне сељаке и средњаке, с

⁴¹⁷) Нки актуелни проблеми у СРЗ, 1. XII 1952. А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 1/156.

⁴¹⁸) Стенографске белешке са Саветовања политичких секретара партијских комитета крагујевачке области са Стамболићем и представницима Владе и задружног Савеза Србије по питањима задругарства. . . , АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 258.

⁴¹⁹) Проблем ренте у СРЗ, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴²⁰) »Задруга«, 14. VIII 1952, 1.

друге стране, који су уносили мало земље у задруге или је скоро уопште нису имали, али су зато боље располагали радном снагом.

При решавању проблема радне снаге (који је стално био присутан у организацији рада СРЗ, нарочито у време напуштања колективизације као начина организовања пољопривредне делатности), треба имати у виду на првом месту карактеристике и специфичности рада у пољопривреди, као и степен њене механизације. Она је условљавала несталност и испрекиданост рада, односно његову зависност од приходних услова и годишњег доба, због чега се у пољопривреди јављала неравномерна потреба у радној снази, па према томе и њено непотпуно искоришћавање у току године.

Према томе, проблем радне снаге у пољопривреди јављао се у правилном одређивању величине апсолутног вишка радне снаге у месецима највећих радова, који се могао потпуно издвојити из пољопривредне делатности и правилном коришћењу сезонских-релативних вишкова радне снаге, који се није могао за стално издвојити из пољопривреде, али се јављао у месецима мањих пољских радова и могао се повремено користити за друге привредне гране.

Неравномерност коришћења радне снаге, која је сама по себи условљавала њено непотпуно коришћење, обзиром на особености и низак степен пољопривредне производње, показује нам преглед о учешћу радно-способних задруга (од 14—60, односно 55 година старости) у раду на задружним газдинствима СРЗ Србије у 1949. години:

	НРС	АПВ	АКМО	Србија
просечан број дана рада на раду на задружном газдинству који отпада на 1 радно-способног задругара у 1949. години	104	105	95	100
проценат искоришћености према годишњем радном фонду (годишњи радни фонд износи 272 радна дана)	38	39	35	37 ⁴²¹

Као последица недовољног искоришћавања радне снаге у СРЗ и низа других фактора (расцепканост земљишта итд.) остваривана је ниска продуктивност рада. Нарочито значајан утицај на потребу за радном снагом имао је однос заступљених грана производње. Пољопривредна производња у радним задругама карактерисала се заступљеношћу углавном једне гране и то ратарства, док су остале биле заступљене у врло малом обиму. Однос култура у задругама, тј. плодород, у пуној мери опредељивао је како потребу, тако и неравномерност искоришћавања радне снаге. Сама једностраност пољопривредне производње СРЗ проузроковала је, према томе, и неравномерност у потреби и коришћењу радне снаге.

При крају овог периода, у многим задругама које су у погледу механизације у обради земље знатније напредовале и где се успешније привређивало на принципу привредног рачуна, појавио се апсолутни вишак радне снаге које се задруге нису могле ослободити, а који је, с друге стране, знатно смањивао зараде осталих задруга, што

⁴²¹) Душан Томић, Проблеми радне снаге у СРЗ Србије, Социјалистичка пољопривреда, 3/1951, 44.

је истовремено и изазивало страх о економском положају у будућности, обзиром на немогућност потпуног запослења. Оваква ситуација проузроковала је један нови-социјални-проблем, који се манифестовао у стварању вишкова радне снаге у пољопривреди и немогућношћу њеног одлива у индустрију.

За стање у самим задругама карактеристични су били и унутрашњи односи међу задругарима, који су, услед све већег запостављања демократског начина управљања и рада у задругама, рађали један слој људи — задружну бирократију — који уопште нису радили директно у производњи (председници и потпредседници задруга, бригадири, књиговође, благајници, стражари и други), али су својим изузетно високим платама знатно оптерећивали доходак задруга. Руководећи (службенички) кадар у задругама примао је најчешће далеко већу надокнаду у трудоданима од задругара, што је често изазивало велико незадовољство код непосредних учесника у пољопривредној производњи. Да бисмо поткрепили ову чињеницу навешћемо неколико карактеристичних примера. У задрузи у селу Горњи Вртогаш (Крагујевачки срез) у току јануара и фебруара 1951. године најбољи радник у биљној производњи зарадио је 29 трудодана, док су руководиоци добили: бригадир 51, магационер 40, председник 60 и књиговођа 45 трудодана. У задрузи »Сава Павловић — Косанчић«, у Лесковачком срезу, у току јануара, фебруара и марта исте године, просечна зарада радника у производњи износила је 12—23 трудодана, а руководиоца од 60—90 трудодана.⁴²²

Бирократизам у многим задругама испољавао се у виду тенденција командовања и централизовања свих послова у рукама председника СРЗ или уже групе људи из редова руководећег кадра. У таквим условима запостављени су управни и контролни одбори задруга — као демократски облици управљања, а скупштине задругара и, када су сазиване, представљале су чисту формалност. »Тиме постоји могућност да поједини људи, или групе људи у задрузи стварају за себе извесне повластице материјалне природе. Самим тим они се издижу изнад остале масе задругара, почињу самовољно да управљају задружном имовином да би још више учврстили свој повлашћени положај, распоређују се обично на послове где се физички не ради и одакле ће имати највећи утицај на управљање задругом. . .«⁴²³ На тај начин стварао се у задругама један слој повлашћених људи, који је командовао и самовољно управљао задружном имовином, најчешће на штету самих задругара. Бирократија у сељачким радним задругама била је опасна због тога што се развијала у једној примитивној средини и имала материјалну основу, из чега се рађала најотворенија и најгрубља експлоатација.

У таквим условима задругари су губили интерес за задружно газдинство, окрећући се све више својој окућници. Све наведене слабости сељачких радних задруга и проблеми које су оне проузроковале (1. натурални начин привређивања и, као последица тога, ниска продуктивност рада, недовољна производња, слабо економско стање задругара и ниски приходи задругара; 2. недемократски однос између задруге и задругара, који се манифестовао у грубој експропријацији пољопривредних произвођача, јер су ови остајали само формални

⁴²²) Пољопривреда и задругарство, 4. V 1951, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴²³) »Задруга«, 26. VII 1951, 2.

власници земље пошто за њу у већини случајева нису добијали никакву надокнаду, а ако су је добијали, она је имала само симболичан карактер; 3. перешена социјална питања у задругама, која су погађала нарочито оне задругаре који нису имали довољно радне снаге, а уносили су више земље у задруге; 4. недемократски начин управљања и одсуство контроле од стране задругара; 5. затим, укидање обавезног откупа и увођење потпуно слободног промета пољопривредних производа, што се схватало као изједначавање задругара и приватника и пружало перспективу бољег живота ван задруге; 6. реорганизација пасивних задруга, која је несумњиво утицала на остале радне задруге) и многе друге околности, утицале су на појаву масовног колебања и подношења молби сељака за излазак из радних задруга. Међутим, подношење молби није било једини израз колебања у задругама. Оно се у многим случајевима огледало и кроз одсуствовање са посла, самовољно повећање окућнице, развлачење задружне имовине на разне начине, узимање земље у наполицу код приватних сељака, отпор капиталној изградњи у задругама, тенденцију да се што више производа подели међу задругарима на уштрб задружних фондова итд.

Тенденције за иступањем из задруга јављале су се у највећем проценту међу оним члановима који су унели веће земљишне површине и више средстава за производњу, док у задругама остају махом сиромашнији сељаци или безземљашки. Овај слој који се задржава у задругама карактеристичан је, пре свега, за оне задружне организације у којима су постојали фондови општедруштвене земље, или пак нека друга материјална база, која оном броју задругара што остаје може обезбедити знатан доходак, па чак и већи од оног који они могу остварити на свом приватном газдинству. »Пример за ово имамо у подунавском срезу, где код свију задруга у којима ће остати изванредан број задругара имају прилични фондови земље, у неким и преко 50% од укупног фонда који ће остати. У срезу поморавском у 4 задруге од 14, које остају, такође преко 50% земље је из фонда опште-друштвене земље«.⁴²⁴

У задругама на територији Србије био је шири покрет колебања него у Војводини, због тога што су у њима услови била тежи и јаче изражене супротности. Нарочито велико колебање захватило је задруге у Мачви, Шумадији, Поморављу и Подунављу. До новембра 1951. године (у којој су колебања достигла највећи степен) у Србији је било 4.831 молба за излазак из задруга.⁴²⁵ Према подацима из октобра исте године, у Гружанском срезу (Крагујевац) било је поднесено 620 молби за излазак из задруга, у Лесковачком 557, Јабланичком (Лебане) 419, Заплањском (Ниш) 457, Поцерском (Шабач) 260, Љубићко-трнавском (Чачак) 205, Таковском (Горњи Милановац) 153 итд. Колико је овај проблем деловао забрињавајуће говори и чињеница да је морала интервенисати и УДБ-а, под чијим притиском су многе молбе повучене, а такође је и Тито, у говору одржаном у Крагујевцу 7. октобра 1951. године, посебно апеловао да се не излази из СРЗ,

⁴²⁴) Унутрашњи проблеми у систему постојећих СРЗ, 12. V 1953, АС, Фонд Савеза СРЗ Србије, фасц. 6.

⁴²⁵) О стању и неким проблемима у СРЗ, 3. XI 1951, А ЦК СКЈ, Комисија за село, XV — 11130.

већ да треба радити на њиховом даљем учвршћењу.⁴²⁶ Ситуација се после тога нешто побољшала, али то је било само за кратко. И даље се говорило да боље пролази индивидуални сељак него задругар у радним задругама. Мотивација за опстанак и унапређење СРЗ била је минимална, а бирократизација је већ увелико захватала друштвене односе у њима.

Постојало је све очигледније да колективизација, онако како је замишљена, неће успети, поготово не за тако кратко време. Почетком 50-тих година долази до заокрета у односима према земљорадничком задругарству, наиме, напушта се политика колективизације пољопривреде и форсирања сељачких радних задруга, као основног облика реконструкције пољопривреде. Тиме је решавање аграрног питања морало бити одложено, али су у циљу спречавања капиталистичких односа на селу предузете друге мере, као што је ограничавање земљишног максимума на 10 хектара, до чега је дошло 1953. године. Истовремено, главна улога у социјалистичком преображају пољопривреде припала је поново општим земљорадничким задругама.

ПОЧЕТАК ИЗГРАДЊЕ НОВИХ ОДНОСА У ПОЉОПРИВРЕДИ

1. Став према земљорадничком задругарству у периоду социјалистичке демократије

У складу са дубоким променама у привредном и друштвеном животу уопште, дошло је и до квалитативно нових момената у односу државе према задругарству, па и до промене карактера самих задружних организација.

Процес демократизације земље довео је неминовно до промене стања и у пољопривреди. Крути шаблони руковођења у овој привредној делатности морали су уступити место новим формама, које су биле у складу са општим променама у целокупној привреди. На приватном сектору долази, иако постепено, до укидања свих административних ограничења, док у области пољопривредног задругарства настаје низ промена које су мењале положај ових организација у привредном и друштвеном животу земље, а самим тим и њихов карактер. »Не само да се задружна имовина претвара у општедруштвену, као аналогни процес претварања државне имовине, већ заједно с тим долази и до усвајања принципа радничког самоуправљања и у задружним погонима и предузећима, чиме се подручје социјалистичке имовине и друштвеног управљања у привреди проширује и на задругарство. Док управу у задружним предузећима преузимају радни колективи који у њима раде, истовремено у самим задружним организацијама одлучујућу улогу добијају задружни органи који преузимају целокупно руковођење задругама«.⁴²⁷

Низ квалитативних промена у задружним организацијама, које су настале као резултат промењених објективних услова и деловања друштвених фактора, условио је и суштински нов однос друштвене заједнице према њима. Манифестације те нове политике према задруж-

⁴²⁶) Информација о стању у СРЗ за период од 10. октобра до 1. новембра 1991, Комисија за село, АС, Фонд ЦК СКС, фасц. 256.

⁴²⁷) Прокопије Миленковић, Однос државе и задругарства у ФНРЈ, Београд 1961, 56.

ним организацијама могу се пратити на основу низа аката државних органа, чији је основни циљ био да се све што боље оспособе за извршење постављених задатака, у области пољопривреде омогућавајући им, пре свега, да се прилагоде новим условима.

Један од првих аката у том низу било је расформирање пољопривредно-машинских станица и формирање Фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде (1950. године). Овај акт је представљао оживотворење идеје о повезивању средстава за производњу са непосредним произвођачима у пољопривреди. Предаја преко фондова, трактора и других пољопривредних машина радним задругама била је први корак у процесу спајања средстава за производњу с непосредним произвођачима, организованим у сељачким радним задругама, што представља прве почетке друштвеног управљања у једном важном подручју привредне делатности — пољопривреди.

За релативно кратко време (већ 1950. године, маја месеца), у складу са даљим променама у друштвено-економском развоју, биће укинута и сами фондови, односно припојени среским задружним савезима, а њихове више организације — Дирекције задружне пољопривреде (које су биле специфична форма републичких савеза СРЗ), републичким савезима земљорадничких задруга, тако да је на тај начин руковођење земљорадничким задругама било коначно пренето на задружне органе.

Реализујући идеје истакнуте у „Упутствима“ ЦК КПЈ о даљим путевима социјалистичког развоја села“, (из новембра 1951), која су донета у циљу отклањања многих слабости СРЗ, државни органи су предузели читав низ административних и организационих мера у циљу побољшања стања у овим задругама. Упоредо са његовом реорганизацијом, тј. расформирањем патуљастих и неспособних радних задруга, која је спровођена на терену на иницијативу друштвених организација (пре свега Партије), државни органи су настојали да оне задруге које су имале услова за бржи развој што боље технички оспособе. У том погледу донет је читав низ прописа ради њиховог снабдевања потребним средствима за репродукцију, арондацију земље итд.

У циљу завођења што рационалнијег и напреднијег газдовања у СРЗ у већини ових организација уведен је тзв. привредни рачун, зато да се што више повећа робна производња и тржишност ових задруга; натурална расподела је замењена расподелом у новцу, извршена је корекција у систему награђивања и уведена у праксу исплата ренте на унету земљу, како би се сељаци-власници земље још више везали за задругу; извршене су промене у начину руковођења задругама и др.

Све ове организационе и административне мере биле су предузете са основним циљем да се радне задруге усмере у правцу којим је кренула читава привреда. Међутим, оне нису биле довољне. Било је потребно приступити радикалнијим мерама у циљу усклађивања задружних форми с новонасталим економским условима, које је карактерисао прелаз на слободно тржиште и нови систем управљања привредом.

Без обзира на то што су сељачке радне задруге у периоду административног управљања привредом биле привлачне за већину сељака, пружајући им нешто боље услове живота од оних које су

имале сељаци ван ових задруга, оне су ипак патиле од низа слабости, које су тек у овим условима биле јаче изражене. Као резултат административно-централистичког управљања привредом и одраз оног стања и схватања које је карактерисало период у којем су настале, сељачке радне задруге се нису могле одржати у новим условима. Све њихове негативне стране нарочито су се испољиле у тренутку укидања обавезног откупа и рационараног снабдевања, у тренутку када су економски закони и тржиште почели слободније да делују, јер задруге у таквим условима, као изразито затворена потрошачка газдинства, нису могле да опстану. Да би се спречио масован излазак задругара из њих и њихово распадање, Упутствима ЦК КПЈ (намењеним кадровима на терену) у новембру 1951. године предузет је низ организационих мера. Међутим, све ове мере, као на пример, плаћање у новцу уместо расподеле у натури, увођење привредног рачуна, плаћање ренте на земљу, мере на линији борбе против бирократизма и др. нису измениле суштину ствари, већ су, напротив, само потенцирале и још више изразиле слабости ових задруга.

У новим економским условима, у којима се нашло село, испољиле су се тежње многих сељака да искористе велику потражњу за пољопривредним производима и да кроз слободно тржиште остваре веће зараде. Ове тежње појавиле су се и код чланова сељачких радних задруга, нарочито богатих сељака, који су у задругама нашли склониште од деловања административних мера. Они су почели да напуштају рад у задругама, захтевајући да изађу из њих и радећи на њиховом разбијању. Сем тога, због озбиљних економских и организационих слабости, које су наслеђене из административног периода, и у новим условима многе задруге нису могле да обезбеде преимућство над индивидуалним газдинствима. Систем награђивања задругара није их подстицао на подизање продуктивности рада и повећање производње. Немаран однос задругара према задружној имовини, повећавао је трошкове производње у задрузи, што је смањивало зараде задругара. Механизацијом великог броја задруга појавио се вишак радне снаге која, у таквим условима, није могла да нађе запослење на другој страни што је погоршавало ионако тешку ситуацију у задругама. Зато се један део сељака, у првом реду средњака, придружио имућним сељацима у захтевима за излазак из задруга.

Након свега, неминовно се наметао закључак да СРЗ није једина форма социјалистичког преображаја пољопривреде на датом нивоу развитка производних снага. Задруге се нису претвориле у крупна газдинства, крупне робне прозвођаче који производе и постижу велике приносе у пољопривредној производњи, већ су представљале само механички збир ситних сељачких газдинстава. Ако се оне за сељаке биле интересантне у једном одређеном периоду, са суштинском променом тих услова, ове задруге се нису могле одржати и поред свих настојања друштвене заједнице да их очува и спречи њихово осипање.

Кад су економски моменти, као одлучујући фактор који опредељује став сељака како према радној, тако и према свакој другој задрузи, престали да врше своје одређено дејство, никаква друга средства, предузета од стране друштвених фактора, у првом реду државе и Партије, нису могла помоћи да се ове задруге одрже у животу.

Као резултат промена у економским условима и кретања у задружним организацијама, дошло је и до преокрета у ставу према основним облицима земљорадничког задругарства, тј. до поновне оријентације на општу земљорадничку задругу, док је сељачке радна задруга престала да сматра одлучујућим фактором социјалистичког преображаја села.

Поновна оријентација на општу задругу, као основну организациону форму социјалистичког преображаја, дошла је после реорганизације сељачких радних задруга. Међутим, њено оживљавање почело је много раније, у периоду прелаза на нови привредни систем, који је био обележен низом економско-политичких мера, као што су: укидање обавезног откупа (у току 1951. и 1952. године), напуштање старог начина дистрибуције, увођење новог система трговине и др. Овим државним мерама били су створени повољни објективни услови, док је правним прописима, који су донети у циљу регулисања извесних питања из домена задружног рада, омогућено овим задругама да те услове потпуно искористе. Најпре им је дато право да саме одлучују у погледу снабдевања индустријском робом,⁴²⁸ а потом и право да самостално откупљују пољопривредне производње. Наредбом о слободној продаји материјала за инвестиције, дозвољено им је да могу вршити набавку инвестиционог материјала, алата, машина и др. чиме је омогућено развијање њихове делатности и у области пољопривредне производње.⁴²⁹

Слободније деловање економских закона и даљи развој социјалистичке изградње истакли су у први план економске моменте као главне критеријуме рада и пословања, односно животне способности сваке економске организације, па и земљорадничких задруга. Највећи део задружних организација успешно се прилагођавао новим условима. По доношењу Уредбе о земљорадничким задругама (почетком 1954. године) еволуција општих задруга, као и целокупног земљорадничког задругарства, улази у нову, вишу развојну фазу. Задруга се јавља у једној новој улози: она може — ако то жели — да обавља сама, непосредно у својим оквирима, разне привредне делатности. Другим речима, опште задруге појављују се у улози организатора разних економских делатности са акцентом на унапређењу пољопривреде, односно подизању пољопривредне производње. У томе се огледала улога и значај, основни елементи и карактеристике еволуције земљорадничке задруге општег типа као новог организационог облика јентације на општу земљорадничку задругу, док је сељачке радна

2. Реорганизација сељачких радних задруга и напуштање политике колективизације

Административни период по свом карактеру погодовао је одржавању и развоју сељачких радних задруга у пољопривреди онаквим какве су биле. Низ аграрно-политичких мера примењиваних у том периоду (обавезан откуп, порески систем, политике цена, кредитни систем и томе сл.) ишао је у прилог развијању овог задружног облика. Поменуто мере погађале су, у првом реду, сељаке — приватнике,

⁴²⁸) Упутство о трговинској делатности ОЗЗ, Службени лист ФНРЈ, бр. 16/51.

⁴²⁹) Наредба о слободној продаји материјала за инвестиције. Службени лист ФНРЈ, бр. 22/51.

који су се налазили ван задруга, посебно оне са већим поседом. Задруга је била у приличној мери од њх заштићена, односно представљала је неку врсту „азила“ за оне који су намеравали да их избегну. Зато се и у задруге уклањају велики број богатијих сељака, па и они који нису били присталице њиховог развоја.

С обзиром да СРЗ нису биле у суштини крупна социјалистичка газдинства, већ обичан математички збир ранијих ситних парцелних газдинстава, у начину производње, средствима за производњу и самој продуктивности рада, није се скоро ништа изменило у односу на индивидуална газдинства. У суштини, у огромној већини сељачке радне задруге су задржале натурално-потрошачки карактер. Сам квантитет — збир ситних сељачких газдинстава — који је и даље задржао примитивни карактер производње, без крупних савремених средстава за производњу, савремене организације, стручног кадра, са врло ниском продуктивношћу рада итд., није могао дати и прерасти у нови квалитет — у крупно произвођачко робно социјалистичко газдинство у пољопривреди. „Главна идеја и економска слабост наше раније кампање за радне задруге се састојала првенствено у механички и некритички преузетом схватању да просто уједињавање земље и земљораднички рад на њој — без обзира на развијеност и карактер средстава за производњу — може дати више економски резултат и социјалистичке односе. То је очигледно једна шематска поставка. . . Савлађивање приватне сопствености над земљом није ствар неког механичког уједињавања земље, него је тесно повезано са развитком основних оруђа рада и других производних средстава као и степеном њиховог подруштљавања. . .”⁴³⁰ Због објективних разлога радне задруге нису постале такве произвођачке организације, чији је основни циљ био да производе робу за тржиште, већ су остале потрошачке заједнице, са првенственим задатком да производњом снабдевају, у првом реду своје чланове док је производња за тржиште била у већини случајева њихов секундарни задатак. Због тога су радне задруге најчешће остаје неутрална газдинства, које је карактерисала не само натурална, сељачка производња (сваштарство), већ и натурална расподела. Овакав карактер радних задруга⁴³¹ погодовао је сељацима, јер су у њима решавали све своје животне потребе и то на своме „унутрашњем тржишту”, користећи се бројним повластицама које су уживале ове задруге у административном периоду. У ово време оне су биле у том погледу веома привлачне организације, нарочито за сиромашније сељаке, јер су обезбеђивале својим члановима повољније услове

⁴³⁰) Едвард Кардељ, О задацима наше задружне политике, Из дискусије на Пленуму ГЗС, ФНРЈ, Задар 1956, 6.

⁴³¹) »Очекивање да ћемо моћи једног дана постићи преокрет на селу простом кампањом за увођење неких готових и савремених схема у пољопривредну производњу била би веома штетна илузија. Ту нема готових схема и шаблона. На том пољу су догматизам и схематизам веома озбиљне сметње социјалистичког напретка. Социјалистички преображај на селу не састоји се нити ће се икад састојати од простог »увођења« радних задруга, него од свесног и организованог покретања свих оних објективних и субјективних фактора у економским односима на данашњем селу, који ће обезбедити постепени развој социјалистичких односа, упоредо са настојањем материјалне базе тог развоја».

— Едвард Кардељ, О задацима наше задружне политике, Из дискусије на Пленуму Главног задружног савеза ФНРЈ, Задар 1956, 6.

живота, него што су их имали сељаци ван њих. Међутим, посматране са аспекта општег развоја и њихове друштвене функције (као произвођачи робе за тржиште) ове задруге су биле у највећем броју случајева заостале, примитивне организације које се у утакмици на слободном тржишту не би могле одржати, што је касније пракса и показала.

Осим ових слабости било је и других, нарочито код оних радних задруга које су основане у периоду оштрих економско-административних мера, тј. у 1949. и 1950. години. Те мере су пред крај овог периода биле изразито појачане због тешке економске ситуације у земљи, после прекида односа са источно-европским земљама и одразиле су се, између осталог, и на сељачке радне задруге. Наиме, велики део сељака ушао је у ове задруге под притиском поменутих мера и није радну задругу прихватио као нешто своје, већ је чекао само згодну прилику да из ње изађе. Овакав став потенциран је често и низом недостатака у самој организацији и раду задруга и задружних руководстава и имао је корена у супротностима које су постојале у задругама, а које су се огледале у неједнаком положају богатијих и сиромашнијих задругара, оних који раде и оних који руководе, у појавама бирократских тенденција итд.

Због своје неопремљености савременим машинама и ниске продуктивности рада, радне задруге, у већини случајева, нису могле да пруже својим члановима већи стандард на бази знатно веће производње, већ су то постигле првенствено захваљујући повољном положају у којем су се налазиле, користећи изузетну наклоност друштвене заједнице према њима. Када су после увођења нових привредних мера стављене у исти положај са другим пољопривредним предузећима и индивидуалним газдинствима, показало се да оне за ту утакмицу нису биле дорасле.

С једне стране, њихова ниска продуктивност и мала тржишност које им нису дозвољавале да и даље остану привлачне за сељаке, а, с друге стране, далеко повољнији положај индивидуалних сељака у условима слободног тржишта, где су они користили несразмеру између потражње и понуде пољопривредних производа у креирању својих цена, (што задругарима није било дозвољено због стабилизације цена на тржишту), утицали су да у овом периоду знатно ослаби интерес сељака за радне задруге. Тај став према њима опчео је да добија код једног дела задружног чланства и вид енергичних захтева за изласком из задруга.

Прелаз на нови економски систем, у коме је основну појаву представљало слободно тржиште, био је праћен и низом других појава у друштвеном животу земље. Сам тај прелаз био је израз процеса демократизације, који је отпочео под утицајем нараслих производних снага, а које су тражиле адекватне промене у економском и друштвеном животу земље. Процес демократизације значио је и за област пољопривреде, у првом реду, напуштање система административних мера и административног начина руковођења. У том процесу није се могло остати ни при старим методама руковођења сељачким радним задругама, већ се морало ићи даље од оног што је учињено формирањем фондова за механизацију и, с друге стране, дати већу слободу задругарима у регулисању њихових односа према радним задругама.

Имајући у виду чињеницу да се у периоду административног управљања један део сељака нашао у сељачким радним задругама

под притиском оштрих административних мера и интензивног политичког рада па у извесном смислу и политичког притиска), постаје јасно да се процес демократизације, који је у првом реду био уперен против бирократских метода руковођења и административних стега, морао најпре манифестовати давањем сељацима потпуне слободе у одлучивању када је у питању однос према задругама.

Државно руководство у оваквој ситуацији покушава, најпре, предузимањем одговарајућих мера да оспособи сељачке радне задруге, како би се оне прилагодиле процесу развоја којим је кренула читава привреда и пружи могућност сељацима да на добровољној бази одлучују о свом односу према задругама, однос да у њој остану или да је напусте. На основу Упутства ЦК КПЈ новембра 1951. године, државни органи су предузели низ административних мера са циљем да се среди стање у сељачким радним задругама. Почело се одмах са расформирањем ситних и неспособних задруга — нарочито у планинским крајевима — док су се, с друге стране, организовале разне акције и преузимале мере да се побољша материјална база (техничка опрема, набавка стоке и сл.) за оне задруге које су имале услова за даљи развој. У истом циљу предузет је и низ мера за побољшање унутрашње организације (увођење тзв. привредног рачуна ради повећања робне производње, ефикаснијег и рентабилнијег пословања; натурална расподела је замењена расподелом у новцу и предложен низ измена у ситему награђивања; уведена исплата ренте на унету земљу; извршене промене у начину руковођења итд.).

Међутим, све ове мере нису донеле очекиване резултате. Делимично расформирање једног броја најнеразвијенијих и извесно сређивање унутрашње организације преосталих задруга није ове последње стабилизовало. Сељачка радна задруга, наслеђена као организациона форма из административног периода, оптерећена низом карактеристичних особина тога система, није се могла прилагодити новонасталим променама.

Успостављање и деловање новог привредног система, посебно деловање законитости релативно слободнијег тржишта изазвало је озбиљна колебања сељака у радној задрузи. Док је задруга била затворено газдинство, претежно потрошачког карактера и док је био на снази обавезан откуп — СРЗ као организациона форма била је привлачна већини сељака. Међутим, када је укинут обавезни откуп и када су почеле да варирају цене пољопривредних производа на тржишту, индивидуални сељак може много повољније да уновчи своје производе него задруга, па, самим тим, сељак са више земље боље пролази ван задруге него у њој. С друге стране, јавља се отпор чланова са мање земље и беземљаша против растурања задруга.

Према томе, поред противуречности између СРЗ, као организационе форме и административног система и новог привредног система, долази и до низа противуречности у самој задрузи. Све се више заоштравају сукоби међу члановима, тј. оних који желе да изађу или растуре задругу и оних који желе да је одрже. Оваква ситуација је неминовно повлачила примену недемократских мера, што је било у супротности са развојем социјалистичке демократије и новоуспостављеним системом самоуправљања у другим привредним организацијама.

Процес демократизације није могао заобићи сељачке радне задруге, те се није могла дозволити даља примена старог метода ру-

ковођења и административних мера од стране друштвене заједнице. Морала се неминовно обезбедити слобода задругарима при регулисању свога односа према задругама.

У циљу јединственог решавања реорганизације или ликвидације СРЗ, посебно, правилног регулисања имовинских односа донета је марта 1953. године, од стране Савезне владе, Уредба о имовинским односима и о реорганизацији СРЗ.⁴³² Њен задатак био је да онемогући искривљавање генералне линије при даљем развоју земљорадничког задругарства, да регулише, пре свега, имовинске односе између задруга и задругара, обезбеди доследно спровођење основних начела задружног рада (добровољности, демократичности тд.) и да усклади развој реорганизованих задруга (њихову унутрашњу организацију, начин пословања, радне односе, имовинске односе итд.) са принципима рада, пословања и управљања другим привредним организацијама.

Овом Уредбом дато је право свим сељацима, без обзира по ком основу су унели своју земљу и инвентар у задруге, да их могу напустити ако то желе. То је био значајан момент који је означио почетак нове етапе у развоју земљорадничког задругарства и односа државних органа према њему. Уредба је посебно подвукла значај добровољности за останак или излазак из задруга.

Најзначајнија новина, која се уносила у живот реорганизованих задруга овом Уредбом, представљало је регулисање имовинских односа на сасвим другачији начин него што је то било раније. Наиме, потпуно се одвајају имовински од радних односа и сваки се понаособ регулише писменим уговором између задруге и задругара.

Практично, последица ове Уредбе било је скоро потпуно расформирање постојећих сељачких радних задруга, чиме оне престају да буду значајан фактор у склопу југословенског земљорадничког задругарства, па самим тим и у Србији полако нестају са друштвено-политичке сцене. Међутим, при том треба истаћи и позитивну страну овог процеса. Сељачке радне задруге су после реорганизације, мада по броју и површини знатно мање, постале много јаче и стабилније организације од ранијих, опремљене већом механизацијом и сточним фондом, будући да им је Уредбом дато право да задрже сав потребан инвентар од задруга које се расформирају. Оне су претрпеле истовремено позитивне измене и у самом свом карактеру. Будући засноване на принципима који су важали за пословање друштвених пољопривредних предузећа и на земљи која је претежним делом била друштвена својина, ове задруге су потпуно попримиле карактер социјалистичких пољопривредних газдинстава, са свим њиховим битним одликама.

Међутим, и поред ових позитивних промена у радним задругама, после њихове реорганизације постало је јасно да је политика брзе колективизације села преко сељачких радних задруга претрпела потпуни неуспех и да је морала бити темељно ревидирана. Наиме, искуство са радним задругама показало је да се форсирањем једног задружног облика, за који су престали да постоје потребни објективни услови, не може постићи жељени циљ и да се у практичној политици према задругарству треба оријентисати на оне облике који омогућују остварење тог циља, мада можда, споријим темпом. Ако су сељачке радне задруге биле интересантне за сељака у једном пе-

⁴³²) Године 1953, Службени лист ФНРЈ, бр. 14/53, с. 145.

риоду, при одређеним економским условима, оне су то престале да буду у другом периоду у коме је дошло до суштинских промена тих услова, тако да се оне нису могле одржати ни поред свих настојања друштвене заједнице да их очува и спречи њихово осипање, користећи се, при том, не само економским и политичким, већ и административним средствима.

х х х

Када се говори о земљорадничком задругарству у Србији у периоду од 1945—1953. године и односу државне заједнице према њему, морају се, на првом месту, имати у виду конкретни политички и друштвено-економски услови у којима се развијао задружни покрет и који су одређивали његове организационе форме, карактер и садржај.

С друге стране, задругарство у Србији није било нова појава страна сељаку; оно је на српском селу било позната форма удруживања и имало дугу и богату организациону традицију. Свакако да је искуство које је српски сељак стекао и извукао из предратног задругарства — и поред многих негативности које су га карактерисале — а послужило да се задружном покрету после рата дају оне форме и садржаји који ће у датим друштвено-економским условима помоћи да се ублаже последице ратних разарања (на првом месту, организовањем пољопривредне производње и расподеле) и да се обезбеде неопходни услови за реорганизацију пољопривреде уопште на социјалистичким принципима.

Уз свестрану подршку народне власти и других друштвено-политичких фактора, у периоду обнове долази у Србији до реорганизације постојећих задружних облика и стварања великог броја нових који требало је да послуже као инструмент за решавање одређених проблема укључивања у процес обнове земље, снабдевање становништва неопходним артиклима и организовање пољопривредне производње на социјалистичким основама у периоду реализације Петогодишњег плана. После ослобођења оснивају се у Србији, мање-више, сви облици како земљорадничког, тако и неземљорадничког задругарства, док ће каснији период (од 1947—1953. године) бити карактеристичан по претежној оријентацији на само одређене облике земљорадничких задруга: сељачке радне и земљорадничке задруге општег типа, од којих се очекивало да дају одговарајући допринос социјалистичкој изградњи земље после рата.

Земљорадничке задруге у Србији у овом периоду нису биле земљорадничке у правом смислу речи, тј. произвођачке задруге (наравно изузев СРЗ), јер су се бавиле претежно трговином као основном привредном делатношћу. Њихова организација представљала је праву трговачку мрежу у систему дистрибуције и откупа артикала широке потрошње. Осим трговине као преовлађајуће делатности, оне су се једним делом бавиле и прерадом пољопривредних производа, организовањем, локалне привредне делатности у оквирима својих могућности и пружањем услуга својим члановима при набавци неопходних средстава за производњу.

Да би се стекла комплетнија слика о облицима, карактеру и задацима земљорадничког задругарства у Србији у периоду који је предмет овог истраживања морају се имати у виду друштвено-економски услови економске политика државне заједнице после рата

који су непосредно давали печат развиту и улози новог задружног покрета. У основи свих мера које је државна заједница предузимала у погледу развоја пољопривреде и друштвено-економских односа на селу, уопште, налазила је своје место и одговарајућа аграрна политика, са свим својим битним компонентама о којима је већ било доста речи у овом раду.

Начин решавања аграрног питања и спровођења аграрне политике у послератном периоду битно су карактерисали следећи моменти: аграрна реформа и колонизација, разне мере у циљу ограничавања најкрупнијих поседа, политика колективизације села, 1949 — 1952) Закон из 1953. године који је утврдио нов земљишни максимум слободан промет земље у оквиру тог максимума (после 1953. године), ограничења у погледу куповања крупних средстава за пољопривредну производњу и у погледу запослења туђе радне снаге, прогресивно опорезивање и сличне мере, као и процеси мењања социјално-економске структуре друштва у целини, па и на селу.

Подруштвовање пољопривреде и социјализација села подразумевали су, најпре, развој друштвеног (државног) сектора пољопривреде и, друго, социјалистичко задругарство као средство, односно, форму превођења индивидуалног сељака у друштвеног произвођача на селу. Земљорадничко задругарство је схваћено као метод, средство организовања индивидуалног сељаштва и форма развоја пољопривреде до оног степена када ће она, заједно са развојем индустрије, постати њена саставна и битна компонента. „Међутим, у почетку се оно одвијало „природним током“ (уз, разуме се, државну интервенцију), али је после напада Информбироа на нашу земљу уследила појава насилне колективизације села, односно социјалистичко задругарство је добило изразито административни карактер. . .⁴³³

Напуштањем етатистичког и административно-централистичког система управљања, напушта се и политика колективизације пољопривреде и форсирања СРЗ као облика подруштвовања основних средстава за производњу у пољопривреди и организовања индивидуалних сељака на бази друштвене својине над тим средствима. Уједно, напуштање политике колективизације реконструкције пољопривреде и села, јер је развој сељачких радних задруга у југословенским условима, (и на територији Србије, наравно) показао да нису биле усклађене две компоненте једног јединственог процеса: материјална база и нови друштвено-економски односи. С обзиром не неразвијену материјалну базу, нови организациони облици нису могли дати и нови квалитет. Економске законитости су диктирале и одређене друштвене односе што је практично значило да облици удруживања морају пратити резиме материјалних производних снага и бити усклађени степеном тог развоја.

⁴³³) Владимир Милић, *Револуција и социјална структура*, Београд 1978, 91.

MIRJANA PETROVIC

CCOPÉRATISME AGRICOLE EN SERBIE

1945 — 1953

L'objet de recherches dans le présent travail comprend le développement du coopératisme agricole en Serbie dans la période de 1945 à 1953, dans le but de reconstruire les phénomènes déterminés du domaine de la problématique susmentionnée et d'établir leur origine, bien entendu dans le cadre du processus général que représente l'histoire d'après-guerre non seulement de la Serbie, mais aussi du pays entier.

A l'étude du coopératisme agricole dans une période déterminée, limitée du point de vue chronologique et thématique, ayant en vue ses racines, sa genèse et ses traditions, la méthode historique préfère l'observation des phénomènes socio-économiques contemporains ayant résulté de la révolution de laquelle est sorti le système socio-politique après la guerre.

Le travail à l'étude de ces problèmes a exigé une base empirique solide, inclusivement l'utilisation maximale des sources, en premier lieu des matériaux d'archives disponibles, ensuite des travaux, des discours publiés, des rapports, de la presse, des tableaux statistiques, des lois publiées, des journaux officiels et, dans une mesure considérablement moins grande, de la littérature existante (qui est, dans ce cas-ci, de moindre importance, à cause de l'insuffisance de l'abord historiographique, pratiqué jusqu'ici, des problèmes du coopératisme agricole en Serbie après la guerre).

Représentant par sa conception la contribution à l'histoire économique de la période contemporaine, la thématique de ce travail traite plusieurs ensembles de ce domaine: le système des coopératives agricoles en Serbie pendant la reconstruction du pays et dans la période de la gestion administrative de l'économie, le processus de la collectivisation et le commencement de l'édification des rapports nouveaux dans l'agriculture.

Dans le premier chapitre qui embrasse le système des coopératives agricoles et son développement dans la période de reconstruction (1945—46) on a analysé le rôle et la place des coopératives dans le système socio-politique, la politique agraire du pouvoir nouveau et la critique du cours nouveau du coopératisme de la part de la soi-disant opposition du front populaire. Dans le chapitre deux on traite du rapport entre l'État et le coopératisme et du rôle de ce dernier dans l'économie planifiée — sur le terrain de la production agricole et de l'échange et de l'attitude négative envers les coopératives agricoles de type général comme une «forme primaire de la reconstruction de l'agriculture». Le chapitre trois, dédié à la collectivisation et à son échec, mérite une attention spéciale, en considération de la qualité des sources utilisées, l'importance de la problématique dont il traite et l'analyse critique des phénomènes, du développement et des problèmes surgis (politiques et économiques) dans le processus de l'organisation et de la liquidation des coopératives de travail paysannes. Le chapitre quatre traite du renoncement à la politique de collectivisation et de la réorganisation des co-

opératives de travail paysannes. Dans ce chapitre final l'exposition n'est pas développée, mais sa base est une esquisse des problèmes, car il s'agit du début d'une phase nouvelle de socialisation de l'agriculture et ce problème sort des cadres du présent travail. En tant que formes organisationnelles du système administratif, les économies collectives ont été, au cours de leur existence, déchirées par les contradictions internes. Leur maintien après l'année 1950 était en contraste avec le système économique nouveau, basé sur l'autogestion. Le processus des changements démocratiques profonds, qui avait embrassé les rapports socio-économiques au commencement des années cinquante, a donné aussi lieu aux changements indispensables dans le domaine de l'organisation des coopératives agricoles et de l'agriculture en général.